

ЕВГЕНИЙ
БЕРЕЗНЯК

МЕН —
„САДО“
МАН

Саргузашт қисса

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«ЕШ ГВАРДИЯ» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1979

Бадий ишловчи БОРИС ХАНДРОС

Русчадан
ҲАКИМ ПИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси

В $\frac{70302-47}{356(04)-79}$ 26—79 4700000000

© Издательство «Еш гвардия» — 1979

МУАЛЛИФ ДАН

Менда бу китобни ёзиш фикри анча илгари — «Садо» разведгруппасининг душман орқасидан чиқиши билан бошланган эди.

Урушнинг охирги ҳафталарида мен тасодифан ишсиз, бўш қолдим. Қирқ биричи йилдан буён менда биринчи мартаба жуда кўп бўш вақт пайдо бўлди. Шунда мен ўтган кунларга боқшим ва ўртоқларим билан биргаликдаги кўрган-кечирганларимни бир бошдан эслашим кераклигини сездим.

Эслаш ва ҳикоя қилиш...

Аммо кимга? Ва, қандай қилиб?

Бадний асар ёзиш қўлимдан келмасди. Ҳужжатли повесть тўғрисида эса маълум сабабларга кўра гап бўлиши мумкин эмасди.

Шундай бўлса ҳам бир даста қоғозларни қўлдан ўтказиб, ягона ўқувчи — яъни каминанинг ўзларига йўлладим. Кейин бошқа ишлар, турли воқеалар, баъзида хафа, баъзида шод кунлар ўн йиллар чамаси қўлёзма билан ишлашни орқага суриб юборди. Мен қўлёзмани матбуотда «Садо» группасининг душман орқасидаги фаолияти ва группа аъзоларининг ҳақиқий номлари тилга олиниб, ҳикоя қилина бошлаганда эсга олдим.

Кейин телевизор экранларида «Майор Вихрь» чиқарилди. Бу фильмининг мазмунини қайта сўзлашнинг ҳожати йўқ. Фақат қаҳрамонлар ўз ҳаётлари эвазига Польшанинг қадимги пойтахти Краков шаҳрини сақлаб қолганликларини эслатиб ўтмоқчиман. Бадний фильмдаги қаҳрамонлар йиғма, баъзи воқеалар сохта, фожиали тугаса ҳам сюжетда «Садо» группамизнинг ишини кўрса бўлади. Кейинчалик Краков остоналаридаги воқеаларнинг бошқа қатнашчилари ҳақида китоблар пайдо бўлди. Менинг ўртоқларим ва ўз номини «Комсомоллар, мактаб ўқувчилари, ҳамшаҳар — шахтёрлардан, ёш жангчилар ва уруш ветеранларидан хатлар кела бошлади. Иттифоқимизнинг ҳамма бурчаклари ва социалис-

тик мамлакатлардан жами етти мингдан зиёд хат олдик. Ҳамма хатларда ҳам: «Аслида қандай бўлган эди? Иложи бўлса ўзингиз гапириб берсангиз», деган савол билан мурожаат қилинган эди.

...Аслида қандай бўлган эди? Бу ҳақда хатда ёзиб улгурелмайсан. Менинг бафуржа жавоб бермоқчи бўлиб қилган ҳаракатларимдан ҳеч нарса чиқмади.

Фақат бир ҳаракат: у ҳам бўлса Борис Хандрос билан биргаликда эски қўлёзмаларни ишлаш қолганди. Мана шу ҳаракат туйғули ушбу қисса пайдо бўлди. Бунда турли йиллардаги ёзишмалар, «Садо» разведгрупасининг архиви, фронт ҳужжатларидан фойдаланилди. Хонаси келганда шу китобни чиқаришда яқиндан ёрдам берган Владимир Петрович Кудрявцевга, Алексей Трофимович Шаповаловга ва мени ёзишга ундаган хат муаллифларига ва бошқаларга самимий миннатдорчилигимни изҳор этаман.

ЯККАМА-ЯККА

Биринчи Украина fronti разведка бўлимининг буйруғидан кўчирма.

«1944 йил, 19 августга ўтар кечаси авиодесант махсус топшириқни бажариш учун жўнатилсин. Авиодесант Белянь районининг 12 километр ғарброғидаги Краков тош йўлидан 2 километр шимолдаги Катовицеда туширилсин.

Вазифа

1. Краков шаҳар гарнизони ва қўшинлар тўплашиш жойини ойдинлаштириш.

2. Тош ва темир йўллардан Краков орқали ўтадиган ҳамма ҳарбий юк ва қўшинлар ҳаракат йўналишини аниқлаш.

3. Штаблар жойлашган ерни, алоқа узелларини, аэродромлар, омборлар ва бошқа муҳим объектларни аниқлаш.

4. Мавжуд мудофаа иншоотларининг Висла дарёси бўйлаб ҳамда Краков районидаги ўзига хос хусусиятларини билиш.

Маълумот

18 дан 19 га ўтар кечаси соат 08—44 да Ежов аэродромидан ЛИ-2 самолётининг командири старший лейтенант С. Д. Иванов ва штурман Е. С. Прокофьевлардан иборат экипаж 43-баландликдан Рыбне қишлоғининг шимолий-ғарброғига «Садо» группасини ташлади. Операция муваффақиятли чиқди...»

...Ҳамма томондан тепкилар тушиб туришига қарамай, гўё қалин пахта билан ўраб ташлангандай оғриқни унчалик сезмаётирман. Қаттиқ бақирӣқ-чақирӣқлардан уйқум ўчиб кетди. Кўзимни очсам, қаршимда автомат оғзи менга тўғриланиб қўйилган. Тепамда немислар турибди. Биттаси орқамдан келиб, йиқитиб, бурнимни ерга ишқалай бошлади. Мана, қўлларим ҳам қаттиқ кишанланди. Ётган жойимда, худди ёмон туш кўраётгандай, гитлерчиларнинг чўнтакларим, рюкзак ва портфелимни титкилаётганларини

кўриб ётибман. Ўлжалари бой: рация, батареялар, немис, поляк, америка пуллари, тўпсонча ва ханжар. Қани энди ақалли тишимга биров битта граната тишлатиб қўйса, мана бу ярамасларнинг бир адабини бериб қўяр эдим. Ишим бошидан чаппасига кетди! Ҳамма нарса барбод бўлди!.. Кўчадан судраб олиб кетяптилар, лекин энди урмаяптилар. «Гольдфиш, гольдфиш», деган сўзни эшитаётирман. Демак, мен тирик ҳолда бошлиқларнинг ҳузурига етказишлари керак бўлган олтин балиқ эканман. Кутилмаганда арава пайдо бўлди. Аравага бошлаб рюкзагимни, кейин мени иргитишди. Арава анчагача сўқмоқ йўлдан борди. Кейин дала йўлидан кетди. Арава шомга яқин Войковицдаги жандарм постига келиб тўхтади. Гитлерчилар мени бир ҳужрага итариб киритишди. Биқиним зирқираб оғрияпти. Бошимда эса қўнғироқ: барбод, барбод... деяётгандай.

Хотиржам бўл! Ақлли кишилар сени нимага ўргатишган? Ваҳимага тушма! Умидингни узма! Эшикни оғирлигим билан итараман, лекин эшик берк. Кенг деворларни қўлим билан тимирскилаб ушлаб кўраман. Ҳаммаёқ бетон, ҳеч бир қўлга илинадиган жойи йўқ. Маконга келганга ўхшайман...

Роса тайёрланган эдик. Шу 19-кечага бутун 1944 йилнинг баҳор ва ёз ойлари обдан тайёргарлик кўрдик! Яна ва яна сўнгги кунлардаги воқеаларни хаёлимга келтираман. Учишга рухсат, деган сўзни эшитиш учун бир ойдан ошиқ кутдик.

Сигнал бериб охирги маротаба тўпланадиган жойни машқ қилаймиз: ханжарни курагига тиқаяпмиз. Соат 10 да штаб машинаси келди. Аэродромда бизни Павлов кутиб олди. Бизнинг группа фақат унга бўйсунди. Энди у билан доим алоқада бўламиз.

Бир соатлар чамаси озод этилган ерлар устидан учдик. Фронт яқинидаги Жешува остонасидаги аэродромда бизни махсус ЛИ-2 самолёти кутарди. Бу ерда хушxabар эшитдик. 1-Украина fronti Висланинг чап қирғоғидаги муҳим таянч пункти — Сандом-Ирни эгаллабди. Қўшниларимиз ўнларча аҳоли яшайдиган жойларни озод этибди. Душмanning уч дивизиясидан иборат қўшинларини қуршаб олибди. Жанг давом этмоқда. Биз граждaн кийимидамиз. Бизни фронт аэро-

дромида, яна авиация кунида пайдо бўлишимиз шовшувга сабаб бўлди. Учувчилар бизларни артистлар деб ўйлади. Ҳамма қачон концерт бошланиши билан қизиқади. Нима қилибди, артистдан қаеримиз кам. «Концерт» программамизни, яъни қўниш координатларини аниқлаб олаёلمиз.

21.00 да парашютчилар инструктори келди. Озгин, инжиқ. Ҳар бир юкнинг оғирлигини чамалаб кўрди. Бусиз мумкин эмас, чунки оғирлик ошиб кетса, ерга тушишда оёқсиз қолиш мумкин.

Инструктор парашютларни диққат билан кўрар экан, Нашватининг оёғидаги 42 размерли этикни кўриб хиринглаб кулди. Омбордан лойиқ размер топилмади. Уни пайтавани қалин ўраб кийишга мажбур этдилар. Ниҳоят ҳамма нарса тайёр. Юк ортиш бошланди.

— Ой бориб, омон келинлар,— дейди инструктор ва унинг юзи алланечук айбдор, саросимага тушиб қолган одамдек: «Мана сизлар учяпсизлар, мен эсам қоляпман, бошқалар учаётганда қолиш қийин, жуда қийин», деяётгандай.

Аммо урушнинг ўз тасодифлари ва ёзилмаган қонунлари бор. Бизни кузатгандан кейин, ўша инструктор ўз уйида яъни шу учиш майдонида, бомбардимон вақтида осколка тегиб ҳалок бўлади. Бунинг ҳаммаси кейинроқ содир бўлган. Лекин ўша бизни кузатишдаги охирги дақиқаларда менга нима учундир унинг айбдорнамо кўзлари ёдимда қолди. Соат 23.00 Самолёт учиш йўлига чиқди ва тезда ердан узилиб, баландлик сари кўтарила бошлади. Мана фронт чизиғи. Баъзи қишлоқлар ёнапти. Бизнинг гоҳ чап, гоҳ ўнгимиздан прожекторнинг узун йўллари осмонга ўтиб, зулмат орасидан нишон қидиради. Бир неча дақиқалардан сўнг бизга душман қирувчиси илашиб қолди.

«Миссер» яна бир маротаба пастдан шўнғиб, ҳужум қилди. Балки мажбурий сакрашга тўғри келиши мумкин, деб группани огоҳлантирдим. Аммо бахтимизга у қандай пайдо бўлган бўлса, шундай ғойиб бўлди. Баландликка кўтарилганча Жануби-Ғарб томонга учмоқдамиз. Чўзиқ гудок чалинди, вақт келди... Самолёт эшиги ланг очилди. Соатларимизни текшириб кўрдик: роса 0-30. Остимизда қоп-қоронғи жаҳаннам. Бизни у ерда нималар кутяпти? Тарқаб кет-

маслик учун асосан яқдиллик билан бир тўп бўлиб сакраш керак. Яна гудок чалинди. Биринчи бўлиб — Нашвати, мен эса охирида сакрадим. Менинг парашютим нима учундир тез очилди. Оёқларимни буклаб кутаман, ерга тегмайди. Гўё осмонда осилиб қолгандайсан. Шамол қаергадир суриб кетяпти. Тўппончани олиб парашютга қараб отгинг келади. Ишқилиб тезда ерга қўнсам дейсан. Пастда қандайдир ёруғликлар ялтираб кўринади. Тўғри тош йўлга тушдим. Энди кўрса бўлади. Ялтиллаб кўринаётган ниқоблаб қўйилган машиналарнинг чироғи экан. Улар тобора яқинлашиб келарди. Парашютни зўрға зовурга судраб тушишга муваффақ бўлдим. Автомат билан гранаталарни эҳтиётдан тахт қилиб турдим. Машиналар тезлик билан ўтиб борарди. Қандайдир немисча сўз ва қўшиқларнинг узук-юлуқ оҳанги қулоққа чалинади. Ниҳоят ўтиб кетди. Парашютни далага кўмдим. Ханжар билан белкуракнинг юзини тирнайман. Ҳеч қандай жавоб йўқ. Фақат итларнинг вовиллаган овози ва стрелкачининг ҳуштаги эшитилади. Яқин атрофда станция борга ўхшайди. Тушуниш қийин. Бу ерда станция қаердан пайдо бўлди. Картада ҳатто ўрмон ҳам йўқ. Фақат қуруқ чўл. Атрофда эса, тош йўл, темир йўл, аҳоли яшайдиган жойлар. Сигнал беришда давом этаман, жавобдан дарак йўқ. Мўлжалдан баландроқда ташланганга ўхшаймиз. Кетиш керак деган қарорга келдим. Тонггача дала билан юриб, қалин бутазорга кириб олдим. Рюкзак ва портфелимни буталар орасига яширдим. Энди этигимни ечмоқчи эдим, тўсатдан шитирлаган товуш эшитилди. Орқамдан кимдир диққат билан тикилиб турганини ҳис этдим. Тўппончага ёпишдим-у, орқамга ўгирилдим. Ғамгин, кулранг, ола-була, кичкина кийикнинг катта кўзларига кўзим тушди. Секин ҳуштак чалган эдим, у сесканиб тушди-да, ўзининг нозик оёқчалари билан қушдай учиб, ғойиб бўлди. Кулиб юбордим. Кийикданки чўчисанг тоза бўлган экан-ку, дедим ўзимга ўзим.

Ҳужжат ва пулларни олиб йўлга тушдим. Йўл жонлана бошланди. Биринчи велосипедчилар — маҳаллий халқ кўринди. Уларни оғир ҳарбий юк машиналари қувиб ўта бошлади. Қишлоққа яқин колганда гулли рўмол танғиган аёлларни учратдим. Енг-

ларида «Ост» деган ёзувлари бор. Булар йигирманчи аср қуллари. Томларига қизил черепица терилган уйлар борган сари яқинлашарди. Энг четдаги уйга бурилдим. Остонада бир кампир ўтирарди. Юзлари Данте Алигерининг юзидек сарғайиб ва буришиб кетган. У мени жуда совуқ қаршилади. Кампир билан савол-жавобдан мен Псарадалигимни аниқладим.

— Бу ер қаер? Германия, рейх.

Кампир менга худди осмондан тушган одамга қарагандай қарайди ва бирдан дейди:

— Қани пан, кофега марҳамат!

Кофени ичиб, кампирга раҳматлар айтиб, изимга— бутазорга қайтдим. Яхшилаб ўйлаб режа тузиш керак. Картани очиб кўрдим. Кампир алдамапти. Шамол бизни Силизияга суриб юборган экан. Ҳар дақиқада учувчи билан штурманни, ўзимни уришаман. Энди хоҳ уриш, хоҳ сўк—бари бир бир йўл бор,—у ҳам бўлса керакли нарсаларни олиб Олькуш, яъни чегара томонга юриш керак. Менинг бу ҳужжатларим билан Германиянинг бирор шаҳар ва қишлоғида кўриниш мумкин эмас.

Ўрмонда дарахтлар жудаям сийрак экан — ўрмонга ўхшамайди. Лекин у менга керакли томонга чўзилиб кетган. Тош йўлни кесиб ўтиб, ўзимга таниш бўлган бутазорга шўнғиб кетдим. Рюкзак ва портфелимни дарров топдим. Чарчаганим қаттиқ сезила бошлади. Икки сутка ухламагандим. Беихтиёр мудраб қолибман. Жандармлар уйғотиб юборишди. Тамом. «Садо» бор эди, энди у йўқ. Олдинда сўроқлар ва қийноқлар кутмоқда. Бир неча соат ўтса ҳам мени сўроққа чақиришмаяпти. Камерага маст овозлар ва гармошкаларнинг товушлари ёриб кирди.

Бугун шанба, жандармериядагилар хурсандчилик қилишяпти. Бизни жума кунига ўтар кечаси ташлашган эди. Момақалдироқ билан Нашвати қўлга тушмаган бўлса, узоққа кетган бўлиши керак. Ношуд Ефрейтор ҳақидаги жонга тегувчи ашула борган сари узоқлашиб борарди. Ағанаб ётиб ухлаб қолибман. Уйғондим. Уйғонган замоним менга нима бўлган ва қаердалигимни дарров англамай қолдим... Биқиним илгаригидай зирқирарди. Бошим оғриқдан тарс ёрилиб кетай дерди. Бошимни зўрға цемент ердан кўтардим. Жандарм индамай олдимга бир бурда нон ва кружкада

сув қўйиб, эшикни қулфлаб чиқиб кетди. Ҳеч нима егим келмасди. Аммо сувни бир кўтаришда ичиб бўлдим. Бу сафар кечгача ҳеч ким мени чақирмади. Бошлиқлар дам олишаётганга ўхшайди. Бу менга қўл келди. Кундуз куни яна бир оз мизғиб олдим. Ҳар ҳолда кечга бориб кўнглим бир оз ёришгандай бўлди. Бош оғриғи тўхтади. Фикрим тез ишлай бошлади. Энди сўроқни тунда ёки эрталаб қилишади. Соқчи ёки офицерга ташлансаммикан? Осонгина ўлардим-қўярдим. Аммо бундан ким ютади? «Кимки мардларча ўлим топса у қаҳрамон, лекин кимки ўз бурчини бажариб, тирик қола олса у икки бор қаҳрамондир», деб ўргатган эдилар бизга разведка мактабида. У ерда бизни иложсиз шароитларда ҳам илож топишга ўргатганлар. Бизни ўз исми, ўтмиши ва келажакдан ҳам керак бўлганда воз кечишга ўргатганлар.

Бир-биримизнинг ҳақиқий номларимизни билмаган ҳолда, ўзимизнинг «Мен»имиздан узоқ вақт давомида воз кечиб, бизга ўйлаб топилган ривоятга ва янги исмларга тиришқоқлик билан кўникиб-ўрганиб кетишга ҳаракат қилардик.

Унларча одамлар мана шундай ривоятлар устида ҳар бир майда-чуйда фактларни солиштириб-текшириб, бош қотирар эди. Озгина бўлса ҳам йўл қўйилган хато бутун қилинган ишни расво қилиши мумкин эди. Бизнинг яқин мўлжалимиз Краковда очиқ ўрнашиб олиш эди.

Ривоятлар бизга Краковга келишимиз ва очиқ ўрнашиб олишимиз учун имконият яратиб бериши керак эди. Мана шундай қилиб, менинг ёрдамчим Момақалди роқ львовлик бўлиб қолди. Ривоятга кўра у Львовдаги заводларнинг бирида ишлаб большевиклардан қочган. Радисткамиз Нашвати — Анна бўлса, болалар уйида тарбияланган. Винницада рейхга жўнатишган. Берлиндаги ҳарбий заводларнинг бирида ишларди. Ёзда унинг сил касали билан оғриётгани аниқланиб, ишдан бўшатдилар. Энди у уйига қайтмапти. Нашватининг ҳужжатлари жойида, немис аусвайси — гувоҳномаси, паспорти, врач справкаси, ундаги штамп ва муҳрлар ҳаммаси ҳақиқий ва разведкачиларимиз орқали олинган немис бланкаларида.

Ривоят бўйича биз ҳар хил ўсганмиз. Ривоятнинг

туғилиши жараёнида мен учун ўртоқларимнинг характери очила борди. Айниқса Нашватининг ўзгариши жуда қийин бўлди. Чунки табиатан тўғри бўлган Нашвати ўз терисини ўзи зўрлик билан ўзгартираётган эди. Алексей бўлса, ҳаракатчан, қизиққон, артистлик маҳоратидан оз-моз бўлгани учунми, янги ролга осонлик билан худди район маданият уйининг сахнасида ҳаракат қилаётгандай тез киришиб борарди.

Ҳужжатларимни фронт Разведка Бўлимининг жиддий ва камгап лейтенантига топшираётганимда, менинг сиймоимда Евгений Степанович Березняк ўлиб, бошқа одам пайдо бўлди. Бир вақтлар — комсомол, педтехникум студенти, кейин коммунист, тарих ўқитувчиси, шаҳар маориф бўлими мудири, сўнг яна ўқитувчи «Садо» группаси туғилиши билан ўзимизникиларга капитан Михайлов, бошқаларга эса, ишсиз бухгалтер Владислав Гурский бўлиб қолдим.

Менинг шундай пухта ишланган ривоятимга бир нарса ҳечам тўғри келмасди. У ҳам бўлса, тўппонча, граната, рация батареялари ва пуллар эди.

Шошма, хотиржамроқ фикр қил! Сени шу пайтгача сўроқ қилишмади ёки отиб ташлашмади. Юқоридагилар махсус кўрсатма кутишаётган бўлса-чи? Сенинг мақсадинг нима? Соғ қолиб уларни алдаб кетиш! Шундай экан, сен уларни алдаб, кейин ўз топширигингни бажар. Мана бу ҳақда ўйла. Хўш! Бунинг учун сенда қандай имкониятлар бор? Сен нима қила олишинг мумкин? Авваламбор группа масаласи... Агар Момақалди роқ билан Нашвати озодликда бўлса, қўлингдан келган ҳамма имкониятдан фойдаланиб, душманни бир ўзинг ҳаракат қилаётганингга ишонтир. Учрашув жойинг Рыбнеда, Рыбне-Краков яқинида, Польша генерал — губернаторлигида. Сен эса обершлейзиндасан — бу поляклардан босиб олинган Силезия шахридир. Демак шундай қилиш керакки, гитлерчиларнинг ўзи сени чегарадан у ерга олиб боришсин. Охирги пункт — Краков. У ердан учрашув жойларигача жуда яқин масофа қолади.

Краков... Краков... Краков... Қарор бир зумда келди. Мен марш-агентман.

Тун бўйи тергов пайтда берадиган жавобимни ҳар томонлама тарозига солиб тортиб кўраман. Нималарни гапиришим керак? Нималарни «бўйнимга олишим»

керак? Қай пайтда? Дарров таслим бўла қолсаммикан? Йўқ! Бундай «таслим» бир мирига ҳам арзимайди. Бизнинг одамлар қийноқларга бардошли эканлигини гитлерчилар яхши билишади. Агар дарров бўш келсам, улар, бу ўйин қилаяпти ёки қўрқоқ, қўрқоқдан ҳеч иш чиқмайди, деб мендан тез юз ўгиришлари мумкин.

Хўш! Ундай бўлса, яна қандай йўл бор? Ўзимни баҳоимни оширсаммикан? Яхшиси биринчи сўроқда, улар қандай қийнамасинлар, чидаб тураман. Иккинчи терговда бўш келаман. Шундай қилсам улар мени азоб ва қўрқув эмас, балки яшаш хоҳишим бунга мажбур қилганини тушуниб қолади. Лекин чидаб тура олармиканман? Энг муҳими керакли дақиқаларни қўлдан бермаслик. Болалигимдан мен калтаклашга нисбатан нафрат билан қарайман. Ҳатто бегона қўлнинг яқинлашишидан сесканиб кетаман. Аммо болаликда кимдан ҳам ўтмайди дейсиз. Баъзан уришга, баъзан мушт ейишга тўғри келарди. Лекин у кўча муштлашишлари бошқа, бу ердаги уриш бошқа. Сени уришса ҳам жавоб қайтара олмаслигинг алам қилади.

Разведка мактабидаги дўстларимдан бири Оленинг (бу тўғрида олдинги саҳифаларда гапирган эдим) ҳикояларидан фельджандармерия ва гестапо жуда кўп хилма-хил қийноқ усуллари қўллаши маълум эди. Олег унисининг ҳам, бунисининг ҳам қўлидан ўтган бўлиб, улар одамни қандай қилиб қўл ва техника усуллари билан ишлашни гапириб берарди. Махсус блокларда одамни осиб қўйишиб, турли мосламалар ёрдамида уни чўзишарди. Кўпроқ резина таёқ билан уришар ёки мих ва шунга ўхшаш учли металл қопланган асбоб ёрдамида одамнинг терисини шилиб ташлашар эди.

Поллари тўқ-қизил плиталар билан ишланган, деворлари жигаррангга бўялган хоналар инсон қонидан елимга ўхшаш ёпишқоқ холга келган эди. Баъзи маҳбуслар устида шундай ишлашар эдики, оқибатда улар бировнинг ёрдамисиз ҳаракат қилиш қобилиятини йўқотардилар.

Олегниям икки маротаба шундай сўроқлардан кейин бошқа маҳбуслар велосипед ғилдирақларига ўрнатилган замбилларда олиб кетишган экан. Мана

шундай сўроқлар кечаю-кундуз уч сменада давом этарди.

— Биродар, бу ерда энг муҳими,— деб қайтарарди Олег,— ўз ақлу ҳушингни йўқотмаслик. Энг хавфлиси — ҳушдан кетиш вақти. Улдириб қўйишса-чи? Нима қилибди, жангда ўқдан ҳам ўлиш мумкин. Қийноқлар билан қаддингни букиб қўйишса-чи? Аммо, ботирнинг қаддини азоб билан букиб бўлмайди. Лекин одамни одамгарчилик чегарасидан чиқаришлари мумкин. Бу ярамаслар худди шунга умид боғлайдилар. Улар алаҳлаётган пайтингдан фойдаланадилар.

...Мана, эндиликда шуларнинг барчаси мени кутар эди. 21 август, душанба куни эрта билан хонага икки жандарм кирди. Улар кузатувида мен герр комендант ва бу ерга келган гестапочилар ҳузурида ҳозир бўлдим.

Улардан бири, юзлари серажин, озгин стол орқасида ўтирарди. Стол устида далилий ашёлар: менинг тўппончам, ханжарим ётарди. Тик турган гестапочи стол орқасида ўтирган одамга ҳурмат билан эгилиб, қулоғига нимадир деди. Жавоб ўрнига у қисқа кулди.

— Сис бар олтин балиқ. Мен бар кари балиқчи. Балиқча гапиради ё джим ўтиради?

Шу гапдан кейин у жавоб кутмасданоқ ўрнидан турди. Яқин келиб, қўли билан қисқа ҳаракат қилди. Худди ток ургандек, оғриқдан юзим ачишиб кетди. Лабларим қоннинг шўртаккина мазасини сизди.

— Бу, Иван, хамир учидан патир. Холвасини энди татиб кўрасан. Жандармлар гестапочининг имоси билан мени қўлларимдан ушлашиб қаттиқ тортишди. Суякларим қирсиллаб кетди. Яна калтаклар ёғилди. Мен беихтиёр қўлларим билан бошимни чангаллаб олдим. Чидаб туролсам бўлгани! Тишимни тишимга қўйиб, қонимни ичимга ютганимча жим туриб бердим. Оғриқдан бошим айланиб, юрагим санчарди. Ишқилиб ҳушимдан кетмасам бўлгани, деб қандайдир шеърларни ёдимга келтираман.

Чайир боғларида гуллар очилди,
Гилоснинг оқ гули қордай сочилди.

Бошимга зарба тушди... гуллар, гуллар, гуллар... Оғриқдан тишлаган лабларим қонталаш бўлиб шишиб кетди.

Тушларимда олтин сочинг сурати,
Ҳамда денгиз, қуёш, сенинг қоматинг.

Яна мушт тушди. Қўзим тиниб кетди. Гестапочи ва жандармлар кўздан ғойиб бўлди. Оғриқ йўқолди. Кимнингдир юмшоқ қўллари мени судраб кетарди. Қўзимни очсам полда ётибман. Жандарм бепарво, мени устимдан яхмалакдек сув қуярди. Тепамда менинг бош қийновчим оёқларини кенг қўйганча худди соатнинг тебранчигидай тебраниб турар эди:

— Ҳа, кашандам! Хўш, нима қиламиз? Гапирадиларми ёки?!

Гапиртириш учун яна бир оз қийнашлари керак. Шунда улар сенга ишонишлари мумкин. Буни ким айтган? Кекса Казак — Шайтон шонли Гетман Богданка айтганмиди? Балки, Олег айтгандир?

Нима ҳам қила олардим, улар мени узоқ ва ҳафсала билан қийнашди. Бўлди. Пайт келди.

Даҳшатли оғриқ ва қувватсизликни бутун иродам билан енгиб, ўрнимдан тура бошладим.

Гестапочи жандармларга имо қилди. Танам зирқираб, оғриқ яна кучайди ва назаримда ўз игналари билан миямга санчарди.

Мен қўлларимни кўтардим:

— Керак эмас. Етарли. Қочиб қутулиб бўлмайди. Мен Совет разведкачисиман.

— Гут, гут. Саволларга жавоб бер! Группа қаерда?

— Мен яккаман.

— Далили қани?

— Далили — менинг буюм ва ҳужжатларим.

— Буюм ва ҳужжатларми?

— Шундай. Мен марш-агентман.

Бутун дунёдаги разведкаларда шундай разведкачилар бор. Улар боғловчи ва алоқачилар вазифасини ўтайдилар. Одатда уларни фронт чизигидан — чегараланган топшириқ билан — ҳаракатдаги группаларга радио батареялар, портловчи моддалар, пул ва бошқа нарсалар бериб юбориш учун ўтказиб юборадилар.

Мендан топилган — мана бу стол устида ётган далилий ашёлар худди шуни исбот этар эди.

Ишонармикан ёки йўқми? Агар ишонишса, демак Момақалдироқ билан Нашвати озодликда. Минутлар чўзилиб кетганга ўхшарди. Мана офицер телефонга қўлини чўзди. Унга тепадан қараган одам унинг мамнунликдан тиржайганини кўриши мумкин эди.

— Агар айтганларинг рост бўлса, фюрернинг марҳаматига умидвор бўлишинг мумкин. Аммо гестапо ни лақиллатишдан «худонинг ўзи асрасин».

Комендант хурсандлигидан эриб кетди. Ювиниб олиш учун менга рухсат беришди. Мен ётган қамоқхонасига чўчқа гўштидан тайёрланган хамир овқат, пиво, ҳатто сунъий тайёрланган асал ҳам беришди. Бўлар иш бўлди. Рейх сирли полициясининг ғилдираклари ишга тушиб кетди. 22-августда мени Сосновецга жўнатишди. Қўлимни кишандан бўшатмадилар. Кечқурун эса Катовице гестапосига келтиришди. Яна сўроқлар бошланди. Бу сафар майда-чуйда тафсилотларга катта қизиқиш билан қарашди.

Сўроқни граждан кийимидаги ёш гестапочи олиб борарди. Таржимани ёшгина оқ-сарикдан келган қиз қиларди. «Фрейлейн Вера!» дейишлари биланоқ у чўчиб бошини кўтарди. Унинг кўзларидан қўрқув ва ўз хўжасига тобе итнинг итоаткорлигини уқиб олиш мумкин эди. У менга сезиларли қизиқиш билан, ҳаттоки қандайдир ҳамдардлик, лекин ичиқоралик билан қараб турар эди. У гўё, биргина мен шунақа эмасман, дунёда мендан бошқалар ҳам бор, деяётгандай. Офицер сўроқни жадал олиб борарди. Аммо мен ўз ролимга кириб олиб, адашмай ўйнай бошладим.

— Ким бўласан?

— Марш-агент, алоқа учун юборилганман.

— Вазифанг нимадан иборат?

— Краковда группа вакили билан учрашишим ва унга пул, радиобатарея беришим керак. Кейин ундан пакет олиб, бешинчи сентябргача Марказга қайтиб боришим шарт.

— Учрашув жойингиз, адреси ва яна қаерларда учрашувлар белгиланилган?

— Менда ҳеч қандай адреслар йўқ, учрашув Краковнинг Тандета бозорида бўлади.

— Аниқ вақти?

— Йигирма тўртинчи — йигирма еттинчи август орасида.

— Пароль ва белгилар?

— Менинг олдимга ўрта ёшлардаги эркак киши келиши керак. У менинг белгиларимдан яъни: Инглиз бастонидан тўқ-қаворанг костюм, шундай рангда бош кийими, костюмнинг юқори чўнтагидан қизғиш дастрўмолнинг учи кўришиб турган ҳолда таниб олиши керак. Кейин яқин келиб: «Сиз Киевдан қачон келдингиз?» дейди.

Жавоб: «Чоршанба куни».

— Қандай қилиб марш-агент бўлиб қолдинг?

— Бунинг тарихи жуда узоқ, жаноби офицер. Лекин сиз бунга ишонмасангиз керак.

— Қани эшитайлик?!

Шунда мен авбалдан тўқилган ривоятларнинг бирини гапириб бердим. Мен — Гордиенкоман. Кировоградликман. Украинман. Немислар даврида украинлар полициясида секретарь бўлиб ишлардим. Уша пайтда Кировоград тўсатдан Советлар томонидан ўраб олингани учун вермахт билан эвакуация қила олмадим. Қизиллар келиши олдидан ўз ҳужжатларимни ўзгартириб олдим. Шу ҳужжатлар билан қўшни районга ўтиб кетдим. Ўзим ҳарбий комиссариатга бориб учрашдим. Ҳарбий хизматга олиндим, мени тезда Житомирга, махсус қисмга юборишди. У ердан Тернопольга, ундан эса самолётга ўтқизиб орқа томонга ташлашди. Ўзим дарров қочмоқчи эдим, аммо улгура олмадим.

— Нега бу тўғрида бошида гапирмадингиз?

— Ким бунга ишонарди?

— Мен ҳам ишонмайман...

— Ўзингиз биласиз. Менга энди бари бир. Яна савол-жавоб давом этарди. Ҳар бир савол илмоқли эди.— Қаерга қўндинг? Кимлар билан? Фамилияси? Тез бўл! Шнель! Тез бўл!

Мен яна ўз ашуламни бошламан. Бир ўзим қўнганман. Псары станциясининг ғарб томонидаги ўрмонга тушганман... Тунни Катовице гестапосининг ёлғиз камераларидан бирида ўтказдим. Йигирма учинчи куни эрта билан мени яна ўша таниш терговчининг олдига келтиришди. У менга оқиш қошларини чимириб, тикилганича, жаҳл билан гапира бошлади.

Вера хоним чўчиб кетиб унинг гапларини кетма-кет таржима қила бошлади. Маълум бўлишича буйруқ бўлмаганда Вера хонимнинг хўжайини мени жон деб, шахсан ўзи отиб ташлар экан-у, аммо буйруққа мувофиқ ҳозир Краковга жўнатиши керак экан. Ҳа, айтмоқчи, Краков гестапосидагилар ҳазилни ёқтиришмайди. Мени соч ва соқолимни олишиб, таниш қора машинага ўтказишди...

Ҳар бир километр ўтган сари Краков яқинлашиб борарди. Шу шаҳар билан шундай танишаман деб ҳеч хаёлимга келтирмаган эдим. Икки томондан икки индамас барзанги билан (машинада яна иккитаси бор эди) сиқилган, қуролсиз, кишанланган ҳолда кетар эдим. Тўғри, уч-тўрт кун вақтдан ютдим. Менинг аҳволимда бу озмунча вақт эмас. Аммо эндиликда бу ҳолдан қутулиш учун фақат бирор тасодифий ҳодисага умид боғлаш мумкин эди. Ҳодисалар эса ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уни вужудга келишининг кўп иттифоқчилари бор. Энг биринчиси — кўнгил сезгисидир. Ва албатта доимо хавф-хатардан қўрқмаслик, ғалабага ишонч ҳамда қатъийлик керак. Яна сабр-тоқат билан кутиш, ўз предметингни яхши билишинг лозим. Менинг предметим — Краков.

Хаёлан унинг кўчаларидан бир-бир ўтаман. Юзинчи маротаба Тендетага назар ташлайман. Шаҳарни хаёлан эмас, балки бутун таним билан жисмонан ҳис этаётирман. Мана Сукеница, университет, шаҳар кутубхонаси, сирли Вавель — Польша қиролларининг қасри — эндиликда Польшанинг катта жаллоди — генерал-губернатор Франкнинг қароргоҳи. Назаримда ҳечам Краковда бўлмаган бўлсам ҳам мен бу ерларда кўз юмиб юра оладигандайман.

Мен маълум композиция асосида тузилган асар эмас, балки ҳаёт повестини ёзаяпман. Ҳар қандай ҳаёт йўли ҳам қанчалик тўғри бўлмасин, ўзига хос нотекс бўлади. Шунинг учун ҳикоямда баъзи чекланишлар, четга чиқишлар, норавонликлар учрайди. Бунинг учун ўқувчилар мени кечирсинлар. Мен ҳозир Краков йўлининг ярмида, ғизиллаб бораётган гестапо машинасини ва унда мени сақлаб кетаётган парашта соқчиларни анча вақтгача қолдираман. Чунки, мени шундай разведкачи бўлишимга сабабчи бўлган одам ҳақида гапириб бермоқчиман.

Устозимнинг ҳақиқий исми шарифини яқиндагина билдим. Разведка мактабида уни Василий Степанович деб аташарди. Вақти келиб, менга ҳам консператив ном қўйиш лозим бўлганда иккиланмай унинг номини танладим. Чунки ҳар бир ҳаракатимда устозимга тақлид қилишим — унинг номини олишимга ва шундай қилиб, Василий Степанович Михайлов бўлишимга ёки оддий қилиб айтганда, капитан Михайлов бўлишимга сабаб бўлди. Мана шу ном билан мени «Садо» группасининг жангчилари ва поляк дўстларим то урушдан кейинги 1964 йилдаги учрашувгача, яъни бир-биримизнинг ҳақиқий исм-шарифимизни очиқ айтиш мумкин бўлгунга қадар танишар эди.

Василий Степанович 1944 йилнинг бошида мен тушган разведка мактабининг бўлим бошлиғи ва ўқитувчиси эди. Ўқитувчимиз ўзи тўғрисида гапиришни хуш кўрмайдиган, босиқ, камгап одам эди. У лекция ва практик машғулотлар вақтида турли хил ибратли ва фойдали воқеаларни мисол келтирса ҳам, ҳеч маҳал ўзининг шахсий тажрибасини рўкач қилмасди.

Биринчи амалий машғулотлар менинг ҳафсаламни пир қилди. Разведкачиликка мен ҳечам ярамайман деган хулосага келдим. Айтайлик темир йўлдан состав ўтди. Қани, ҳисоблаб эсда сақлаб кўринг-чи, унда қанча вагонлар, очиқ платформалар, цистерналар бор. Керакли одам билан учрашиб қолдингми, шу заҳоти унинг сочини кўзини, ранги, костюмининг бичилиши, галстугининг боғланишини эслаб қол. Яна кўп нарсаларни: шаҳарни картадан ўқабалишлик, ўнлаб, юзлаб сенга нотаниш бўлган кўчаларнинг номларини, мураккаб адресларни, шартли паролларни эсда сақлаб қолиш керак. Ана шунда мен ўзимни йўқотиб қўйдим. Чунки табиатан хотирамнинг мазаси йўқ эди.

Ўтган ишга саловат, аммо... нима бўлган бўлса бўлган. Бир неча кун ўзимда йўқ аҳволда юрдим. Нима қилсам экан? Шу хотирам билан разведка мактабида қолишга ҳаққим борми? Бу фикрлар менга тинчлик бермас эди.

Машғулотларда ўтирибман-у, қулоғимга гап кирмайди. Миямда эса, мактаб бошлиғи номига йўлламоқчи бўлган рапортимнинг сўзлари қатор бўлиб ти-

зилиб келарди. «Шундай-шундай: ўзимни бу ишга яроқсизлигимни тушуниб, мени мактабдан чиқаришларингизни ва ҳаракатдаги фронтга ёки партизан қўшилмаларининг бирига юборишингизни сўрайман».

Билмадим, ўқитувчиларнинг назарига қайси хислатларим билан тушиб қолдим, ҳар ҳолда машғулотлардан кейин устозим мени олдига чақиртирди. Бошида нималар ҳақида гапиришганимиз ҳеч эсимда йўқ. Аммо суҳбатнинг очиқ, дўстона руҳи яхши ёдимда қолди. Василий Степанович менинг тугилиб, қимтиниб, гапирган сўзларимни ҳеч бўлмайд ва шахсий муносабатини сездирмай тинглади.

— Мен шундай тан олишингизни кутган эдим,— деб секин гап бошлади, у. Сиз бир томонлама ўйлар экансиз, шунинг учун бизнинг ишимиз ҳақида нотўғри тасаввурдасиз. Ким айтди. Сизга, разведканинг хотираси табиий деб. Эсдаликни ва айниқса кузатувчанликни худди спортчилар баданини чиниқтиргандай машқ қилиб, чиниқтириш мумкин ва керак.

Бу соҳада разведкачи нима биландир олимга ёки артистга ўхшаб кетади. Мен бир машҳур халқ артистни биламан. У ўзининг саҳнада йиллар давомидаги ҳаётида жуда кўп монологларни ёдлаган. Мактабда ўқиб юрган чоғларида эса у хотираси бўшлиғи учун кўп гап эшитарди. Кейин барҳам топди. Чунки, агар одамда хоҳиш кучли бўлса, ҳамма нарсани қилиши мумкин. Отелло ролини ўйнаган Остужевни кўрган ва эшитган бўлсангиз керак. Ахир у, жаҳон драматургиясининг энг қийин ролларидан бўлмиш ўзининг бу сеvimли ролини ўз эшитиш қобилиятини батамом йўқотаётганда ўрганиб, саҳнада ўйнаган, Сиз бўлсангиз рапорт ҳақида гапирасиз.

Шунда мен, дарҳақиқат рапорт билан бир оз шошганга ўхшайман, дедим-у, шу заҳоти Краков билан сирдан танишувим қийин бўлаётганини айтдим.

— Ундай бўлса гап шу, эртага менинг олдимга роса соат ўн саккизда кириш. Мен Сизга Москвадан бирорта адабиёт топиб келишга ҳаракат қиламан. Ахир сиз тарихчисиз-ку,— деди устозим. Танланган адабиётлар бошида менга ғалати кўринди.

ТАНДЕГА

Биз шаҳарга кириб келганимизда, қуёш тиккада эди. Машинанинг ичи ярим қоронғи бўлганидан мен уни кўрмасдим. Шаҳар кўчаларидан узоқ айланиб юрганимиздан кейин машина Приморской кўчасидаги Краков гестапоси олдида тўхтади.

Мени кутишаётган экан. Чунки дарров иккинчи қаватга, терговчи хонасига олиб чиқишди. Киришим билан Совет тамғасидаги рация ва рюкзакларга кўзим тушиб, десант ишлари билан шуғулланувчи мутахассис олдига келтиришганини англадим.

Терговчи қўлимдаги пўлат кишанларни кўриб афти бужмайди. Уни ечишни буюриб, кейин сигарета таклиф қилди. Нима учундир сўроқ қилишга у унчалик ошиқмасди. Столга яқинроқ келишни буюриб, дастурхондаги қовурилган гўшт, вермишель ва асал билан меҳмон қила бошлади.

Бу сермулозамат гестапочи ҳазилкашроқ чиқиб қолди.

— Тирик ит ўлик шердан афзал дейишади. Шундайми биродар?— деб, у кўзини маъноли қисарди.

Гестапочи терговни ҳазил-мутоиба билан гўё «Эгилган бошни қилич кесмайди» қабилида юргазди.

Рус мақоллари маккор душман тилида аниқ талаффузда соф русча жаранглаши гўё ҳақорат, дўқ ва бўхтон каби эшитилар эди.

Гестапочи менга бўйнидан арқон билан маҳкам боғлаб олинган, итоаткор итга қарагандай қарарди.

Терговчи қўнғироқ чалди. Шу заҳоти қон доғларидан тозаланган ва дазмолланган тўқ-ҳаворанг костюм, туфли, бош кийими, батареялар, сигареталар ва беш минг сўм поляк пулини келтиришди.

— Қани, биродар, кийин, энди ишлаш керак. Бозорга «чиқ», соатларни сот.

...Епиқ машинада мени почтамп олдигача олиб боришди. Таржимон яна бир маротаба «ҳазилкаш»нинг шартларини эсга солиб, бозорга қандай бориш кераклигини тушунтирди.

Соатлар сотадиган ерга етиб келдим. Бу жой одам сийрак, тор кўча бўлиб, қочишга қулай экан. Шу пайт ёнимда соат ушлаган икки индамас йигит пайдо бўлди. Мен қаерга юрсам улар ҳам мендан қолмайди.

Соатга шундай нарх қўйдимки, харидорлар эшитиб ҳафсалалари пир бўларди. Кечга яқин мени Монте-люпихега — Краков гестапосининг қамоқхонасига олиб боришди. Кундузи яна шу аҳвол. Аммо бу сафар биз бутун бозорни кезиб чиқдик. Тандета улкан ари уясига ўхшар эди. Бақирӣқ, чақирӣқ, шовқин. Роса тортишиб савдолашдик.

Бу ерда ҳамма нарса: оддий нинадан тортиб, янги солдат шинелигача сотиларди ва сотиб олинарди. Буларнинг барчаси найзабанд уйчаларда, эски дўкончаларда: кўтарма механизмлари бўлган ўрта аср омборларида бўларди. Бозор шаҳарликлар, келгиндилар, вермахтнинг офицер ва солдатлари билан тўлиб-тошган эди.

Мен қадамимни секинлатиб, вақтни чўза бошлашим билан орқамдаги қўриқчиларнинг нафасини ва оҳиста қараётганликларини сезардим.

Йўқ, ишлар унчалик чатоқ эмас. Бошингни баландроқ кўтар, Михайлов. Қутулишга бир уриниб кўрсанг бўларди.

...Тандета бу фақат одатланмаган кўз учун тартибсиз кўринади. Улкан ари уяси, пойабзал, зажигалка, аёллар ва эркаклар кийими, пуллар муомаласи (савдоси) ва бошқа расталарга бўлинар эди. Пул растасида гоҳо кўзбўямачиларнинг қўлларида доллар, фунт, маркалар кўриниб қоларди.

Мана бизнинг раста. Ўзимнинг «Омегам»ни олиб, савдони бошлайман. Кузатувчилар билан юрибмиз. Гўё арқон билан бир-биримизга боғлангандай, ҳеч ажралишмаймиз. Кун охирлаб қолганда олдимга қандайдир киши келди. Бир оз депсиниб тургандан кейин сўради (мен ҳатто она тилимиздаги саволдан чўчиб тушдим):

— Эвакуация қилинганларданмисиз?

— Ҳа.

— Қаердан бўласиз, ҳамшаҳар?

Саволлар паролни эслатарди. Менинг қўриқчиларим ҳушёр тортдилар. Унга қараб: «Йўқол, йўқ бўлиб кет! Ахир сени мен ўйлаб топганман»,— деб бақиргим келарди. Бутун аъзои баданим музлаб, зирқираб кетди. Агар бизнинг одам бўлса-чи, унда қўйилмаган тузоққа осон илинади-ку! Аммо ҳамшаҳар соат баҳосини сўрамасдан кетди. Яна қочининг иложи бўлмади.

ҚОЧИШ

Менинг ихтиёримда бир кун қолди. Ростини айтсам ишончимни йўқота бошладим. Сўроқ пайтида учрашув вақтини кам белгилаб, жиддий хато қилганимни англадим.

Гестапочилар асабийлашиб, гапимнинг ростлигига шубҳалана бошладилар. Учинчи кун туни билан Монтелюпихеда уйқумнинг мазаси бўлмади. Нима қилиш керак деб ўйлардим. Борди-ю, резидент ўз вақтида келолмай қолса, учрашувга қўшимча кун белгиланган, десаммикан?

Бўлмайди. Терговчи аҳмоқ эмас, ишонмайди. Лақиллатаётганимни сезиб қолгудек бўлса нариги дунёга аспаласопин бўлиб қетаман. Нима бўлганда ҳам тюрмага тушмаслигим керак. Қийноқ остида ўлгандан кўра яхшиси одамларнинг кўз ўнгида эсэсчилар ўқидан ўлган афзал. Шундай қарорга келиб, терговчининг олдига хотиржам кириб бордим. Бу сафар у кулги ва ҳазилни йиғиштириб:

— Сен, биродар, дўстларнинг ишончини қозонма-япсан. Эртага биз сен билан бошқача гаплашамиз,— деди.

Мен, бундай қўриқчилар билан ишлаб бўлмайди, дедим. Ахир буларнинг қандай одам эканликлари ҳатто кичкина болага ҳам равшан. Шундай бўлгач, қандай аҳмоқ учрашиш учун яқинлашиши мумкин. Балки жаноб терговчи совет разведкачиларини гирт аҳмоқ деб ҳисоблаётган бўлсалар керак.

Терговчи кулиб юборди.

— Сен, биродар, унчалик соддага ўхшамайсан. Боравер. Шароит яратиб берамиз.

...Улар ҳали ҳам изимдан юришарди. Фақат энди беш-олти метр орқароқда келишарди. «Омега» номли соатим «тиқ-тиқ»лаб сўнгги минутларни санарди. Ҳозир қочсаммикин? Йўқ! Мумкин эмас. Атроф одамга тўла. Отиб ташлашлари мумкин. Кўча тўла гестапочилар. Кутиш, бир оз кутиш керак — ҳали вақт ўтгани йўқ.

Тўсатдан кетма-кет ўқ овози янгради... Майдоннинг ўртасида Тандета майдонининг қоқ марказида қандайдир воқеа содир бўлди. Ким бўлдийкин? Партизанларми ёки подпольшикларми? Бақирӣқ ва ча-

қириқлардан юзларча оёқларнинг тапир-тупуридан ҳеч нарсани тушуниб бўлмасди. Оломон биз юриб кетаётган кўчага ёпирилиб кирди. Мени ҳам суриб кетди. Қочадиган пайтим келганини пайқадим. Ё ҳозир қочишим ёки ҳеч қачон қочмаслигим керак. Қўриқчилар шошиб қолган эди. Шу пайт бирининг юзи кўриниб қолди. Бир зум кўз уриштириб олдик. Сўнг қўриқчи мен томонга югурди. Аммо мен аллақачон йўқ, энди тирик қўлга тушмайман, деган қарорга келгандим. Оломоннинг орасига шўнғидим. Кимнидир катта қалпоғини тортиб олиб, кўзимгача бостириб кийиб олдим. Оломоннинг оёқлари остида қолиб кетиш хавфига қарамасдан ўзимни ён кўчага урдим. Угирилиб қарасам, қўриқчиларим кўринмади. Шошмай, йўлимда кетавердим. Тор кўчалар, ҳовлилар орқали Висла дарёси томон йўл олдим.

Оқшом пайтда баланд тош тўсиқ олдидан чиқиб қолдим. Тўсиқ ортидан, оқ иморатлар, крестлар ва гумбазлар ғира-шира кўринар эди. Эшикдан қора кўйлак кийган оқ ёқаси крахмалланган аёл чиқди. Эшик ёпилди. Хотинлар монастири экан. Гестапчилар бу ердан мени қидиришлари эҳтимолдан узоқ эди. Қоронғи тушиши билан тўсиқдан ошиб тушдим. Мен тушган ер қалин сиренгул ўсган жой экан. Бир бутага суянганча қотиб ухлаб қолибман. Бир вақт, гўё биров туртиб юборгандай, тўсатдан уйғониб кетдим. Юлдузлар сўниб, осмон қорайиб борарди. Наҳотки озодликдаман? Ўзимга ўзим ишонмайман. Энди эҳтиёткорлик билан ўйлаб, ҳовлиқмасдан ҳаракат қилиш керак. Бармоқ изларинг, суратларинг, ҳужжатларинг гестапо қўлида. Сен ҳали Момақалди роқ ва Нашватилар билан нима воқеалар юз берганини билмайсан. Демак, Краков, Краковдаги махфий учрашув жойи сен учун энди йўқ. Кашув — Беляни орқали Рыбнега кетиш керак.

Омон-эсон йўлга чиқиб олдим. Кашувга йўловчи аравада етиб келдим. Араванинг эгаси, кексароқ деҳқон, йўлда ҳеч савол бермади, тушаётганимда кира ҳақини ҳам олмади.

Унинг гапидан маълум бўлишича Кашув оқсоқоли — кўппакнинг ўзи экан. Унинг рухсатисиз бирор кимсанинг тунашга ҳаққи йўқ экан. Таваккал қилиб тунаб қолишни лозим топмадим. Янги ўти ўрилган ўт-

лоққа бориб, пичаннинг орасига кириб олдим. Пичандан олма, асал, тупроқ ва болаликнинг ҳиди анқирди. «Ҳаёт — ажойиб нарса», деган фикр уйқу аралаш хаёлимдан ўтди.

Тонгда «Люкс — хонам»ни ташлаб, Рыбнега — учрашув келишилган жойга йўл олдим. Группамиз учун учрашув уйини «Львов» группасининг радисткаси Чивин тайёрлаган эди. Учрашув олдидан бизга адрес ва фамилияларни маълум қилдилар.

Чивиннинг берган хабарига кўра, уй хўжайини ишончли ва синалган одам бўлиб, маҳаллий партия ташкилотининг секретари экан.

...448- уйга мен тасодифан, юқори кўчада дуч келдим. Ростини айтсам, омадим келди. Рыбнеда уйни номер бўйича топиш осон эмас.

...Айтарли катта бўлмаган қўрғоннинг эшиклари ланг очик эди. Ҳовлида нимча кийиб, қора лента тақиб олган кексароқ деҳқонни кўрдим. У трубкасини чекканча менга хотиржам тикилиб турарди. Бир оз ҳаяжонланган ҳолда парольни айтдим:

— Паннинг сотиш учун олхўриси борми?

Хўжайин жавоб қайтармасдан уйга таклиф қилди. Малик мени столга ўтқизиб:

— Панда олхўрилар йўқ. Олма бор,— деди.

— Қани, бошқадан танишайлик. Чўчиманг, ҳеч ким эшитмайди.

— Капитан Михайлов.

— Станислав Малик.

Станислав мени кўриб хурсанд бўлиб кетди. Мени анчадан бери кутишаётганини, хавотир олишганини айтди. Кейин бошдан-оёғимгача тикилиб норози қиёфада юзлари буришди ва бир оғиз сўз айтмай қўшни хонага кириб кетди. Хонадан у бир қучоқ кийим билан қайтиб чиқди. Мен жон деб кийимларимни алмаштирдим. Мана, иккимиз ёнма-ён, ялангоёқ, йиртиқ шимда турибмиз. Эгнимда Маликники каби қора лентали нимча.

— Шу пайтгача ким келиб кетди?

— Бир пане хоним...

— Яна ким?

— Ҳеч ким, ўртоқ капитан.

«Пане хоним» — бу Нашвати эканлиги аён эди. Демак Момақалди роқ ҳали келмабди. Мен бир ўзим

пичан босилган чордоқда ётибман. Станислав менинг илтимосимга мувофиқ Ольга Совецкойнинг олдига кетди.

Павлов хайрлашиш чоғида унинг тўғрисида: па-канароқ, қўйкўз, комсомол аъзоси. Душман орқасида чамаси тўрт ойдан бери иш олиб боряпти. Марказ билан доимо алоқада. Муҳим ахборотларни вақтида етказиб турибди. Довюрак ва ботир қиз, ўз группа-сидан ёлғиз қолди. Энди, сизлар билан ишлайди, де-ган эди.

...Нарвон тагида бир зумгина кимнингдир кўзи, тўғриси, оҳунинг кўзлари кўринди. Сўнг эски паль-тода ялангсёқ ўзи пайдо бўлди.

Ольгани эҳтимол мактабда кўриб қолсам, бешин-чи синф ўқувчиси деб ўйлашим турган гап эди. Унга қараб: шу қизалоқ қўрқмас — довюрак Чивин экан-лигига ҳеч ишонгим келмасди.

— Салом, ўртоқ капитан. Омон-эсон келганингиз билан табриклайман.

— Салом, Чивинча.

У ўзини менга отди.

Нашватининг олтинчи куни келганини, ҳозир соғ-саломат отасиникида, Василь тоғасини бетоқатлик билан кутаётганини Ольга тасдиқлади.

Батрак Михал Врублнн эркалаб шундай аташар эди. У ҳам бизни кутарди. У ўз омборида «пан ка-питан» учун яширин хона тайёрлаб қўйган эди.

— У зўр татусь, — дейди Ольга.

Ҳамма масалаларни кечқурунга қолдириб нарвон-дан пастга тушдик.

— Врублларникида сизга яхши бўлади. Татусь, Рузя, Стефа шундай одамларки! Совет кишилари учун жонини ҳам аямайдиганлардан.

Врублларникидаги биринчи кун ёдимда қолди. Михал кал, узун бўйли, ориқдан келган бўлиб, эгни-даги кийим гўё қоziққа илингандай осилиб турарди. У қизлари ва бизни кўриб ўзида йўқ хурсанд эди.

Бу ер менга жуда ёқиб тушди. Уй эгалари меҳри-бон ва уй ҳам қишлоқ четида жойлашган эди. Яши-рин хона ҳақиқатдан ҳам зўр экан. Омборга киришин-гиз билан шипгача босилган пичанни кўрасиз. Яши-

рин хонага ўтиш учун ҳамма пичанни ағдариб чиқиш керак бўлади. Кириб-чиқиш жойи эса — ўрмон томондан. Тахталар ёғ билан мойланган, кўтарилганда ҳам, туширилганда ҳам ғичирламайди. Чиқиш олдида — скамейка ўрнатилган. Бир уйда ҳам радио-квартира ҳам группа қароргоҳи. Қулай-ю, аммо хавфли. Жудаям хавфли. Кекса Михал, сир ошкора бўлиб қолгудек бўлса, ўзи ва қизлари нима бўлишини кўз олдига келтирармикан? Мен бу ҳақда ўзидан сўрадим ва шу заҳоти яқин кунларда бошқа жой топишга ҳаракат қиламиз, деб қўшиб қўйдим. У хафа бўлди. «Нима, бизники ёмонми? Наҳотки совет кишилари энди менга ишонмай қўйган бўлсалар? Мен ҳаммасини тушунаман, пан капитан. Биз германлардан эмас, германлар биздан қўрқсин».

БУЛАР БАМИСОЛИ ЧАҚМОҚ ТОШ

— Ўртоқ капитан, меҳмон келди.

Бўсагада Ольга ва унинг ёнида, замонавий кийинган, шахло кўз, ёшгина гўзал пани турарди.

— Капитан Михайлов.

— Валерия.

Польша ишчилар партияси Краков яширин обком ва Людовой Армиясининг¹ алоқачиси кириб келган эди. Икки кун бурун Ольга: Валя ундоқ, Валя бундоқ (биз Валерияни шундай деб чақирардик), Валя мумомалали, Валя очик, Валя фаросатли, вақти келганда артистка — бунақаси кам бўлади, деб қулоғимни қоқиб қўлимга берган эди.

— Омон бўлсак кўрармиз, — дегандим ўзимча. Кўп ўтмай орамизга Малик қўшилди. У бир сават олма билан келди. Биз махфий хонамизга ўтдик.

— Ўртоқ Михайлов, сизга Михалдан салом, — биринчи бўлиб гап бошлади Валерия. — У мендан, сизни шаҳар ва Краков воеводствосидаги аҳвол билан таништиришимни сўради.

Валериянинг гапига қараганда шаҳар ва генерал-губернатор франкнинг қарсргоҳи полиция ҳамда гит-

1. Людовой гвардияси, сўнгроқ Людовой армияси иккинчи жаҳон уруши йилларида, Польша коммунистлари томонидан немис-фашист босқинчиларига қарши курашиш учун тузилган қуролли ташкилот.

лерчилар билан тўлиб-тошиб ётарди. Поляк фашистлари, энзетовчилар ва Жбика¹ — агентларининг ҳаракатлари аҳволни янада чигаллаштириб юборганди. Жбиковчилар партизанларни ўлдирар, провокация мақсадида Краков ватанпарварларининг орасига суқилиб кирарди.

Уларнинг кўплари тўғридан-тўғри фашистлар билан тил бириктирган эдилар. Гитлерчилар Польша ишчи партияси Краков яширин ташкилотининг уч составини уларнинг ёрдамисиз изига туша олмас ва йўқ қилолмасди. Ўртоқ Михал тўртинчи составга раҳбарлик қиларди.

— Олтинчи августда, — ҳикоясини давом этди Валерия, — Францишкан кўчасига юк машиналар колоннаси кириб келди. Машиналарда СС дивизиясининг аскарлари ўтирарди. Машиналар почтамп олтидан, Доминикан кўчаси билан ғизиллаб ўтдилар. Йўловчилар дуч келган томонга қоча бошладилар. Улар қуршовдан чиқиб кетишга интилар эдилар. Аммо йўллар эсэсчилар билан қуршаб олинган эди.

«Хальт! Раус! Шнелль, шнелль». Эркакларни кўчаларда тутишар, уйлардан ушлаб чиқишарди. Ҳатто кенкарталар — гувоҳномалар ва немис муҳри босилган шаҳодатномалар ҳам ёрдам бермади. Бутун ҳафта давомида маҳбуслар билан тўла автомашиналар Краковдан Плашовский лагерига қатнади. Бир ҳафтада саккиз минг киши қамоққа олинди. Бизнинг партиямиз бу кунларда ўзининг жуда кўп жангчиларидан ажралди.

Мен Валериянинг гапларини эшитар эканман, унга нисбатан беихтиёр завқим ортарди. Байрам кунларидаги каби қўғирчоқдек кийинган бу хоним гўё табиат томонидан разведка учун яратилганга ўхшарди. Алоқачи фақат ўз эсдалигига ишонмоғи лозим. Валя шу хислатлари билан кўпни кўрган Ольгани ҳам ҳайратда қолдирарди. Унинг лўнда ва аниқ хабарлари доимо радиограмманинг сиқиқ қаторларига енгил жо бўлар эди.

1. Ж б и к-Н С З бўлимларидан бирининг командири—миллий қуролли кучлар-реакцион НСЗ қуролли отрядлари Польша эмигрант ҳукумати томонидан, демократик ва қаршилик кучларини аввало коммунистларни жазолаш учун тузилган. Улар ўтакетган маккорлиги ва шафқатсизлиги билан ажралиб турар эди.

Бизнинг алоқачимизни хабарлар билан таъминлаб турувчи подпольшиклар, қоидага кўра, ҳатто бир-бирини ҳам билмасдилар. Валерия эса кўпларни биларди.

Поляк ватанпарварларининг шу кунлардаги бераётган хабарлари аҳамияти орта борди. Чунки янги қатъий ҳужум тайёрланаётган эди. Бу ҳужум Краковга озодлик келтириши керак эди. Шунинг учун совет разведкачиларига ўнлаб кишилар ёрдам берардилар. Одамларни ёппасига тутиш, ўлим лагерлари, қатл ва жбиковчиларнинг советларга қарши пропанда ҳамда ғазабли акиллаши ҳақиқий ватанпарварларни йўлдан ура олмади.

— Ана шу ватанпарварлар ҳар қандай топшириққа бора олади. Уларнинг ҳар бирига кафил бўла оламан, — деб гапирди тамомлади, суҳбатимизнинг бирида Малик.

— Ҳа, ҳар қандай топшириққа бора олади. Бизнинг фронтда жанг қилаётган Костюшка номидаги поляк дивизиясининг солдат онаси Сендерова, бир дақиқа иккиланиб турмасдан, Ольгани рацияси билан уйига жойлади. Браница қишлоғидан эфирга Чивиннинг биринчи радиограммалари кетди. Марказ Краковдаги ҳарбий объектлар билан қизиқарди. Аммо вермахт ўз объектларига полякларни яқин келтирмасди. Клара Солтикова ҳарбий штабга фаррош бўлиб жойлашишга муваффақ бўлди. Унга махсус топшириқ; ишланиб ташланган кофирка қоғозларни эҳтиётлик билан йиғиш топширилганди. У бу қоғозларни билдирмасдан олиб чиқиб бизнинг алоқачимизга бериши керак эди. Озгина хатолик ёки сал эҳтиётсизликка йўл қўйилса тамом. Клара Солтикова нимага бораётганини биларди. Булар одамлар эмас — чақмоқтошнинг ўзи эди.

ЯНА БИРГАМИЗ

«Правловга, Рыбнега етиб келдик. Чивин билан алоқа боғладим. Нашвати ўз жойида. Момақалди роқ йўқ. Рация Ведзина яқинида қолдирилди. Юклар йўқ бўлди. Садо»

Ольга бу хабарни Марказга биринчи сентябрда, биз Момақалдиуроқни келишидан умидимизни узган пайтда юборди. У бўлса олти кун ўтгач кириб келди-да, стол устига бир даста ҳақиқий немис ҳужжатларини ташлади. Улар орасида «Остхютте» ҳарбий заводи ишчисининг гувоҳномаси, немис паспорти — аусвайслари, озиқ-овқат карточкалари бор эди.

— Ахборот беринг!

Алексей жингалак сочларини силкитиб олди-да:

— Хўб бўлади!— дея гапириб кетди.

Парашют уни ҳам четга суриб кетибди. Оқибатда сувга тушибди. Қирғоққа чиқиб, парашютни ерга кўмбди. Рюкзакдан бошқа костюмни олиб кийиб, шартлашган бўйича сигнал бера бошлабди. Жавоб ололмагач, қуёш чиқиши билан тош йўлдан шаҳар томон йўл олибди. У гапида давом этиб:

— Картадан, Краковдан бир юз йигирма саккиз километр узоқликда Домбров — Гурнич яқинида қўнганимни аниқладим.

Юқори Силезияда шаҳарга туташиб кетади. Улар оралиғида трамвайлар юради. Трамвайда юриш хавфсиз-ку, деган фикр хаёлимга келди. Сосновцага етиб олсам оломон орасига аралашиб кетаман, деб фикр қилдим. Шундай қилиб, бозор майдонида трамвайдан тушдим. Ресторанни кўриб қолди. Деворига катта ҳарфлар билан «Фюр хунде унд полен ферботен» (Итлар ва поляклар учун кириш ман қилинади), деган сўзлар ёзиб қўйилган. Ресторанга кириб бир оз тамадди қилиб олдим. Рейхсмаркалар билан тўлаб чиқиб кетдим ва шаҳар кеза бошладим. Кичикроқ боғдан ўтишим билан болалигимдан таниш бўлган: «Украинский допомоговий комитет», деган ёзув кўзимга ташланди. Бу комитетнинг кимга ёрдам бериши аллақачон аниқ эди. Лекин ёрдамга муҳтож эмасманми? Хонага отилиб кирдим. Стол ортида ироқи гулли кўйлакда бир нусха ўтирарди. Мен унга:

— Бу ерда сизлар Исонинг қўйнида ўтиргандай ўтиринглар-да, Советлардан жафо кўрган биз шўринг қурғурлар азобланиб юра берайлик,— деб аюханнос солдим.

Комендант шошиб қолди:

— Шошманг биродар, нима гаплигини бир бошдан сўзлаб беринг,— деди.

Алексей ўз ривоятини шундай ҳикоя қилиб бердики, сал бўлмаса пан комендантнинг кўзларидан ёш чиқаёзди. Асли Подволочискданман. Львовда ишлардим. Эътиқодим бўйича — миллатчиман. Советлардан қочганман. Мана энди бир мирисиз, бекор юрибман.

— Яхши одамга ўхшайсан,— деб гапимдан тўхтатди комендант ва:— Албатта ёрдам берамиз,— деди. Сўнг пул ва озиқ-овқат карточкасини бериб,— бизнинг тавсияномамиз билан «Остхютте» заводига ишга борасан. Азаматим, сенга худо ёр бўлсин,— деган тилаклар билан мени жўнатди.

Уларнинг тавсияси билан Алексейни ишга қабул қилишиб, снарядлар учун портловчи трубка қирқадиган цехга жойлашди. Алексей уч ҳафта ичида поляк ватанпарварлари билан алоқа ўрнатди. Улардан бири уни контрабандистлар билан таништириб қўйди. Булар доимо чегарадан ўтиб, рейхдан генерал — губернаторликка ноёб молларни ташир, шунинг учун ҳамма кириш-чиқиш йўлларини яхши билишар эди. Қолган воқеалар илгари шартлашган бўйича давом этди. Яъни Рыбне, 448- уй, пароль. Бу ерга Алексейни Станиславнинг ўғли Генрих Малик олиб келди. Ниҳоят «Садо» группаси бутунлай жам бўлди.

БИЗНИНГ ГРУППА

«Садо» фақат менинг таҳаллусим бўлиб қолмай, балки группамизнинг шартли номи ҳамдир. Марказга юборилган ҳар бир радиограмма бир кишининг ўз ҳаётини хавф-хатарга қўйиб қилган иши эмас, балки группамиз аъзоларининг жамлаган меҳнатиدير.

1944 йил, июль ойининг бошидаги учрашувимизгача бизлар бир-биримизни билмас эдик. Чунки ҳар биримизни турли разведка мактабларида ўқитишган эди. Уруш ғаройиб равишда одамлар тақдирини бир-бирига яқинлаштирди. Ҳар биримизнинг ишимиз, йўлимиз бошқа-бошқа эди. Проскуровада бу йўллар бирлашди. Момақалдироқ, Нашвати ва Чивин билан биринчи бор мен сиртдан танишдим. Фронт разведка бўлимининг офицери менинг бўлгуси ўртоқларимнинг таржимаи ҳолларини қисқача таништирди. Момақалдироқ — Алексей — кировоградлик, йигирма икки ёшдаги комсомол аъзоси. Ўзи ёш бўлса-да, лекин пишиқ. Армияга чақиришдан аввал район комсомол комитетининг секретари бўлган. Уруш бошланишидан олдин ҳарбий хизматда алоқа мактабини тамомлади. Қуршовга ҳам тушиб чиққан. У ерда ёшлардан диверсион группа ташкил қилиб, унинг комиссари бўлган. Гестапо нималигини кино ва ҳикояларсиз ҳам жуда яхши билади.

Жангларнинг бирида қўлга тушиб, гестапо қийноқхоналарининг оғирликларини ўз бошидан ўтказди. Қочди. Партизанларга қўшилиб жанг қилди. Кировоград озод қилингандан кейин яна район комсомол комитетининг секретари бўлиб ишлади. Кейинроқ разведка мактабида махсус тайёргарликдан ўтди.

Ефрейтор Нашвати — Анька ундан ёшроқ. У яқиндагина ўнинчи синфни тамомлаб, бир оз вақт шаҳар комсомол комитетида ишлади. Аньканинг акалари фронтда. Армияга у комсомол йўлланмаси билан келди. Алоқа батальони қошидаги радистлар мактабини тамомлади. Ҳамма турдаги рацияларда аниқ, чаққон ва тез ишлайди. Қурол ва тўппонча билан муомала қилишни аъло даражада билади. Группа аъзолари тўғрисидаги гаплар шундан иборат. Мана шу эртанги дўст ва ўртоқларим амалда қандай ва нималарга қо-

дир эканликларини билишни истаб менинг сабрим чидамасди.

Июлнинг бошларида 1-Украина фронтининг штаби Проскуровкада эди. Фронт разведка бўлимидаги ўртоқлар мени шаҳар чеккасидаги, темир йўл вокзалига яқин кичкина уйчага жойлаштиришди. Шу уйчада кейинроқ группамизнинг ҳамма аъзолари яшади.

Деярли ҳар куни разведка бўлимининг офицерлари олдимизга келиб туришар эди. Ривоятларимизни пишитиб, келгусидаги ҳаракат қиладиган районимизни ўрганар эдик. Душман қўшинлари тўғрисидаги билимларимиз такомиллашарди. Бир сўз билан айтганда иш ҳам ва таассуротлар ҳам етиб ортар эди. Аммо ҳаммадан ҳам Алексей билан биринчи бор учрашувимиз менинг кўпроқ эсимда қолди.

У бизнинг уйчада кечга томон пайдо бўлди. Биринчи бўлиб кўзимга ташланган нарса унинг лўлиники каби бебош ва ҳурпайган сочи бўлди, ўзи қотмадан келган, ўрта бўйли бўлиб, пешанасига тушиб турган сочи остидан шўх кўзлари чарақлаб турарди. У, уйга шамолдек елиб, отилиб кирди. Ғайрати жўш уриб турган бу йигит серҳаракатлигидан ўзини ҳеч ерга сиғдира олмас ва беш минут бир жойда ўтира олмасди.

Мен разведкачини, айниқса менга мовун бўлган одамни, босиқ, камгап, аста ҳаракат қилувчи хотиржамроқ одам деб тасаввур қилардим. Бу эса олов эди. Бир жойда ўтира олмасди. Ҳамма нарсани шошиб, чопиб қиларди.

Лекин шароит талаб қилганда тезда ўзгарарди, хотиржамлилик билан ўйлаб иш қиларди. Бунга мен Проскуровкада турган вақтимизда ишонч ҳосил қилдим. У синчков бўлиб, кўзи тушган нарсани назаридан қочирмасди. Мерганларча отарди. Отиш машқларини қанда қилмасди. Бошида ТТ тўппончасини яхши тарарди. Кейинроқ наганни ёқтирадиган бўлиб қолди.

Алексей одам билан тез топишиб кетарди. У кишини ўзига ром қилиш хусусиятига эга эди. Бунинг учун у кўп ҳам куч сарф қилмасди.

Бизлар феъл-атворимиз турли бўлишига қарамай Проскуровкадаёқ дўстлашиб кетдик. Мен Алексейга ишониниш мумкинлигини билар эдим. Унга Момақалди роқ, менга эса — «Садо» таҳаллуси берилган эди.

Менга унинг таҳаллуси ёқар, ўзимники эса унчалик ёқмасди. Ҳаммадан кейин уйчамизда Анька — группамизнинг учинчи аъзоси пайдо бўлди. У ўрта бўйдан, узун сочли, нимжон, қорачадан келган қиз эди.

Момақалдироқ серғайрат, қайноқ ва шиддатли.

Анька — Нашвати жуда хотиржам, шошилмайдиган, группамизнинг энг кенжатоийи. Унинг йигирма ёшга кирган кунини 21 декабрда, душманнинг узоқ орқа томонида, Явоже яқинидаги Бескидда¹ — нишонладик.

Проскуровда Анька зўр бериб тайёрланарди. У иш техникасини «Северка» ўқув қуролидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқар, группа ҳаракат қиладиган районни ўрганар ва шу йўсинда ўзининг ривоят оғушига кириб борар эди.

Биз доимо бирга овқатланардик. Анька дастурхон тайёрлар, биз эса унга ёрдамлашар эдик. Тушки ва кечки овқат ёки бўш вақтларимизда душман орқасидаги бажарадиган бўлғуси ишларимиз ҳақида ҳечам гапирмас эдик. Бизни ёзилмаган қонунларимиз шуни тақозо этарди. Аммо ҳар биримизнинг хаёлимиз ўша ишларда бўларди.

Львов озод этилгандан бир неча кун кейин биз Проскуровни тарк этиб, Львовнинг Глинянск катта йўлидаги дангиллама бир уйга кўчиб бордик. Бу ерда бизларга жанговар буйруқ ўқиб эшиттирилди ва аниқ ҳаракат районимиз — Краков эканлиги айтилди.

Разведка бўлимининг офицери биз қўнишимиз лозим бўлган районнинг ва Краков шахрининг шароитлари билан таништирди. У яна бизга 1944 йилнинг апрелида Краков районига ташланган «Львов» группасининг тақдири тўғрисида баъзи тафсилотларни сўзлаб берди. Биринчи дақиқалардан бошлаб уларнинг омади юришмади. «Львовлик»ларни мўлжалланган ердан узоқроқ масофага ташлаб қўйишди. Кейин улар командирсиз қолдилар. Кўп ўтмай Ольганинг жанговар дугонаси, Львов группасининг разведкачиси варшавалик — Ганка тўсиндан ўтказилаётган облаванинг панжасига тушиб қолди. Ҳаддан ташқари қўрқмас ва довюрак бу қиз гоҳо эҳтиётсизлик қиларди.

¹ Бескид-карпат тоғ этакларидаги ўрмон чўққиларидир.

Тахминий маълумотларга кўра уни Освенцим лагерига олиб кетишган эди. Шундан кейин радистка — Ольганинг ўзи қолди. Унинг лақаби Чивин эди.

— Чивин эмас — сўнанинг ўзи,— дерди унинг тўғрисида офицер.— Яна ўша ерда, унинг ишига қараб баҳо берарсиз, у группангизда керак бўлади. Сиз уни ёш деб ўйламанг, бутун группанинг ишини бажаради.

Мен Ольга ҳақида қуйидагиларни билардим: Чивин уни ўзи — Ольга Советка (поляк дўстларимиз уни шундай аташар эди).

— 1922 йилнинг ноябрида Қирғизистоннинг Қоракўл шаҳарида туғилди. Еттинчи синфни тамомлагандан кейин техникумда ўқиди. Ўрта махсус маълумот олди. Комсомол йўлланмаси билан армияга жўнади. У ерда радист-разведкачилар мактабида ўқиди. Душманнинг орқа томонида, гоёт мураккаб шароитларда ўзини ботир ва топқир разведкачи сифатида кўрсатди.

Ешимиз ҳам, тажрибамиз ҳам, феъл-атворимиз ҳам ҳар хил. Нашвати биринчи синфга қатнай бошлаганда, мен ўқитувчилик қилар эдим. Чивин комсомол сафига ўтганда, Момақалди роқ ҳақиқий ҳарбий хизматга чақирилганди.

21 июнда Нашвати ўқиётган мактабда кеча ўтказилаётган эди. Бахтиёр қизлар тонг отгунга қадар райшаҳарчанинг тинч кўчаларида, уруш бошланганидан беҳабар, сайр қилиб юрардилар.

Йигирма иккинчи июнга ўтар кечаси мен ГорОИО мудирини сифатида Львов ўқитувчиларининг тантанали мажлисида қатнашардим. Алексей эса худди шу вақтда ўзининг взводи билан жанговар тревога бўйича тайёргарлик кўраётган эди.

Кутилмаганда мени штабга чақириб қолишди.

Бу сафар бўлғуси топшириқлар, унинг майда-чуйда томонлари тўғрисида гап юритмадик. Чунки ҳамма гаплар аниқланиб, гаплашиб бўлинган эди.

— Нимага чақирганимизни сезаяпсизми?

— Тўлиқ эмас.

— Сизни группа бошлиғи қилиб тайинлаш ҳақидаги фикр ҳал қилиниб, буйруққа имзо чекилди. «Биз,— давом этди офицер,— сизнинг педагогик тажрибангизга катта умид боғлаймиз. Асосийси группани

бирлаштириб якдил қилиш, тўрт садо бир «Садо»га қўшилиб кетиши керак. Шу шароитда ҳар бир кишининг ўз хусусиятларини ривожлантириб, яхши томонга бура билиш зарур:

— Ҳаракат қиламан.

— Ўринбосарингиз яхши. Лекин қизиққон. Сив йўли билан совитиб боринг. Дўстлашиб олдингларми?

— Шундайга ўхшайди.

— Мактабда (сизларни кўп нарсага ўргатишди, аммо ҳақиқий мактаб энди бошланаяпти.

— Тушунарли.

— Яна шунини ёдда тутинг. Мен группа ҳақида айтаяпман. Тўрт бармоқ баробар эмас, шундай бўлсам, улар бир панжани — салкам бир муштни ташкил этади. «Садо» ва Краков томонда учрашгунимизча саломат бўл.

БУ ҚАНДАЙ БОШЛАНДИ

Рыбнега келиб қолишимга нима сабаб бўлди? Ўзим энг тинч касбнинг вакили бўлсам-да, қандай қилиб олдин подпольшик кейин ҳарбий разведкачи бўлиб қолдим?

Менинг урушдан олдинги ҳаётим миллионлаб совет кишиларининг ҳаётидан фарқ қилмас эди. Ўзим революциядан уч йил илгари эски Екатеринослав — бўлғуси Днепропетровскийда кир ва чанг ишчилар маҳалласи — Биринчи Чечеловкада туғилганман. Отам Степан Березняк империалистик урушнинг бошидан-охиригача жанг қилган. Менинг биринчи эсдаликларим отам билан боғлиқ. Уч яшарли пайтимда от юзини сариқ соқол қоплаган бегона амаки соқолини юзимга ботириб суйган. Шунда соқоли қаттиқ ботди, қўрқиб кетганимдан йиғлаб, жон-жаҳдим билан қучоғидан қочишга ҳаракат қилар эдим. (Бу фавқулоддаги воқеани оиламизда анча вақтгача эслаб турдик.) Шундан кейин чамаси бир ой давомида отамни бегонасираб амаки деб чақирардим. «Амаки» ҳаммомда ювиниб, соқолини олгандан кейин бутунлай бошқа тусга кирди. У ёш, хушчақчақ, ҳар хил ҳазилхузулларни ўйлаб топишда чарчамайдиган одам экан. Урушдан (бу революциядан кейин) у фақат бир гар-

мон олиб келганди. Отам уни кўз қорачиғидай асраб, кўп йиллар давомида ундан ҳеч ажралмади. Унинг репертуари бой ва интернационал эди.

Империалистик урушда отам Бобруйск остоналарида Пинских ботқоқликларида жанг қилиб, «Лявонихой» билан дўстлашиб қолган кўринади. Эсимда: «Маньчжурия тепаликларида», «Олчаю гилослар тагида», «Казак жангга борар эди» ва айниқса, «Эй чўл, менинг чўлим», каби солдат қўшиқларини тез-тез куйларди. У бутун умр ишчи эди. Отам Брянск заводида, сўнг Помашной станциясидаги вагон-ремонт заводида, кейинроқ Днепропетровскда дурадгорлик қилди. Охирги йиллар Львовда ишлади. Умида касал бўлмаган.

Помашнойда мен етти йиллик темир йўл мактабида ўқидим. Пионер бўлдим. Бу ёруғ дунёга энг лаззатли таомлардан бўлган картошка ҳақида қўшиқлар куйладим. Помашной ортидаги даштда кечалари ёққан гулханимиз кўкка бўй чўзарди. Бизлар бўлсак, бир-биримизни пинжимизга тиқилганча директоримиз Иван Степановичнинг ҳикояларини тинглар эдик. Энди билсак директоримиз жудаям яхши тарихчи экан. Унинг ҳикояларида Спартак, Рилеев, Гарибальди ва Париж коммуналари жонланиб кетарди. «Потёмкин» ўзининг мангу — сўнмас қирғоқлари томон сузар эди. Пресня ўз баррикадалари билан кўтарилар ва гўё гулхан ичидан Котовский, Блюхер, Фрунзе, Держинский ва революциянинг бошқа рицарлари ҳамда улар билан бирга ўлкамизнинг биринчи комсомоллари чиқиб келар эдилар. Шундай кечалардан бирида мен биринчи бор «Подпольщик» (яширин иш олиб борувчи) сўзини эшитдим. Деникинчилар Екатеринославни босиб олганларида кўпгина комсомоллар яширин ишга ўтдилар. Уларнинг кетидан Деникин контрразведкаси ов қилар, ўлим уларнинг изидан изғиб юрар, аммо улар курашни давом эттирар эдилар. Иван Степановичнинг хаёл сурган юзини ўчиб бораётган гулхан ёруғида кўриб, бўғиқроқ овозини эшитаман:

Агар мих ясалса шу одамлардан,
Бўлмасди дунёда бунча маҳкам мих.

Мен комсомолга 1930 йилда коллективлаштиришнинг энг қизғин пайтида, директоримизнинг тавсияси билан кирдим. Унинг маслаҳати билан Кировград педтехникумининг студенти бўлдим. Ун етти ёшимда Ивановск шаҳридаги бошланғич мактабга йўлланма олдим. Иш бошлашимнинг биринчи кунларида мен бу касбни танлаганим учун ўзимни-ўзим койирдим. Чунки, биринчи педагогик луқмам томоғимга суяк бўлиб тақалди. Буни доимо нохушлик билан эслайман. Ўттиз етти жуфт кўз диққатни талаб қилар, шунча оғиз савол берар, шикоят қилар, хиринглашар, менинг назаримда керак бўлмаган вақтда гаплашиб, кейин худди ўчакишгандай — ўқитувчи сўраганда оғзига талқон солиб оларди.

Мен мактабни, ўз касбимни ёмон кўриб қолдим ва Днепропетровскийдаги Тоғ институтига қочиб қолдим. Лекин институтда икки йил ўқиб, мендан геолог чиқмади. 1933 йилдаги очарчилик оиламизни шундай қисиб қўйдик, мен ёрдам бермасам улар қийналиб қолишларини тушундим. Мен, Облонога ўз хатоларимга иқрор бўлиб бордим. Мактабдан қочганимни ҳам беркитмадим. Шундай қилиб, Межевский районининг «Веселый» қишлоғида 5—7 синф математика ўқитувчиси сифатида пайдо бўлдим. Эндликда анча билим ва ҳаёт тажрибасига эга бўлганим туфайли болалар олдидаги қўрқув ва саросима йўқолди. Шунга қарамай мени ўқитувчи қилиб етиштирган нарса: бу ўша очарчилик йилидаги қишда болаларимизнинг чидамлилиги, мардонаворлиги ва ички дунёсининг гўзаллиги бўлди. Совет ҳукумати, болаларни сақлаб қолиш учун бутун чораларни кўрди. Мактабда иссиқ нонушта, қандли чой, суюқ овқат ташкил қилинди. Бирорта менинг ўқувчим ўз ўртоғини насибасига олайиб қараганини ҳеч эслолмайман. Мактабга келишга ҳамма ўқувчиларнинг ҳам ҳоли келавермасди. Баҳорга чиқиб баъзилар шиша бошлашди. Натижада ўқувчиларнинг бир қисми иссиқ овқатсиз қола бошладилар. Мен қувватсизланиб қолганларнинг уйига иссиқ овқат юбориб, парвариш қилишни таклиф қилдим.

Менинг ўқувчиларим — улар билан мен ўша дақиқаларда қанчалик фахрланиб кетдим — дарров рози бўлишди. Ҳаммалари жуда оч бўлишларига қа-

рамасдан ҳеч ким ўз ўртоғининг овқатини йўлда еб қўймади. Ўқувчиларим мени шу қиш жуда кўп нарсаларга ўргатишди. Мени ўқитувчи қилган «Веселый» қишлоғининг ўқувчилари — шогирдларимдан беҳад миннатдорман.

Бу сатрлар энди иш бошлаётган, мактабда биринчи сабоқларга чидаёлмай, ўзининг педагогикага ўқувсизлигини тез бўйнига олиб, мактабдан кўзи илғаган томонга қочаётган ҳамкасбларим кўзига ташланади, деган умид билан ёзаяпман. Олий ўқув юртининг дипломи бир умрнинг кафолоти эмас. У келажакдаги хатоларнинг ва қийинчиликларнинг ёрлиғи бўла олмайди. Шунинг учун, баъзи бировлар учун вақтида касбни ўзгартириш фойдалироқдир. Аммо шошиб хулоса чиқаришнинг ҳам зарурияти йўқ. Ўзингда педагогик қисларини уйғотиш ва тарбиялаш керак. Ҳа, айтгандай мен яна асосий мавзудан четга чиқиб кетдим. Бу ердаги иш менинг йўлимни тамоман белгилаб берди. Мактабда дарс бериб, олий ўқув юртида сиртдан ўқий бошладим. Мактаб ва маорифнинг ҳамма поғоналарини: ўқитувчи, илмий мудар, директор, РайОНО инспектори, Петропавловск районининг маорифи бўлими мудирини вазифаларини ўтадим.

1939 йилнинг июнида Олий Совет мени «Меҳнат шуҳрати» ордени билан тақдирлади. Шу йилнинг Октябрида большевиклар партияси сафига қабул қилиндим.

Шу йил мен учун воқеаларга бой йил бўлди. Ўтказилган партия мажлисидан бир неча кун кейин мени обкомга, сўнг Украина марказкомига чақиришди. Киевда: мени Львов шаҳрига, маориф соҳаси бўйича раҳбарлик ишига тавсия қилишаётгани маълум бўлди. Шундай қилиб, мен Шевченковский номли РайОНОга мудир бўлиб тайинландим. 1940 йилнинг ёзида Львов шаҳар Советига депутат бўлиб сайландим, бир оз вақтдан сўнг шаҳар маорифи мудирини бўлдим. Львовликлар чанқоқлик билан билимга интилар эдилар. Урушдан олдинги бир неча ой мобайнида биз Львовда ўнлаб янги мактаблар ва икки педбилим юрти очдик. Неча ўн йиллардан сўнг қадимги университет деворлари узра биринчи бор украин сўзлари жаранглай бошлади. Мен, одамларни қабул қилиш,

мактабларни кўздан кечириш, мажлисларда қатнашиш билан вақт ўтганини билмай қолардим. Биз тез-тез ўтказиладиган мажлисларда узоқ ўтириб қолар эдик. Бундан ташқари кўпдан-кўп депутатлик топшириқлари ва тунги Львовда сайр қилиш ҳам вақт талаб қиларди. Уруш бошланишига яқин қолганда ажойиб инсон ва журналист Кузьма Пелехатий билан дўстлашиб қолдим. Кечалари иккимиз жимжит кўчалар бўйлаб, айланиб юриб суҳбатлашардик. У менга қадимги шаҳарнинг эртақ ва ривоятларини сўзлаб берарди. Урушдан олдинги Львовда баъзи камчилик ва қийинчиликларга қарамасдан шаҳар киши кўзи ўнгида ёшарар эди. Янги театр ва клублар очилди. Шаҳримизга Москва, Киев, Харьков ва Одессанинг машҳур театр коллективлари жон деб гастролга келардилар. Паторжинский ва Литвиненко — Вольгемутлар қатнашган, Утесов ҳамда Лемешевларнинг «Дунай» ортидаги «Запорожье» концертига кириш учун узоқ навбат кутган онларни ҳали эслайман. Илгари Польша бойлари ва Австрия баронлари даврида опера ва балет театрларида ҳеч маҳал украин сўзлари жарангламаган, қўли қадоқ кишиларнинг қадами етмаган опера ва балет театрини Львов завод-фабрикаларининг ишчилари, студентлар, деҳқонлар ва уларнинг болалари тўлдиришди. Спектаклларга қишлоқлардан деҳқонлар келиб турарди. «Пан» театрининг саҳнасида мен уларнинг бир вақтлар камситилган ўз она тилларидаги сўзларни тинглаётиб йиғлаганларини кўрганман. Львовда Корнейчук, Рыльский, Тичина, Сосюра, Бажан, Яновскийлар бўлишди. Киевликлар билан маҳаллий ёзувчиларнинг бир учрашувида Кузьма Пелехатий мени бир одам билан таништирди. Бу Петр Карманский эди. Петр деҳқон ва дурадгорнинг ўғли эди, у Ватиканда ўқиди, икки рим папасини шахсан танирди, католик ва униат черковларининг олий амалдорлари билан учрашган ва кўп йиллар давомида митрополит Шептицкий билан яқин муносабатларда бўлиб, Ватиканда Петлюра «ҳукумати»нинг вакили сифатида ишлаган «Зунур» да (Ғарбий Украина халқ республикаси) министр даражасигача етган эди.

Карманский миллатчилар Олимпесида сиёсатчи, дипломат, мутаассиб шоир сифатида ўз одами ҳисоб-

ланарди. У баъзан диндор жанобларнинг толшириғи билан океан ортида Бразилияда бўларди. У ерда Карманский ўз биродарлари ва юртдошлари билан қалбдан гаплашар, уларга ёрдам берарди. Аммо деҳқон ўғли Петр Карманский бу билан на тош қаср қурди, на банкда ҳисоб оча олди. Йиғилган ақчалар миллатчи акахонларнинг тубсиз чўнтакларида йўқ бўлиб кетар эди. Карманскийнинг «Кризь темряву»га томон йўли узоқ ва машаққатли бўлди. Бу тўғрида у босилиб чиққан китобларнинг бирида ёзган эди. Шоир бошидан ўтган воқеалар тўғрисида бизга кейинги учрашувларда киноя билан, гоҳо ғазаб билан ўз ўтмишини ҳикоя қиларди.

Биринчи кўришганимизда Карманский ўзини дробичлик ўқитувчи деб таништирди. Лекин кейинчалик тезда СССР ёзувчилар союзига қабул қилинганч Львовга кўчиб келиб, бир оз вақт Иван Франко номидаги дорилфунунда украин тилидан дарс берди. Олдинроқ шуни айтмоқчиманки, Карманский фашистлар оккупацияси йилларида бемаъни ишлар билан ўзига доғ солмади. Илгариги раҳнамоларидан қочиб юрди, очликдан ўлмаслик учун Краков темир йўлида ишлаган вақтлари ҳам бўлди. Урушдан кейин биз яна шаҳар зиёлиларининг йиғилишида учрашиб қолдик. Мен, узоқ иккиланишлардан сўнг ишонч ва тоза виждон йўлини топа олган бу одамнинг қўлини сидқидилдан қисиб кўришдим.

* * *

Менга, айниқса, ёшлар аудиторияларида кўпинча шундай саволлар беришарди: «Наҳотки сиз момақалдироқ хавфи яқинлашиб келаётганини сезмаган бўлсангиз? Ахир Львовдан рейх чегарачилари турган демаркацион чегара жудаям яқин эди-ку? Аслини олганда Львов гитлернинг хиёнаткоруна ҳужумигача фронт олди шаҳарларидан ҳисобланарди. Шундай бўлса ҳам саволга жавоб бериш унчалик осон эмасди. Турган гапки, бизлар Гитлер билан Риббентропнинг Совет Иттифоқига ҳужум қилмаймиз деган ваъдаларига кўпам ишонмас эдик. Чунки биз вермахт босиб олган ерларида қандай фожиалар содир бўлаётгани-

дан хабардор эдик. Бир мўъжиза билан «у томондан» улиб чиққан кўпгина поляк зиёлилари Совет Львовида бошпана, иш ва ишончли дўстлар топишди. Уларнинг кўрган ва бошдан ўтган кечинмалари ҳақидаги ҳикоялари бизларда шубҳа ва ғазаб уйғотар эди. Ҳарбий қўшинларнинг чегара яқинига тўпланаётган ва уларнинг ҳақиқий жангга ўхшаб кетадиган машқлар ўтказаетгани ҳақидаги овозалар келиб турарди.

Кўчаларда мен вермахт офицерлари, турли ҳарбий ва ярим ҳарбий комиссияларнинг вакиллари учратар эдим. Келиб чиқиши немис миллатига мансуб бўлганларнинг «у томон»га репатриация қилиш давом этарди. Шундай комиссиялардан бири гўристонни ёқтириб, шу ердан «nach Heimat» яъни — немис миллатига мансуб бўлганларнинг чириган қолдиқларини репатриация қилар эди. Бу комиссия, чамаси ниқоб учун ҳатто 1941 йилнинг июнигача ўз фаолиятини тўхтатмаган эди. Бошқа комиссияларнинг аъзолари нима билан шуғулланишларини мен билмас ва билишга ҳам қизиқмаган эдим. Эндиликда Львовга расмий ниқоб остида қанчадан-қанча немис разведкачилари ташланганлигини тушуниш қийин эмасди. Бундан ташқари, шаҳарда эски гитлерчи агентларнинг — буржуа миллатчиларининг маълум миқдорда мавжудлиги аҳволни мураккаблаштирар эди. Уларнинг баъзилари писиб ётар, баъзилари эса ўзларини биз қизиллармиз деб пеш қилиб фурсат кутишарди.

Аммо шаҳарнинг гўё комиссия аъзолари билан ҳам, Львовлар «Лемберг» деб атайдиган миллатчиларнинг исчқон ўйини билан ҳам иши йўқдай эди. Менинг кўпроқ ёдимда қолгани, шодиёна бу шаҳарнинг кўчалар ва майдонларида ўзининг иккинчи ёшлигини куйлаб, байрам қилиши эди. Ишсизлик кўҳна Львовнинг доимий йўлдоши бўлган. Шу пайтгача кўз олдимдан мактабларга тайинланган ўқитувчиларнинг бахтиёр юзлари ўтади. Ушанда университет дипломига эга бўлган ҳамкасабаларимнинг қанчадан-қанча аламли ҳикояларини эшитмадим дейсиз. Ахир бу одамлар йиллар давомида официант бўлиб ишлашган. Баъзида эса, шундай ишларни ҳам топа олмаганлар...

Шаҳар озодлик нашъаси билан яшарди. Бу байрам кайфияти Шарқий областлардан келган биз каби партия ва совет ходимларини ҳам қамраб олган эди.

Шу алфозда 1941 йилнинг июни ўтиб борарди. Шаҳар мактабларида битирувчи имтиҳонлар муваффақиятли якунланмоқда эди. Биз шаҳар партия комитетида маслаҳатлашиб, ўқув йили якунини катта ўқитувчилар байрами билан белгилашга қарор қилдик. Анча вақт жой қидириб, охири 25- мактабнинг мажлислар залини танладик.

Байрамлардагидек ясатилган 25- мактаб шанба оқшомида ўқитувчиларни қабул қила бошлади. Мен бир группа ўқитувчиларни қимматбаҳо совғалар, фахрий ёрлиқлар, дам олиш уйларига йўлланмалар билан мукофотлаш ҳақидаги буйруқни ўқиб бердим. Шунда кўпларнинг кўзларида севинч ёшларини кўрдим. Мукофотланганлар сўзга чиқиб, Австро-Венгрия ва буржуазия Польшаси давридаги украин ўқитувчи — зиёлиларининг аянчли ва фожияли аҳволи ҳақида гапиришди. Кейин машҳур «Катюша», «Повій» «Витрв на Вкраї ну» (Украина шамоли эсавер), Шевченкони «Заповіт» Львов ишчисининг жанговар қўшиқларини куйладик. Катта байрам концерти бўлди. Уйга 22 юннинг тонгида қайтдим. Энди ётган эдим — шаҳар ижроқўмидан қўнғироқ қилишиб: «Отланинг, машина юборяпмиз. Муҳим янгилик бор», дейишди.

Бу тонг, айниқса унинг дастлабки сокин дақиқалари узоқ вақт ёдимда қолди. Биз навбатчи «эмка»да шаҳар ижроқўмининг улкан биноси олдига етиб келганда самолётлар баландликда, шаҳар устида доира ясадилар. Шу пайт самолётлардан қандайдир қора нарсалар ажралиб тушаётганини кўрдик. Портлаш товушлари эшитилди. Ҳаммаёқни сирена товуши босиб кетди. Биз майдон бўйлаб ижроқўм биносига қараб чопдик. Ижроқўм ҳовлисида бизга қурол бердилар. Биз, яъни шаҳар ва область ижроқўмининг оддий ва масъул ходимлари, бирлашган қирувчи бўлинманинг жангчилари бўлдик. Бизга командир бўлиб, менинг ҳамшаҳарим ва Петропавловск районида бирга ишлаган яхши танишим, қурилиш материаллари бошқармасининг бошлиғи Алексей Середа тайинланганлигини билдим.

Бўлинмани тезда жанговар тревога билан автомашиналарга ўтқозишди. Львовдан ўн километр нарида, Ванникада душман десант туширибди. Бироқ десантни бизсиз, ерли комсомоллар ўраб олишиб қу-

ролсизлантиришга улгуришган. Шу ерда мен урушнинг биринчи куни асир тушган гитлерчиларни кўрдим. Улар ўзларининг сариқ-кўкиш кийимларида улкан қурбақаларга ўхшарди. Бу дастлабки асирлар ўзларини ғалатирок тутишарди. Яъни соқчиларнинг елкасига қоқиб, гўё улар эмас, худди биз асир тушгандек ҳазил қилишарди. Шу заҳоти таржимон ҳам топилиб қолди. У ишчилардан чиққан, шаҳар ижроия комитети раисининг муовини, Украина ССР Олий Советининг депутати Карамзин эди. Аммо мен бу новча ва озгин ефрейторнинг:

— Фюрер армияси Львовда, эртага, бир неча ҳафтадан кейин эса Москвада бўлади. Большевиклар, комиссарлар тамом бўлади. Украина яшнайти,— демакчи бўлганини таржимонсиз ҳам тушундим.

Мен «Рот фронт»га ишонар эдим. Бир неча бор ўқувчиларимга: уруш бошлангудек бўлса герман ишчилари яқдиллик билан бир-бирини қувватлашиб гитлерни гирибонидан бўғадилар, дердим.

Бирдан керакли сўз ёдимга тушиб.

— Арбайтер?— деб сўрадим.

— Дойче,— деди у менга еб қўйгудек қараб.

Шу вақт машиналар келиб қолди. Асирларни олиб кетишди. 23 июнда биринчи бор Совинформбюро хабарларида «Львов йўналиши» деган сўз пайдо бўлди. Шаҳарда бандерачиларнинг «писиб отувчилари» кўпайиб қолди. 24 июнга ўтар кечаси туни билан ҳужжатларнинг энг муҳимини олиб қолиб, қолганини ёқдик. 24 июнда махсус болалар уйининг юк машинасида йўлга чиқдик. Биз билан бирга шу болалар уйининг мудирини Яша Мигердичев, Львов шаҳар Сталин райкомининг биринчи секретари Степанов, шаҳар молия бўлимининг мудирини Гороховский бор эди. Ҳали ҳам ёдимда турибди. Бахтимизга бизнинг машинада пойабзал фабрикасининг директори, орамиздаги ягона фронтвик, фин урушининг қатнашчиси, жанговар Қизил Байроқ орденининг кавалери Степан Петровский ҳам бор эди.

Биз машиналар, аравалар ва қочоқлар билан тиқилиб кетган йўлдан кетардик. Армия қисмлари ҳам, ғарб ҳам шарқ томонга ўтиб турганлари учун яна ортиқча ваҳимага сабаб бўлар ва ҳодисаларни тушунишини мушкуллаштирарди. Шаҳарнинг тош ётқи-

зилган марказий кўчасига кирганимизда пулемётдан ўққа тутишди. Степан ҳайдовчи ёнида ўтирган эди. У шофёрга бир нима деди. Машина силкиниб четга бурилди-да, деворга ёпишиб туриб қолди. Шунда мен ўқ қўнғироқхона минорасининг тешикларидан отилаётганини сездим. Степан:

— Бошинглари кўтарманглар!— деб буйруқ берганча ён кўча бўйлаб қўнғироқхона тўсиқлари томонга чопиб кетди. Биз унинг кетидан чопдик. Бир зумгина автоматнинг учи тўсиқ устида кўринди. Биз ҳатто автомат овозларини эшитолмай қолдик. Қора гавда қўнғироқхона тешигидан ағдарилиб тушаётиб бир нимага илинганча осилиб қолди.

Ярим соатлардан кейин биз биринчи ўлжамиз — бандерачининг пулемётини олиб, Степан Петрович бошчилигида йўлимизда давом этардик.

Уша тўполон кунида бизнинг омадимиз келиб турди. Икки бор бомбардимон остида қолдик. «Юнкерс»лар пастга шўнғиб, бомба ташлаб кетарди. Йўл бўйида машина ва аравалар ёниб ётарди. Биз учта ярадорни олиб йўлимизда давом этдик. Ўқлар ён-бери миздан визиллаб учиб ўтар, гўё биз улардан сеҳрлангандек эдик. Заволчаевга келиб, Львов остоналаридаги қисмларимиз қарши ҳужумга ўтганини билдик. Шу ерда орқамиздан: «Эвакуация тўхтатилсин, қайтилсин», деган буйруқ етиб келди. Бутун кечани у ёқдан-буёққа юриб ўтказдик. 25 июнь тонгини мен ўз кабинетимда кутиб олдим.

Шу куни мен, энг хавфли кунлар орқада қолди, ана энди ҳақиқий уруш бошланади, бошланганда ҳам еримизда эмас, душман ерида бўлади деб, ишонган эдим.

— Львов советларники ва шундай бўлиб қолади. Ҳар қандай ваҳималарга чек қўйилсин, шаҳарда нормал ҳаёт тиклансин,— дейилганди шаҳар партия комитетининг кўрсатмасида.

Шаҳарда дўконлар, ошхоналар яна ишлай бошлади. Шаҳар маорифининг фармойишига биноан Сталин кўчасидаги 1-Украин мактабини ремонт қилиш ишлари кенгайди, ёқилғи келтирила бошланди. Тўғри, баъзи мактабларни тезликда госпиталь учун бўшатиб беришга тўғри келди. 27 июнь кечқурун шаҳарда яна безовталик бошланди. Мен туну кун шаҳар иж-

роия комитетида қолиб кетдим. Ҳар аҳтимолга қарши, ўзимга энг зарур бўлган нарсалар: сочиқ, тоза кўйлак, устара ва шу кабиларни ўзим билан олишга қарор қилдим. Тонгда шофёрим Яша мени Теотинский кўчасидаги 37- уйга олиб борди. Уйга яқинлашганда кимдир автомат билан машинамизни ўққа тутди. Биз машинадан сакраб тушиб, йўлак томон чопдик. Шу вақт ўқ товушига қизил аскарлар югуриб келишар эди.

Шу куни немис мотоциклчилари Перемьшля томонидан шаҳар четига ёриб киришди. Биз машинада ўтиб кетишга муваффақ бўлдик. «Немисларнинг шаҳар чеккасига ёриб чиқиши тасодифий ҳодиса бўлса-чи», деган фикр хаёлимдан кетмасди.

...Эй жафокаш 1941 йилнинг йўллари, сизлар ҳақингизда жуда кўп ҳикоялар ва саҳифалар ёзилган. Менинг тушларимга ҳозир ҳам Золочевдаги бомбардимон қилинган эшелонлар, ағдарилган вагонлар, ярадорларнинг бақариқ ва чақариқлари киради.

Тернополда машинамизни олиб қўйишди. Эски чегара Волочисткагача пиёда юриб бордик. Волочистка яқинида мен билан Яшани айғоқчи ҳисоблашиб куросизлантиришди ва ҳужжатларимизни олиб қўйишди. Чегарачи йигитлар бизни командирнинг олдига келтиришди. Аммо... қўнгилсизликнинг охири яхшилик билан тугади. Командир ҳамма нарсани аниқлаб, бизни овқатлантирди. Кейин паровознинг иссиқ ёқилғихонасидан жой топиб, жойлаштирди.

Киевга биз тунда кириб бордик. Одатда байрамлардагидек ёритилган ва доимо одам тўла вокзал эндиликда қорайиб турарди. Дераза ойналарига ёпиштирилган газеталар оқариброқ кўринарди. Қоронғилаштирилган кутиш залини кўк лампочкалар хира ёритар, курсиларда ва ерда эвакуация қилинганлар, қизил аскарлар, матрослар ўтиришар, ётишар, ухлашарди. Ҳаммаёқни маҳорка ва милтиқ мойининг ҳидлари босиб кетганди. Курсилар орасида тортилган арқонда чақалоқларнинг ҳўл кўйлаклари, гаврапечлари ёйилган эди. Бахтимизга водопровод ишлаб турарди. Биз ўзимизни бир оз тартибга солдик. Кейин тезда шаҳарга тушмоқчи эдик, аммо комендантлик сотатлари вақтида патруллар билан учрашув кўнгилсиз

воқеадан бошқа ҳеч нима бермаслигини билиб, бу фикрдан қайтдик. Эрталаб трамвайни кутиб ўтирмасдан Шевченко хиёбонида жойлашган Украина Халқ маориф комиссариатига қараб пиёда кетдик. Кун иссиқ, ҳаво дим эди. Тинчлик кунларида кўм-кўк каштанларга бурканган кўчаларни энди таниб бўлмасди, зенит тўпларининг осмонга қаратилган узун стволлари урушни эслатиб турарди.

Халқ комиссари Сергей Максимович Бухлони ўз жойидан топа олмадим: кечаси уни зудлик билан марказкомга чақаришган эди. Йўлакда ўз бошлиғимни учратдим. У, Львов архиви нима бўлди деб сўради. Кейин жудаям бандлигини айтди. Бизнинг бошқармага тааллуқли бўлмаган одам — боқимсиз болалар уйлари бошқармасининг бошлиғи кутилмаганда катта ёрдам кўрсатди. У менга ва Мигердичевга қандайдир фонд ҳисобидан бир неча озиқ-овқат паёғи ва тоза ички кийим берди. Сўнг Украина марказкомининг мактаблар бўйича инструктори билан боғланишга кўмаклашди. У киши узуқ-юлуқ гапларимни тинглаб, режаларим билан қизиқди ва тезда янги ишга тайинлаш учун Днепропетровский Обкомга жўнашга маслаҳат берди. Киевда мен яна икки кун туриб қолдим. Урушнинг иккинчи ҳафтаси кетар эди. Олий ўқув юртлари, баъзи муассасаларни кўчириш бошланган, лекин мен билан учрашган одамларнинг ҳеч бири ҳам ваҳимага тушмас, аксинча:

— Киевга гитлернинг оёғини учи ҳам етмайди, — дейишарди. Ҳаво мудофаасининг сирена қичқириви эшитилганда жуда кам одам панага беркинарди.

Кинотеатрларда «Чапаев» фильми кетарди. Кўнгиллилар ва аскарлар машқ ўтаётган Богдан Хмельницкий майдонидаги радиокарнайдан Лебедев — Кумачнинг қўшиқлари янграб қоларди. Лекин қўшиқни энди сўзларини бир оз ўзгартирган ҳолда жиддийроқ айтишарди. Менинг қувноқ ва сира тушкунликка берилмас дўстим Яша Мигердичев жўнаб кетди. У шарққа испан болаларини, иккинчи урушдан, ўлимдан сақлаб олиб кетарди. Мен уни йигирма етти йилдан кейин, «Правда» газетасининг 1968 йилги 15 сон саҳифасида учратдим.

«Мигердичев болалари»... деган мақолага кўзим тушиши билан 1941 йилни, Львовни, кўчиш вақтла-

рини кўз ўнгимга келтирдим. Уруш йўллари менинг дўстимни Волга бўйига, Вольск шахрига келтирган эди.

Уруш тамом бўлди. Уруш туфайли минглаб болалар етим бўлиб қолди. Етимларнинг отаси ва раҳнамоси бутун умрга Яков Антонович Мигердичев бўлди. У илгари комсомол аъзоси, трамвай депоси ишчисининг ўғли эди. Бугун коммунист, РСФСРда хизмат кўрсатган ўқитувчи ва ҳурматли одам. Унда тарбияланганларнинг эндиликда ўз болалари бор. Вольск болалар уйининг илгариги ва ҳозирги тўрт юз ўғил ва қиз болалари ўз директорлари Мигердичевни ҳавас қилса арзигулик қадрдон ота, отахон деб аташади.

...Эрталаб мен Яшани кузатиб қўйдим. Кечқурун ўзим поездда Днепропетровскийга жўнашим керак. Вокзалга кетаётиб, йўлдан маориф комиссарлигига, ўзимнинг меҳрибон танишим олдига кириб чиқдим. Унинг уйқусизликдан юзлари сарғайиб кетган, овози хириллаб қолган, лекин кўзлари нуроний боқарди.

— Кетяпсизми? Янгиликни эшитдингизми? Информбюро хабарига кўра бомбардимончи «Юнкерс» самолётида тўрт немис учувчиси, ўз бомбаларини Днепрага ташлаб, Киев яқинидаги колхоз ерига қўнишибди. Болалар ва милиция ходимлари югуриб келишибди. Немис учувчилари уларни отишни хаёлга ҳам келтиришмабди. Ўз ихтиёрлари билан асир тушишибди. Сўнг ўзиникиларга: «Бизнинг йўлимизни тутинг, жаллод гитлердан воз кечинг», деб мурожаат қилишибди. Шуларни гапириб бу кичкина аёл шодланарди.

Мен бу аёлнинг сўзларини эшитар эканман, кўз ўнгимда асир тушган, қадоқ қўлли, мияси гитлер ғоялари билан айланиб фананизм даражасигача бориб етган парашютчи ефрейтор гавдаланарди. Бироқ тунларни ташвишда ўтказаётган бу аёлга бу ҳақда гапириб ўтирмадим. Тўғриси айтсам ефрейтор воқеаси бу ҳаётда учрайдиган тасодиф. Информбюро хабар қилган учувчилар воқеаси эса, бу ҳаётнинг ўзига хос воқеасидир.

Урушнинг биринчи кунлари биз хушxabарларга кўпроқ ишонгимиз келарди. Хоҳишимиз эса доимо рўёбга чиқавермас эди. Ушанда биз, немис халқининг онгини гитлерчилар қанчалик заҳарлашга улгуришганини ва буни тўғри аниқлай олмаслигимиз бизга

Фашизм устидан ғалаба қилиш учун қанчалик қиммат тушишини тасаввур қилмас эдик.

Юқоридаги сўзларим «Юнкерс-88»да учиб келган учувчиларнинг қаҳрамонона ишини камситмайди. Ваҳоланки ўша пайтларда гитлерчиларнинг омади келиб турганда, шундай қадам қўйиш қандай қаҳрамонлик эканини энди тасаввур қилиш қийин эмасди. Яқиндагина биринчи Совинформбюро¹ ахборотларини матбуотда эълон қилишганда ўша тўрт учувчи — антифашистларнинг исмларини билиб олдим:

«25 июнда шўнғувчи «Юнкерс-88» бомбардимончи самолётида тўртта немис учувчиси: Ўрта Силезиянинг Бреславия шаҳрида туғилган унтер офицер Ганс Герман, Франкфурт майнлик кузатувчи-учувчи Ганс Кратц, Моравиянинг Брно шаҳрида дунёга келган ефрейтор Адольф Аппель ва регенсбурглик радист Вильгельм Шмит Киев яқинига қўнди. Улар 51-эскадрилянинг иккинчи группасига кирувчи экипажни ташкил қилишарди. Бу учувчилар совет халқига қарши урушишни хоҳламай, бомбаларни Днепрга ташладилар, сўнг шаҳар яқинига қўниб, деҳқонларга таслим бўлдилар. Улар немис учувчилари ва солдатларига қарата мурожаат қилишиб:

«Учувчи ва солдат биродарлар, бизнинг йўлимизни тутинг. Жаллод гитлердан воз кечинг, Россия томонга ўтинг», дейишди.

Бу хабрни келтиришимдан мақсад, балки, кимдир экипажнинг кейинги тақдири ҳақида бирор нарса билар ёки экипаж аъзоларидан бири бу чақириғимизга жавоб берад, деган умиддаман.

Яқин кунларда биз душманни тўхтатиб қўямиз деган умид билан хайрлашиб кетдим.

Мен Днепропетровскка навбатдаги ҳаво ҳужумидан кейин кириб бордим. Ҳаммаёқни сирена товуши тутиб кетган эди. Аччиқ тутун кўзни ачитарди. Вокзал олди майдони санитар автобуслар, аравалар, тўп-лар билан тўлиб кетган. Замбилларда кир бинтлар билан ўраб ташланган, юзлари ярим куйиб, қорайиб

¹ Совинформбюронинг 1941 йил, 28 июндаги бу ахбороти бир кун кейин «Известия» газетасида (№152) босилиб чиқди. Шу номерда тўрт немис антифашист учувчиларининг сурати ва мурожаати ҳам босилди (муаллиф).

кетган тирик мурдалар ётарди: Бирларининг оёғи йўқ, бошқа бирларининг қўли йўқ. Область партия комитетида мен ўзимнинг эски танишим — Георгий Гаврилович Дементьевни учратдим.

— Бизга кадрлар жудаям керак. Шу ерда ишлайсан,— деди у. Георгий Гаврилович қаергадир шошилиб турарди. Менинг келганимдан хурсанд бўлиб, ўтган йилги ҳосилдан олинган бугдой ва маккажўхори намуналари қўйилган бир хонага олиб кирди-да:

— Мени ҳаракатдаги армияга сўрасам ҳам юборишмаяпти,— деди.

— Мени юборишса керак. Шу бугуноқ ҳарбий комиссариатга бораман.

— Шошилма. Сен билан биз коммунистмиз, партия доимо бизни ҳақиқатнинг юзига қарашга ўргатган. Аҳвол жиддий, Болтиқбўйи бутунлай қўлдан кетди, ҳисоб. Белоруссия ва Украинанинг ғарбий районлари босиб олинди. Гитлерчилар эса ҳамон қисиб келяпти. Ўртоқ Сталин: «Гап совет давлатининг ҳаёт ва мамоти устида кетаяпти», деган эди. Тушундингми? Сўз... «Ҳаёт ва мамот» устида кетаяпти. Душман босиб олган ерларда қўпоровчи ва партизан отрядларини тузиш тўғрисидаги чақириқ-чи? Нима! Бу сен билан менга тегишли эмасми?

— Наҳотки Гитлер бу томонга ҳам етиб келади?

— Охирги хабарларга қараганда ҳамма нарсага тайёр бўлиш керак... Обком қарори бор. Шунга бинонан яширин ташкилотлар ва партизан бўлинмалари тузишга киришдик. Гап бундай. Сени яширин ишга тавсия қиламан. Розимисан? Жавоб беришга шошилма. Чунки бу ҳазил иш эмас. Ўйла, ўз-ўзинг билан маслаҳат қил, кейин эртага кел. Бир кеча тунашга жой топа оласанми?

— Синглимникига бораман.

— Фақат бир шарт билан, яъни бизнинг суҳбатимиз ҳақида лом-мим демайсан!

* * *

Синглим мени Петропавлов район, Николаевка қўрғонидаги бошланғич мактабга мудир қилиб тайинланганлигимни билиб ҳайрон бўлди.

— Шунча вақт катта-катта лавозимларда ишлаб келиб... Энди бошланғич мактаб... Ўйлаб тайинлаш- дими ўзи? Наҳотки ўнинчи синфни битирган бирорга одам топиша олмаса? Хўш, армияга бориш масаласи қандай бўлади?

«Соғлиғимнинг мазаси йўқ, врачлар кўриш қо- билиятинг чатоқроқ дейишаяпти»,— деб чайналиб гапирдим. Синглим яқиндагина эрини фронтга кузат- ган эди, шуни эслаб ер ёрилса, ерга кириб кетай де- дим. Аммо ўзимни янги ишга тайинланганим ҳақида чурқ этмадим. Чунки гапиришга ҳаққим йўқ эди.

* *
*

Ишим юришиб кетди. Петропавловкада мен рай- комда фақат бир марта бўлдим. Мени райкомнинг иккинчи секретари Кривуля ўз хонасида қабул қилди.

— Обком билан гаплашдик. Ҳаммасидан хабар- дорман. Ҳарбий комиссариатга, сўнг РайОНОга бориб ҳужжатларингни расмийлаштир. Ўзингни Николаев- канга боравер. Вазифанг енгил эмас. Жойингга ўрна- шиб, одамлар билан эллашиб кет. Томир ёй. Райком- да энди кўринма. Керак бўлсанг — ўзим топиб ола- ман. Уй ҳам топиб қўйдик. Калюжнияларникидан қўноқ сўрагин — йўқ дейишмайди. Ишончли одам- лар.

Шу кунни менга қандайдир сабаб билан ҳарбий хизматга ярамайди деган «оқ ҳужжат» беришди. Кеч- қурун Николаевкага етиб келдим. Янги ҳаёт бошлан- ди. Мактаб ременти ва ёқилғи тайёрлаш билан шу- гуллана бошладим. Уй хўжайини ва қўрғонда яшов- чиларга аҳамият бериб, кузата бошладим. Кривуля ўз сўзида туриб, олдимга уч марта келиб кетди. Бирин- чи сентябрда одатдагидек ўқиш бошланди. Бир неча кундан сўнг Кривуля «Ленинград» босма машинкаси, босма ишларни кўпайтирувчи дастгоҳ, яширин рай- ком секретари олдиндан имзо қўйган ва район бос- махонасида босилган икки катта боғлам — даста қо- ғоз келтириб:

— Мана, сенинг рўзғор хўжалигинг, ўртоқ яши- рин райком партиясининг аъзоси. Райком составида Петропавловск ўрта мактабининг директори Бори-

сенько ҳам қолади. У орқали биз билан боғланиб турасан. Учрашув жойи Димитровка қишлоғидаги те-гирмон,— деди, кейин,— қўлингдаги босмахона би-лан қаерга жойлашмоқчисан?— деб сўради.

— Калюжнийларникига.

— Ҳамма нарсани бир жойда сақлаш жуда хавф-ли.

— Оvloқ жой тайёр. Ўзим тайёрладим. Ишончли ва қуруқ жой. У ерда қоғоз ва варақаларни сақлай-миз.

— Буёғи ўзингга боғлиқ! Кўп ўтмай учрашамиз. Бу «кўп ўтмай учрашамиз» салкам йигирма йилга чўзилиб кетди.

* *
*

Душман вақтинча босиб олган Днепропетровский-да мен икки йилга яқин қолиб кетдим.

Кишига умр бир марта берилади. Ўтган умринг-нинг ҳар бир кунини, ҳатто бир дақиқасини ҳам қай-тариб бўлмайди. Мен шу сатрларни ёзаётганимда, ўт-ган вақт ичида йўл қўйилган хатоларимизни яққол кўряпман. Агар мактабда ўрганганларимнинг ўндан бирини ўша вақтда ўз ўрнида қўллаганимда эди, қанчадан-қанча ишларни амалга оширса бўларди. Бизнинг бўш тайёргарлигимиз — ишимиздаги нуқсон-лардан бири эди.

Урушдан кейинги йилларда мен Днепропетровс-кийда Обком партиясининг собиқ биринчи секретари Георгий Гаврилович Дементьев билан Киевда тез-тез учрашиб турар эдим. Георгий Гавриловични партия неча марталаб энг қийин иш участкаларга юборган эди. У область ижроия комитетининг раиси бўлиб, сўнг, то умрининг охиригача Киевда, Марказком ап-паратидида ишлади.

Георгий Гаврилович разведка мактаби масаласида менга энг яқин устоз бўлиб қолди.

Воқеа бундай бўлган эди. Озод қилинган Днепро-петровскийга биз эрталаб йўловчи машинада етиб бор-дик. Баъзи бинолар ёниб, тамом бўлаётган эди. Карл Маркс проспекти бўйлаб қандайдир ғаройиб машина-лар ўтиб борарди. Ўралган ғилофлар остидан яшиқ-

ларга ўхшаш нарса қаппайиб кўринарди. Мен тез орада булар ўзимизнинг машҳур «катюша» эканлигини билдим.

Чкалов номли боғдан тутун ва солдат бўтқасининг иси келарди.

Шу куни тирик қолган ва қайтиб келишга улгурган аҳоли Карл Маркс проспектидаги ярим куйган опера театри биноси олдида йиғилди. Биз кўп эмас, уч-тўрт минг одам эдик, холос. «Виллис» энгил машинаси келиб тўхтади. Ҳайдовчининг ёнида — полковник бор. Кўзимга ишонмадим. Ўзимни тута олмайдим:

— Уртоқ Дементьев, Георгий Гаврилович! — деб қичқириб юбордим. Лекин уми ёки умасми деб иккиланардим. Мен уни бир неча марта тушимда ва ўнгимда кўрган бўлсам ҳам бу сафар ўзимни йўқотиб қўйдим. Ёши бир жойга бориб қолган, шунга қарамай кўриниши ёш ва анча ихчам тортган Георгий Гаврилович мен томон келарди.

— Салом, Евгений! Буёқларга қандай шамол учирди? Петропавловкада нима гаплар? Митингдан сўнг, менинг олдимга Обкомга бор. Йўлни эсингдан чиқариб қўймадингми? Кечқурун Днепропетровский обкомпартияси биринчи секретарининг хонасида ўтирар эдим. Георгий Гавриловичнинг тавсиясига биноан Обком мени душманнинг орқа томонида ишлаш учун қолдирган эди. Шунинг учун Обком секретарига бажарилган ишлар бўйича ҳисобот қилишим керак эди.

Обком секретарига қандай қилиб рация, партизанлар ва фронт билан алоқа боғлаш йўлини қидирганим ҳамда ўз ишларим тўғрисида гапириб бердим.

У гапларимни охиригача тинглаб бўлиб: — Шуларнинг ҳаммаси бўйича ҳисобот тайёрла, кейин янги вазифангни бажаришга кириш, ҳозир кадрлар танқис, сенда эса тажриба бор, устига устак областни биласан. Шу дақиқадан эътиборан сен бизнинг ходим — Обком инструкторисан, — деди. Урнимдан турдим. Георгий Гаврилович бошдан-оёғимгача разм солди. Эгнимда йиртиқ кўйлак, эскириб кетган камзул — кўринишим ночор эди.

— Илтимос ва таклифлар борми? — деб сўради. Мен индамай туравердим.

Секретарь кулимсираб:

— Шикоят қилиш одатининг йўқлиги бу яхши одат,— деди-да, адъютантини чақирди. Бир соатлардан кейин офицерлар кийими ва энг муҳими обком ошхонасида овқатланиш учун талон беришди.

...Уч ой чамаси инструктор бўлиб ишладим. Областнинг озод қилинган районларини кезиб, хабарлар ёзиш билан шуғулландим. Обкомнинг ташкилий бўлим мудирини Обшин билан фашист босқинчиларининг қилган зolimликлари ҳақида докладлар тайёрладим. Иш бошдан ошиб ётарди.

Обкомга — мени йўқлаб меҳмонлар ташриф буюрадиган бўлишди. Меҳмонларим ҳамон душман орқасида олиб борган ишларим ҳақида суриштиришарди. Бир куни:

— Сиз Львовда ишлашни хоҳлармидингиз?— деб сўраб қолишди.

— Ахир Львов душман қўлида-ку!

— Худди шунинг учун.

— Мен кўп нарсани билмайман...

— Хабаримиз бор. Ўргатамиз.

Декабрь охирларида Москвага жўнадим. Менинг ҳамкасбларим ва қариндошларимга «узоқ хизмат командировкасига» кетди, дейилган эди. Командировкамнинг охирги нуқтаси — разведка мактаби эканлиги фақат Георгий Гавриловичга маълум эди.

Янги йилни йўлда кутиб олдим. Поездимиз гоҳо узоқ вақт қоронғилаштирилган кичик станцияларда тўхтаб қолар, гоҳо ўз ортида тутун учқунлари ва қор тўзонини қолдириб станциялардан тўхтамай ўтиб кетар эди. Мен ҳали ўзим тасаввур қилмаган янги ҳаёт томонга кетиб борардим.

ЎРТОҚ МИХАЛ

Ўз қароргоҳимизга қайтар вақт келди. Ким нима билан шуғулланишни ҳал қилиш керак. Валерия ҳеч биримизда йўқ хислатни — бирпасда ғойиб бўлиш ва ўз вақтида — бирпасда пайдо бўлишни биларди.

Бу сафар у ёлғиз ўзи келмаганди. Ўрта ёшлардаги, бир оз флегматикроқ, сочлари шер ёлли одам қўлимни қаттиқ сиқиб:

— Михал Зайонц. Яширин Обком секретариман,— деб ўзини таништиради. Сўнг:

— Постлар қўйилганми? — деб қизиқди.

Биз ҳамма чораларни кўриб қўйгандик. Полизда кекса Врубль ва унинг қизлари Рузия ва Стёфа картошка қазишар, ўрмонда эса Ольганинг шахсий соқчилари — Метек билан Казек эрталабдан бери қўзиқорин теришарди. Шундай шартлашган эдик: агар улар бирон нарса сезгудек бўлишса — каккучасига товуш чиқаришади.

Мен поляк дўстларимизни қўмондонликнинг разведка ишларини кенгайтириш ва марказни душман қўшинларининг жойлашувчи ва ҳаракати ҳақидаги аниқ маълумот ва хабарлар билан доимо таъминлаш ҳақидаги илтимоси билан таништирдим. Павловнинг «Совет қўмондонлиги Польшанинг қадимий пойтахти — Краковни ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам сақлаб қолиш истагидадир», деган сўзларини айнан етказдим. Бу ишда поляк дўстларимиз кўмагига умид қиламиз. Шу сабабдан Краковни разведка тармоқлари билан атрофлича ўраб, эгаллаб олишимиз кераклигини айтдим. Баъзи маълумотларга қараганда Краков районида кучли мудофаа иншоотлари қуриляпти.

Сухбатимизни амалий ишларни бажариш масалаларига кўчирдик. Бошида тузган режаларимиз хомлигидан чок-чокидан сўкилиб кетди. Бу режага кўра мен яширин ҳолатдан чиқиб, Краковда ишлашим керак эди. Эндиликда бу ҳақда гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Чунки гестапо менинг белгиларим, суратимни, бармоқларим изларини кўпайтириб, ўзининг маҳаллий бўлимларига юборган бўлиши керак. Врубларникидаги радиоквартира ҳам мени ташвишга соларди. Балки рациянинг турар ерини билиб олишгандир. Мен ўз шубҳаларим ва кўчиш масаласидаги фикрларим билан ўртоқлашдим.

— Ўз вақтида ва тўғри ўйлаб қабул қилинган қарор, — деб қувватлади режамизни Зайонц.

— Биз, Сизни радиостангиз билан партизан бўлинмаларимизнинг бирига жойлашиб олишингизга! ёрдам берамиз, капитан Михайлов. Ўша ердан туриб группага раҳбарлик қилаверасиз. Алексейни эса Краковга жойлаштирамиз. Менинг мўлжалимда бир ишончли киши — ўртоқ Юзеф Присак бор. Тахаллуси — Созандачи. Ўзи гижжак чалади. Алексей ўша ўртоқ билан ишлайди.

Ҳамма нарса изга туша бошлади. Ольга радист бўлиб қолади. Чунки марказдагилар унинг почеркига ўрганиб қолишган. Момақалдироқнинг Краковда очиқ ишлашига ҳамма имконият бор. Нашвати ўз рациясини тополмаса керак, ҳужжатлари эса жойида. Заёнц бош қимирлаб, деди:

— Эндиликда Нашвати разведка маълумотларини йиғиш билан шуғулланса ҳам бўлади. Краковда ҳозир Шарқдан келган аёллар кўпайиб қолган. Улар орасига аралашиб кетиш қийин эмас. Унга монанд бирор нарса топиб берамиз.

Сўнгги масала: партизанлар билан қандай боғланиш масаласи қолганди. Эртаси кун тонгда Момақалдироқ Метек кузатувда Бескидга — бизнинг бўлғуси қароргоҳимиз бўлмиш поляк партизан бўлинмаси томонга йўл олди. Кўп ўтмай алоқачи Краковдан Нашватининг биринчи маълумотини келтирди. Михал ўз сўзининг устидан чиқди. Анька Рыкова кўчасидаги 10- уйда турувчи Краков бош прокурори муовинининг хотини — Гофф хонимга уй хизматчиси бўлиб жойлашди. У хоналарни йиғиштирар, кир ювар ва овқат тайёрларди. Прокурорникига тез-тез кўзга кўринган гитлерчи амалдорлар, вермахт офицерлари келиб туришарди. Буларнинг кўпчилигига тиришқоқ, озода, олдига крахмалланган оқ фартук тутган, истараси иссиқ, очиқ юзли қиз ёқарди. Унинг олдида улар тортинмай ҳамма нарсалар тўғрисида гапираверишарди. Меҳмонлар мазали таомларни тўйиб ейишни яхши кўришарди. Шунинг учун Нашватининг ҳар куни катта сават билан бозорга боришига тўғри келар эди.

У кўчадан кетиб борар экан, эътиборли уйнинг хизматчисига монанд ҳолда шошмасдан, ғурур билан қадам босиб борарди. Разведкачининг ўткир кўзлари кўчалардан мотоколонна қисмларини, улардаги белги ва сифатларини илғаб борар эди.

...Ҳафтанинг охирларида Алексей Бескиддан қайтди. Рапортининг амалий қисмини у, — кутишяпти, — деб тамомлади. Сўнг ўзига хос бўлган қизиққонлик хусусияти билан Бескид тоғи таърифини қилишга тушди.

«Тоғлар ортида тоғлар кўринади. Тоғларда бук ва қарағай дарахтлари кўкка бўй чўзган. Урмонларда

буғу ва кийиклар...» Хуллас бутун бир курорт зона-сини ташкил этса ҳам бўлади. Агар ерда жаннат борлиги рост бўлса, бу худди ўша ер, деган хулосага келди.

Бескид тоғлари Краковдан бор-йўғи ўттиз-қирқ километр узоқликдадир. Бўлим командири поручик Тадеуш Григорчик Тадек одамда яхши таассурот қолдирди. У ўз партизанларини ўтиш қийин бўлган Подголья районида жойлаштирган экан.

ЮЗЕФ СКОМСКИЙ

У билан мени Ольга таништирди. Ольганинг берган тавсияномаси қисқа ва тўлиқ эди.

— Ёш. Маълумоти ўрта. Ҳеч бир партиянинг аъзоси эмас. Ерли заминдорнинг ўғли. Босқинчиларни кўрарга кўзи йўқ. Немис адвокатурасида ишлайди. Бизга бир неча марталаб қимматбаҳо маълумотларни берган.

— Ахир, асли заминдор бўлса синфий душман экан-ку? Унга ишонса бўлармикан?— деб эътироз билдирдим.

Ольга кулимсираб:

— Биринчидан заминдор эмас, заминдорнинг ўғли. Ер эгаси — кекса Скомский. Иккинчидан дворянлар ҳам ҳар хил бўладилар.

Кекса Врублларникида Ольга иш бошлагандан бери ёш Скомский радиоквартирани озиқ-овқат, пул ва турли маълумотлар билан ихтиёрий равишда сидқидилдан таъминлаб келарди. Кекса Михал Ольганинг сўзларини қувватлади. У қари Скомскийда бутун умри батракчилик қилган экан, аммо унинг ўғли ҳақида: «Паннинг пушти камаридан бўлган бўлса ҳам лекин ўзи ҳақиқий инсон»,— деди. (Инсон сўзи унинг тилида гўё олий мақтовдек жаранглади.) Мен ёш Скомский билан ўзим суҳбатлашиб кўришга қарор қилдим. Ғира-шира оқшомда Скомскийларга қарашли қалин арчалар орасига жойлашиб олиб, кутдим. Кўп ўтмай қадам товушлари эшитилди. Мен томон овчилар камзули ва офицер шими кийган бир йигит яқинлашиб келарди. Унинг кийиниши ва юриштуришидан ўзини мустақил тута билиши кўриниб турарди. Кўзлари шижоатли, истехзоли ва қандайдир

бошқачароқ — менимча — Вольтерона кулимсирашлари унинг кинояга монанд ақлидан дарак берарди. Лаблари эса болаларники каби бўртиб чиққанди. Мен шартга биноан ҳуштак чалдим.

— Пан капитан, сизни поляк ерида табриклайман.

— Бу ерларни ҳали озод этиш керак.

— Биргаликда озод этамиз-да.— Мен жавоб беришга шовилмадим. Кейин бирин-кетин саволлар билан унинг отаси ҳақида, келгуси режалари тўғрисида суриштириб, Юзефнинг имкониятлари ва нимага қодир эканлигини аниқлай бошладим. Маълум бўлишича Скомскийлар уйда кўпинча вермахт офицерлари қўниб ўтар эканлар. Улар қўшни қўрғонларга ҳам қадам ранжида қилиб турарканлар. Заминдор ва ўзига тўқ хонадонлар уйда полк ва дивизия штаблари жойлашганди. Бу хонадонларнинг кўпида Юзефнинг ошна-оғайнилари бор эди. Бу танишларнинг оралиқ масофаси ўттиз-қирқ километрни ташкил этарди.

Суҳбат чоғида яна бир янгилик маълум бўлди. Юзефнинг гапига қараганда Краковдаги Големба кўчасида Скомскийларнинг шаҳар ҳовлиси бор экан. Бу жойда уларнинг қариндошлари турар экан. Юзефнинг таърифича улар Ватанпарварлар экан. Юзефнинг ўзи келажакка ақл кўзи билан қарар ва:

— Олдинги Польша энди бўлмайди. Эндиликда ерларимизнинг эгаси Врублларга ўхшаш одамлардир. Шундай бўлганда ҳақиқат қарор топган бўлади,— дерди. Биз русча-полякча сўзларни аралаштириб гап-лашардик. Шунда яна бир сир очилди. Ёш Скомский икки йилдан бери рус тилини қунт билан ўрганаётганлиги маълум бўлди. У отасининг кутубхонасида (кекса Скомский революцияга қадар бир вақтлари Одессада ўқиган эди) Пушкин, Тютчев асарларининг асл нусхасини ўқирди. У ийманганидан қизарган ва бир оз тутилган ҳолда Тютчев шеърларидан тўрт мисра ўқиб берди:

Бўлмас Россияни ақл-ла англаб,
Турли ўлчовлар-ла ўлчамоқ бекор.
Унга алоҳида севги лозимдир,
Россияга фақат инонмоқ даркор.

Мен бу мисраларни биринчи бор эшитаётганим учун ундан ҳижолат тортдим. Биз Юзеф билан хуфтонда хайрлашдик. Кетиш олдидан алоқани кекса Михал орқали қилишга ва маълумотлар қолдирадиган жойни эса эски қарағай дарахтининг қавагига белгилаб, ҳамма гапни келишиб олдик.

Скомский аввалгидай ошна-оғайниларикига кириб юриб, бир гитлерчи билан танишиб олди. Немис тилини яхши билганлиги, одамлар билан тез қўшилиб кетиш қобилиятига эга бўлганлиги сабабли, Юзеф уларнинг пинжига кириб кетди. Натижада ҳатто пештоқиға: «Итлар ва полякларнинг кириши ман этилади», деб ёзиб қўйилган ресторанларга ҳам бемалол кириб юрадиган бўлди. У душманга бўлган нафратини кўнглида қаттиқ сақлашга ўрганди. Юзеф танишиб олган «Юлдуз»и атрофида парвона бўлиб, уни турли хил аъло навли ичкиликлар билан сийлаб, бир ҳарбий ҳаво қисмининг махфий аэродроми схемасини қўлга туширди. Ҳужжат зудлик билан Марказга жўнатилди. Бир неча кундан кейин «Юлдуз»нинг ёниб кул бўлган қолдиғини ҳамма расм-русмлар билан кўмишди. Юзефнинг бу таниш «Юлдуз»и совет бомбардимончи самолётларининг ҳужуми пайтида ердан кўкка кўтарила олмай ҳалок бўлди. Бутун тун бўйи махфий аэродромнинг самолётлари портлаб ёнар эди. Ут ўчирувчи машиналарнинг товуши ваҳимали эшитиларди. Юзефнинг ўзи бу ҳужум тўғрисида «Юлдуз» ўртоқларидан эшитди. Бундан руҳланиб у бир неча кун байрам кайфиятида юрди.

16 СЕНТЯБРДА

Биз 16 сентябрга ўтар кечаси Марказга маълумот тайёрлаб анчагача ўтириб қолдик. Яқинда Марказнинг: «Краков атрофидаги танк ва бошқа қисмларнинг номерлари ва штаблари жойлашган ерни аниқланг», деган янги топшириғини олган эдик. Ушбу топшириққа биноан ҳамма одамларимиздан хабарлар кела бошлади. Баъзи хабарларда темир йўлдаги юкларнинг Кобежице станциясига томон ҳаракат кучайганлиги кўрсатилса, бошқаларида танк ва машиналарнинг тафовут белгиси, нишонлари ва номерлари кўрсатилган эди. Бу хабарларни текшириб, аниқлаб, солиштириб, асослаб, кейин сувини сиқиб, бир неча сатрга жо бўладиган қуйидаги:

«Краковнинг Шарқий чеккаси Кобежицега СС қўшинлари дивизияси келмоқда. Словакиядан танк дивизияси келди. Унда 160 танк бор, унинг кўпчилиги «Йўлбарс» деб номланган танклардир. 20 та бронемашина Краков атрофига жойлаштирилган. Танклар жангда қатнашган», деган маълумот тайёрланди. Буни шифрлаш учун Ольгага бердим. Қароргоҳимиз иссиқ, ялпиз ва шунга ўхшаш ўсимликнинг ҳиди аниқийди... Кўздан уйқу қочади. Бу жой қанчалик яхши бўлмасин тезроқ кетиш керак. Чунки ҳар куни радио-чақириқ билан маълум бир вақтда бир ярим-икки соатлаб эфирда турамыз.

Шу пайтгача бизни жойимизни аниқлаб, қўлга туширишмаганига ажабланса бўлади. Чунки бизнинг бошқача йўл тутишимизнинг имконияти йўқ эди. Радиоқувват тамом бўлай деб қолган белгиланган вақтдан бошқа соатда эфирга чиқсанг, то марказ билан боғлангунча сени радио шовқин билан босиб қўяди. Шунинг учун тезроқ Бескид тоғи томон, Тадекнинг олдига кетиш керак. «Йўқ, эртагаёқ жўнаш керак», деган қарорга келдим. Шу фикрлар билан тонгга яқин

мудраб қолибман. Уйқу аралаш Стёфанинг огоҳлан-тирувчи қичқириғи ва қандайдир овозлар ҳамда оёқларнинг дўпирлаган товушини эшитдим. Тирқишдан қарасам... Беш метрча нарида бир гитлерчи автоматни ўқталиб турарди. Жон-жаҳдим билан тўппончага ёпишдим, лекин бутун ҳовлини гитлерчилар босиб кетган эди. Ҳаёлимда минг хил фикр чарх урарди. Стёфани юракни эзадиган қичқириғига жавобан ёрдамга югурсаммикан ёки ўзимни топшириқ ва ва-зифанинг масъулиятига бўйсундирсаммикан?

Ольга қани? Балки қочишга улгургандир? Стёфа, Рузея ва уларнинг отаси Михалга нима бўл-дийкин?.. Шу пайт бизнинг рацияни кўтарганча ефрейтор пайдо бўлди. Унинг орқасидан Ольгани сочи-дан судрашиб келишарди, қулоғига радио асбоблари қистирилган эди.

Ишлаб турган пайтда қўлга туширилган кўрина-ди. Бу фалокат қандай содир бўлди? Кейинчалик Ольганинг ўзи қуйидагиларни сўзлаб берди:

— 1944 йил 16 сентябрда мен одатдагидай Мар-каз билан боғланиш учун чордоққа чиқдим. Радио-граммани бера бошладим. Ишга берилиб кетганимдан гитлерчилар уйни ўраб олганини сезмай қолибман. Сочимдан тортиб автомат ўқталишгандагина ҳамма-сини тушундим. Кейин сочимдан судраб пастга туши-ришди. Пастда даҳшатли воқеанинг шоҳиди бўлдим: ҳовлининг бир бурчагида қўллар ёйилганча, юзи ер-га ётқизилган Стёфа ётарди. Бошқа бурчакда Стёфа-нинг отаси ҳам шу алфозда ётар эди. Уйни автомат билан қуролланган солдатлар ўраб олган. Ҳовли бур-чакларига пулемётлар ўрнатилган эди. Мени капитан, яъни сизлар яшириниб ётган жойнинг девори олди-га турғазиб қўйишди. Капитан Михайлов ҳаммасини эшитар эди. Мен командиримнинг ҳаётини сақлаб қо-лиш ва гитлерчиларнинг бу ердан тезроқ кетишлари учун уларнинг сўроқларига дадил жавоб бера бошла-дим. Сиз билан мени тахта девор ажратиб турар эди. Шу туфайли мен, сиз ўзингизни тутолмай ошкор қи-либ қўясиз, деб қўрқардим.

Сўроқда менинг жавобларим билан уй хўжайини-нинг жавоблари ҳайрон қоларли даражада бир хил чиқиб қолди. Ниҳоят тинтув тугаб бизни олиб кетиш-ди. Шу ўтган бутун дақиқаларда мени, ким бизни

сотди, деган савол қийнади. Капитанга хавф йўқолганини билдириш учун мен ашула бошлаб юбордим. Биз йўлга чиққанимизда, мен пленгаторларни кўрдим. Кўрдиму ҳаммасини тушундим. Демак, дўстларимиздан биронтаси сотқинлик қилмаган экан. Кўнглим анча енгил тортиди.

Бизни — ҳаммамизни машиналарга ўтқазишди. Уй хўжайини ўзини яхши тутар, ҳатто жилмаярди. Қизлар бўлса бир оз саросимага тушган кўринарди. Мен яна «Актриса» фильмидан бир қўшиқни куйлай бошладим. Қўшиқ сатрлари орасига керакли сўзларни қўйиб кекса Михалдан ўзини маҳкам тутиб капитанни ошкор қилмасликни сўрардим. У мени тушунди.

...Этиklar дўпирлайди. Пичанни олишаётган кўринади. Мана, мана... ҳозир паншаха учи кўриниб қолади. Нафасимни ичимга ютиб ётибман. Сал бўлса ҳам йўталсанг, аксирсанг, чуқур нафас олсанг тамом.

Уй ичидан ҳамма нарсаларни: кийим-кечак, озиқ-овқатларни ташиб чиқишаяпти. Товуқларни кетидан қувлашмоқда. Ольгани: «Сизлар товуқлар билан жанг қилишга дурустсизлар», деган товуши эшитилади.

Бу қанча вақт давом этар экан? Бир соатми? Икки соатми? «Фойер, фойер!» деган сўзларни эшитаяпман. Уйни ёқиб кулини кўкка совурамиз, деб дағдаға қилишаяпти. Агар шундай қилишса қуруқ пичан лов этиб ўт олади-ю, уй бир неча дақиқада куйиб кул бўлади.

Яна Ольганинг: «Сувда ҳам чўкмаймиз, ўтда ҳам ёнмаймиз», деган овози келди.

Оёқлар товуши эшитилди... Кейин сукунат бошланди... Тахтани бир оз кўтариб қараган эдим, ҳеч ким кўринмади. Балки пистирма қўйилгандир? Аммо энди қолиб бўлмайди. Қайтиб келиб бояги дўқларини амалга оширишлари — уйни ёқиб юборишлари мумкин. Эгнимда майка, трусидан бошқа ҳеч вақо йўқ. Ҳозир энг асосий вазифа: ўрмонга етиб олиш ҳамда Момақалдироқ, Нашвати ва поляк дўстларни огоҳлантириб қўйиш.

...Ўрмонда сукунат ҳукм суларди. Фақат тераклар шовиллайди. Офтоб нурида қирқ қулоқлар оқариб кўринади. Қалин ўтлар орасида ётиб, бугунги нохуш куннинг натижасини яқунлаяпман.

Ольга ва Врубль қизлари билан қўлга тушган. Рация гитлерчилар қўлида. Аммо... тинтувни чала ўтказишди. Демак, рация кетидан ов қилишиб, рациянинг жойини аниқлашга муяссар бўлишган. Шундай бўлган бўлиши керак. Унда нима учун уйни ёндириб юборишмади? Пистирма учун қолдиришдимикан?

Шошма... ҳамма нарсани шошмасдан ҳал қилиш керак. Ҳозир олдимдаги асосий масала, бу группам аъзолари ва поляк ўртоқлар билан алоқани тиклаш, ҳамма-ҳаммани хавфдан огоҳлантириш. Шу вақт... Скомский эсимга тушди. Бугун у билан учрашув белгиланган.

Тўхта! Агар у сотган бўлса-чи? Минг қилса ҳам заминдорнинг ўғли. Бу нозик ишга кимни жалб қилдинг? Қани сени синфий ҳушёрлигинг, Михайлов!

Шошма... хотиржамроқ ўйла. Ахир у маълумотлар бериб турардику. У берган маълумотлар вермахтга жуда қимматга тушди. Яна Михал: «Бой зотидан бўлсаям чин инсон» деб бекорга гапирмаган. Йўқ, Скомский сотқинга ўхшамайди! Балки...

Қадам товушлари эшитилади... Бу ўшанинг қадам товушлари. У овчилар камзулида, нимадандир чўчиган кўринади. Мен илгари келишганимиздек ўрдакка ўхшаб овоз чиқардим.

— Юзеф?

— Капитан? Тирикмисиз?

Скомский бизнинг фалокатимиздан хабардор бўлибди. Йўлда антенали икки ёпиқ машинани кўрибди. Машиналарнинг ортидан яна солдатларнинг иккита юк тўла машинаси Краков томон елиб бораётган экан. Ёпиқ машиналарнинг биридан Ольга Советқаянинг овози эшитилгандай бўлди. Буларни кўриб, мен ҳам қўлга тушган бўлишим мумкин деб ўйладим...

Тўхта... Тўхта-чи... Машиналарнинг антеналари бор. Демак сотқинлик содир бўлмаган. Мен қўрқиб

тахмин қилиб юрган воқеа юз берибди-да. Айтмоқчи, тамоман хулоса чиқаришга ҳали вақт бор.

— Сизнинг бу ерда қолишингиз мумкин эмас, пан капитан. Гитлерчилар исковчи итлар билан қайтиб келиши мумкин.

Юзеф ўз режаларини ўртага ташлади. Ўрмон ёқасида бизни алоқачи Генрих Малик кутиб турибди. У Сизга кийим-бош келтириб беради. Ўзи эса мени боғида кутадиган бўлди. Чунки Скомскийлар уйи шубҳадан холи.

Кўп ўтмай Генрих югуриб келиб қолди. У ўзи билан кийим-бош келтирганди. Ҳаммаси лойиқ келди. Михални огоҳлантириб қўйиш учун Генрихни Упартомнинг олдига юбордим. Михал ўз навбатида Момақалдироқ, Нашвати ва ўз одамларини огоҳлантиришга улгуради. Бу тунни Скомскийларнинг уйида ўтказдим. Кекса Скомскийни ва унинг равон айвонлик катта, помешчикларникига хос уйини ва боғини гўё тушимда кўргандек эслайман.

«ҲАР ЭҲТИМОЛГА ҚАРШИ ЯШИРИН ХОНА»ДА

Жаноби Тегель!

16 сентябрь шанба куни, Кшешовице шаҳрининг гестапоси, Санка қишлоғидаги Врублар хонадониди Ольга исмли рус радисткасини ҳибсга олди. Менга маълум бўлишича Сиз соғлом фикр юритувчи одам сифатида Германиянинг бу урушда ғалаба қозонишидан аллақачон умид узгансиз. Сизнинг Гитлер ҳокимиятидан норози эканлигингиздан хабардорман.

Яна менга, гестаподаги Нойман сизнинг ошна ва дўстингиз эканлиги маълум. Кўпинча сиз бўш вақтингизни у билан бирга ўтказасиз. Шунинг учун ҳам мен сизга иш юзасидан бир таклиф билан мурожаат қилмоқчиман. Сиз Нойман билан келишиб Ольгани қамоқдан қочириб юборишни уюштирсангиз. Агар борди-ю, иложи бўлмаса, уни озод қилишининг бошқа йўлларини йўлаб кўринг. Шу ишларни бажара олсангиз, мен Сизга ва сизнинг оилангизга германиядан муносиб ўрин олишингизга ваъда бераман. Шунингдек бу ишда Сизга Нойман ёрдам бергудек бўлса, унга ҳам шу ваъдани берамиз.

Лекин бу ишдан бош тортиб, ушбу хатни олиб борган одамни ушлаб қолгудек бўлсангиз, Сизни ва Нойманни тез орада йўқ қилишга сўз бераман.

Сизнинг районингизда Кшешовице гестапоси ва сиз билан ҳисоб-китоб қилиш учун етарли қурулми кучга эгаман. Илтимосимни бажариш муддатини шу йилнинг 24 сентябригача белгилайман.

*Партизан бўлинмасининг командири
қизил армия подполковниги Васильев».*

Мен бу хатни гестапо тумшуғи остида — Чернихув, деган жойда ёздим.

Воқеа бундай бўлган эди. Мен Скомскийларнинг уйидан тонг отарда чиқиб кетдим. Ўрмонда мени олдинроқ Владек томонидан огоҳлантирилган, Ольганинг аввалги шахсий соқчиси Метек кутар эди.

Метекнинг хабарига кўра бошқа ҳеч ким қамоққа олинмабди. Ўртоқ Михал юз берган фалокатдан хабар топиб, ҳамма эҳтиёт чораларини кўрибди. Чернихувда, ҳар эҳтимолга қарши тайёрланган яширин хонада мени кутишаётганини айтди.

Биз жўнадик. Ўрмоннинг охири кўринмасди. Тун кириб келганда ҳам йўлда кетиб борардик. Метек фақат ўзига маълум бўлган белгилар билан қоронғида мени бошлаб борар эди. Ярим кечада бир қишлоқ четидан чиқиб қолдик. Орқа томондан уйлар ва томорқалар оралаб бир қўрғончага етиб келдик. Мен қаердадир шу яқин атрофда жандарм пости — комендатура борлигини билардим.

Метек мени қаерга бошлаб кетаяпти? Қўрғонча ҳовлисига кирдик. Қарасам, ҳовлининг ўртасида оддий қудуқ бор.

— Қани, пан, марҳамат қилсинлар...

Қудуқнинг ичига қарадим. Икки-уч метр чуқурликда сув ойнадек ялтираб кўринди. Таклиф қилиш-яптими — демак, тушишим керак. Оёғим учи билан зина почаларни тусмоллаб топиб, тахминан бир метрча тушдим. Чап томондан шуъла ёниб, ўчди... Мен ўзимни ён томондаги шуъла кўринган горнинг оғзига урдим ва ...каттагина бир хона ичида ҳозир бўлдим. Стол устида ёзув машинкаси, радиоприёмник, уй бурчакларида автоматлар ўрнатилган ва ётиш учун сў-

рилар қилинган. Истиқболимга партизанлар алоқачиси — Янка ўрнидан туриб кела бошлади. Унинг ёнида нотаниш киши бор эди.

— Вильк, Польша ишчилар партияси (ППР) Пляцувки округининг коменданги, — деб ўзини таништирди бу киши, кейин, — мана бу ҳар эҳтимолга қарши махфий хонамиз, — деб қўшиб қўйди. Бирор хавф туғилганда партия ходимлари шу ерда бир неча кунлаб туриши мумкин экан.

Ҳозирги аҳволни ҳар томонлама муҳокама қилиб чиқдик.

Ольгани пленгация туфайли қўлга туширишганига ҳеч шубҳа қолмади. Агар хоинлик юз берганда қамаш ва тинтувларни бошқа жойларда ҳам кутиш мумкин эди.

Ҳозирча Ольга ва Врублларнинг тақдири тўғрисида бир оз билиб олдик. Уларни тўғри Монтелиупихга келтиришибди. У ердан ўзимни ҳам бир тасодиф билан қочиб қутулганимга уч ҳафтадан ошди.

Бундай тасодиф ҳеч қачон қайта такрорланмайди. Шундай экан, Ольгани қандай қутқарса бўлади? Врублларга қандай қилиб ёрдам берса бўлади?

Шу пайтда тош майдалаш корхонасининг хўжайини жаноб Тегель эсимга келиб қолди.

— Гестапочи Нойман Тегелнинг қадимги ошнаси эди, — деди. Тегель эндиликда Рейх ғалабасига ишонмай қўйган. У ҳар қандай бўлса ҳам ўз жонини сақлаб қолиш ҳаракатига тушиб қолган.

Мен шуларни ҳисобга олиб, шу ернинг ўзида хат ёздим. Поляк дўстларимиз хатни немис тилига таржима қилишди. Кейин ҳаммамиз фикрлашиб, 19 сентябрь кечқурун бу хат билан Метекнинг ўзи Тегелни олдига кириб боради, деб келишдик. Олдиндан бўлса ҳам бу воқеани нима билан тамом бўлганини айтиб ўтмоқчиман.

Тош майдалаш корхонасининг хўжайинини подпольщикнинг ташрифи ҳам ҳайрон қолдириб, ҳам қўрқитиб юборган. Аммо Метек бўш келмай:

— Бу ишлар сизга ҳам, сизнинг бола-чақангизга ҳам фойда, жаноб Тегель, — дебди.

— Шу пайтгача бирон киши Монтелиупихдан қоча олган эмас. — Бунинг устига жаноб Нойман, ўз гани-

мини қафасдан озод қиладиган анойилардан эмас,— дебди жаноби Тегель.

...Ниҳоят, Тегель радисткани қутқариш учун ҳамма имкониятларни ишга солишга ваъда берди.

Кейинги кун шартга мувофиқ яна учрашилди. Бу сафарги учрашув Метекнинг талаби билан ўрмондаги майдончада ўтказилди.

— Сизнинг радисткангиз Монтелюпихда йўқ,— деди, алоқачимизни кўрган ҳамон Тегель.— Уни бугун қаёққадир, номаълум томонга олиб кетишганга ўхшайди.

БЕСКИД

Бу вақтда мен «ҳар эҳтимолга қарши яширин хона»дан узоқда эдим. Бу «яширин хона»ни ташлаб кетиш олдидан бир муҳим учрашув бўлиб ўтди. 19 сентябрга ўтар кечаси биз эндигина йўлга отланиб турган эдик, Вильк келиб қолди. У хушxabар келтирганди. Партизан отрядининг командири — Тадек огоҳлантирилган бўлиб, у бизни кутарди. Ўрмонда аса Калиновский қўпоровчи группасининг жангчилари топшириқни бажариб қайтишарди. Улар Бескид томонга йўл олишганди. Шундай қилиб, бизга ҳамроҳлар топилди.

Тарқалган овозларга қараганда Калиновский Бескидда яқин орада пайдо бўлган. Аммо унинг номи ўша вақтлардаёқ афсонавий қаҳрамонлик тусини олганди.

Калиновский группасининг ҳисобида портлатилган кўприклар ва йирик қўпоровчилик ишлари бор эди. Дарвоқе халқ бундай вақтларда ўзи орзу қилган ишларни ҳам қўшиб, қаҳрамоннинг ишларини бўртириб кўрсатади.

Лекин босқинчи фашистларнинг Калиновский боши учун эллик минг рейхсмарка ва гирма гектар ер ваъда қилганликлари, ривоят ҳам, афсона ҳам эмас, асл ҳақиқатдир. Чунки немис-поляк тилларидаги эълонни ўз кўзим билан кўрганман. Бу эълонни 16 сентябрда менга Михал келтирган эди. Ундан ва Скомскийдан мен «Совет кишиси» Калиновский ҳақида кўп яхши гаплар эшитдим.

Калиновский ботир, ҳар ерда ҳозир ва эҳтиёткор эди. У ўзининг азаматлари билан кутилмаган ерда пайдо бўларди. Биз унинг разведкачилари билан тоққа қараб йўл олдик. Соат учларга яқин Тадек отряди жойлашган ер деб тахмин қилган жойга етиб келдик. Бизнинг чақириқ белгиларимизга ҳеч ким жавоб бермади. Тоғдаги ўрмонда гўристон сукунати ҳукм сурарди. Тонггача кутишга қарор қилдик. Бу партизанлар ўлкасида биз ўзимизни, ўз уйимизда юргандек сезардик. Эрталаб олдимизга Варьнский номидаги Людовой армиясининг бўлинма командири келди. Ёшлари йигирма уч-йигирма тўртларда, юзидан ботирлик ва ирода акс этган, кўринишда ҳарбийларга хос бу одам — Тадек эди. Биз танишдик, сўнг у бизни ўз қароргоҳига таклиф қилди. Бу кун 1944 йилнинг 24 сентябри эди.

Нонушта вақтида мен Тадекка яқиндан разм солдим.

У қотмадан келган бўлиб, ихчам чарм камзул кийганди. Унинг кўкрагида дурбин, кўкиш тусдаги синчков кўзлари хотиржам боқарди.

Партизанлар қароргоҳида намунали тартиб ўрнатилганлиги кўзга ташланарди. Отряд тоғ бағри майдонидаги булоқ бошида жойлашган эди. Шу ернинг ўзида ошхона бўлиб, кавбатчи олдида иш қайнар: кимдир картошка тозалар, кимдир гўшт чопар, яна кимдир терилган кўкатларни ювиб, тозаларди. Ошхонадан бир оз нарироқда арчалар тагида, тунги ишлардан қайтган қўпоровчи бўлинманинг жангчилари ухлаб ётишарди. Отряднинг жонли хўжалиги — от ва сигирлар ўрмоннинг ишончли ерига яшириб қўйилган эди.

Отрядда Мак исмли разведкачи радистнинг ишлаши менга Момақалдироқнинг хабаридан маълум эди. Биз у билан биринчи куннинг тонгидаёқ танишиб олдик. Иван Рудницкий Мак — ўз рацияси билан тоғнинг энг баланд ерига жойлашиб олганди. Уни Тадекнинг автоматчилари қўриқлашарди. Тадекни иш устида учратдим. Унга ўзимни танитдим, сўнг марказга менинг номимдан зудлик билан қуйидаги радиограммани юборишни сўрадим:

«16 сентябрь куни иш пайтида Чивин немислар томонидан қўлга олинди. Чивин, рация, хонадон со-

қиблари гестапода. Қўлга тушиш сабаби — пленгация. Овоз ППР — отрядида. Момақалдироқ, Нашвати Краковда. Тармоқларимиз сақланиб қолди. Эҳтиёт чоралари кўрилди. Менга рация, қурол портлатувчи моддалар юборишингизни сўрайман. Кўрсатмалар кутаман».

23 сентябрда отрядга Алексей келди. У Краков темир йўл тармоқлари орқали олиб ўтилаётган ҳарбий юк ва қўшинлар ҳамда Краков гарнизони тўғрисида баъзи маълумотларни келтирди. Алексей, Михал ва музикачидан салом етказди. Марказ билан мунтазам алоқани тиклаш зарур эди. Шунинг учун мен Алексейга радиобатареялар олиш учун беш минг поляк пули бердим. Шундай қилинганда Макнинг рациясидан вақтинча фойдаланиш мумкин бўларди. Кейин Алексейдан Нашватини тезда юборишни сўрадим. Йигирма тўртинчида Алексей Краковга жўнади. Шу куни алоқачи орқали Калиновскийнинг қуйидаги хатини олдим:

«Ўртоқ капитан!

Менинг жангчиларим Сизнинг ҳозирги аҳволдаги шароитингиз ҳақида баъзи нарсаларни айтиб беришди. Ёрдам керак бўлса, кириб ўтишингизни сўрайман. Агар келмоқчи бўлсангиз 25 сентябрдан кечикмай келинг. 26 да кўчаман.

Салом билан Калиновский».

Йигирма тўртинчи куни оқшом тушиши билан Калиновскийнинг олдига йўл олдим. Тун жуда қоронғи эди. Тоғ ва ўрмонни қалин туман босганди. Тусмоллаб борардик. Йўл бошловчининг йўлни яхши билишигина бизни адашишдан қутқарар эди. Ярим кечага бориб темир йўлга чиқдик. Скавина дарёсидаги кўприкдан ўтиш керак эди. Кўприкни немислар қўриқлаяптими-йўқми — билмасдик. Эллиқ-олтмиш метрлар чамаси масофага эмаклаб бордик. Кейин ўрнимиздан даст туриб тезда кўприкдан ўтиб олдик. Шу пайт тўсатдан: «Хальт, хальт», деган бақирӣқ эшитилди. Тепамиздан автомат ўқлари визиллаб ўтди. Зудлик билан ерга ётиб олдик. Ўқлар тун қаърида ғойиб бўлди. Биз жим ётардик. Чунки партизанлар ўтувчи асосий йўлда ортиқча шовқин кўтаришни хоҳлама-

дик. Яна ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Биз ўрмон ичкарасига кириб кетдик. Тонгга яқин Калиновский отряди жойлашган ерга етиб келдик. Бу уларнинг вақтинча қароргоҳи эди. Шунинг учун бу ерда одатдаги партизанларнинг ертўла ва бункерларини кўрмадик. Калиновскийнинг жангчилари парашютдан тайёрланган чодирларда яшардилар. Уларнинг чодирлари ўрмонда ўсиб чиққан улкан қўзиқоринларга ўхшар эди.

Бизни Висла дарёсидан кечиб ўтган жангчилар ва Николай эски қадрдонлардек кутиб олишди.

Николай кўринишдан мен билан тенгдош эди. Ҳаракатчан, юзларидан иродали эканлиги билиниб турарди. Кўзлари эса қаттиқ, қарашлари ҳам шундай, гўё тикилганини узиб олгудай.

— Капитан Михайлов.

— Подполковник Калиновский. Шундай қилиб, биз у билан танишиб олдик. Аҳволингиздан хабардорман. Вақтимиз жуда тиз. Шунинг учун нима ёрдам керак бўлса тўғри айтаверинг. Боримизни сиздан аямаймиз.

У бизга йигирматача граната, икки яшик патрон, бир яшик гўшт консерваси, ўттиз қутича папирос, икки комплект радиобатарея ва хайрлашиш олдидан менга тўппонча совға қилди.

Икки командирнинг суҳбати тамом бўлгунча, Николай ўзининг ошпазлик ҳунарини намойиш қилди. Командир чодирда иссиқ таомларнинг ҳиди анқиб кетди.

— Учрашганимиз шарафига қадаҳлар кўтарсак ярашар эди-ку, аммо мени кечирасиз, ўртоқ командир, бизда бу масалада тартиб қаттиқроқ. Буни урушдан кейинги учрашувимизга қолдирамиз. Ана унда бир маза қилиб ўтираммиз.

Урушдан кейинги учрашув? Ким билан? Қандай қилиб! Мен кўп нарсани билмасам-да, лекин бир нарсага: яъни менинг танишим мен қандай капитан Михайлов бўлсам, у ҳам шундай подполковник Калиновский эканлигига ишончим комил эди. Бунинг устига, бизнинг ушбу учрашувимиздан кейин Калиновский ҳаёти ҳақида турли миш-миш гаплар тарқалиб кетди.

Калиновский тўдасининг тор-мор қилинганлиги ҳақидаги Краков газеталарининг батафсил хабарлари ҳали ёдимда. Сўнг «улар»нинг ишончли манбалари орқали Калиновскийнинг навбатдаги ҳаракати ҳақидаги хабар бир неча бор тарқалди.

Биз бу қандай ишончли манбалар эканлигини ва бу хабарларнинг баҳоси қанчалигини жуда яхши билар эдик. Аммо уруш йиллари ким ҳам душман ўқидан омон қолишга кафиллик берарди дейсиз. Лекин навбатдаги шундай хабарлардан сўнг яна ҳарбий эшелонлар ва кўприкларнинг портлаши, Калиновский отрядининг ишидан дарак бериб, бизни бениҳоят даражада қувонтирди.

Охирги маротаба Калиновскийнинг овозини 1945 йилни кутиш арафасида эшитдик. Уша тунда тезоқар тоғ дарёси — Скаванинг бир юз ўттиз беш метрли кўприги осмонга учди. Бу кўприкдан бир кеча-кундузда ўнларча душман эшелонлари ўтиб турарди. Бизнинг поляк дўстларимиз ва бошқа қўпоровчи группалар анча вақт бу кўприкнинг пайдан бўлишиб, эвини қила олмай турардилар. Кўприк қаттиқ қўриқланар эди. Довюраклик билан қилинган бу ишнинг овозаси тезда ҳаммаёққа ёйилиб кетди. Шундан кейин яна Калиновский ҳалокати ҳақидаги хабар тарқалди.

Минг тўққиз юз олтмиш тўртинчи йили (Ольга, Момақалдироқ ва Камина) биз биринчи бор урушдан кейин Краковга борганимизда биздан: — Машҳур Калиновский ҳақида бирор нарса аёнми? — деб тез-тез қизиқиб сўрашарди.

Афсуски, бу масалада биз поляк биродарларимизга ҳеч бир ёрдам бера олмадик.

Мана бу китобимнинг қўлёзмаси босмага тайёрланаётганда «Известия» газетасида (31/X 70 й., 258-сон) «Николай Казиннинг кўприклари» деган мақола пайдо бўлди. Мақола: «Етти киши Краков райони атропофидаги кичик Бескид тоғи этакларига қўнишди. Бу 1944 йилнинг 27 июлида бўлган эди.

Хавфли қўпориш ишларида Болтиқ денгизчиси, сўнг Освенцим лагерининг маҳбуси бўлган Николай Ильичев ўзини кўрсатди. Группалардан яна бирининг бошлиғи қилиб сариқ сочли соқолдор младший лейтенант Николай тайинланган эди. У ҳам Освенцимдан қочганларидан эди», деб бошланганди.

Мақолани ўқиб: «Балки шу икки Николайдан бири менинг Бескид тоғларидаги йўл бошловчим бўлгандир?» деб ўйладим.

Шундан кейин ҳам «аслида ким Сиз, Калиновский?» деган савол пайдо бўлди.

Шундай қилиб, йигирма йил ўтгандан сўнг биз яна учрашдик. Калиновский бу... аслида ишчи ўғли, шахтёр, сўнг инженер бўлган Николай Алексеевич Казин экан.

Польшада уни миллий қаҳрамон деб ёзишар ва гаплар юритишарди. Унинг номи янги ривоятлар билан бўлиб, афсонавий қаҳрамонлик тусини олган эди. Лекин уни ўлган деб ҳисоблашарди. У бўлса шу ўтган йиллар давомида, ўзининг туғилиб-ўсган Украинадаги Кадиевка қишлоғида эски шахталарни тузатиб, янгиларини қуришда фаол қатнашиб юрарди.

Ўзини қидиришаётганликлари ҳақида (шу жумладан бизнинг группаларимизни ҳам поляк дўстларимиз жуда узоқ қидиришган) у тасодифан поляк газетаси «Жолнеж вольност» («Озод жангчи»)дан билиб қолади.

Мен Николай Алексеевичга хат ёзиб, бизнинг урушдан кейинги учрашувимиз ҳақидаги аҳдимизни ёдига солдим. Тез орада Кадиевкадан жавоб келди.

... Ўша вақтдаги ёрдами, яхши сўзлари ва эсдаликлари учун Калиновскийдан жуда миннатдорман.

...Энди яна Бескидга — Тадек лагерига қайтсак бўлади. Калиновскийнинг илтимосига биноан биз капитан Собинов қўпоровчи группасининг одамларини ўзимиз билан ола кетдик. 26 сентябрь тонгида — Тадекнинг олдига етиб келдик. Кечқурун бутун отряд билан тоғ майдончасига ўрнашиб олдик. Чунки бу майдончага Марказдан самолёт орқали юк ташишлари керак эди.

Йигирма еттинчи куни қсронғи тушиши билан гулханларни тайёрлаб кута бошладик.

ЧИВИННИНГ ҚАЙТИШИ

«Садо Мак радиостанцияси орқали 22. 9. 44 й. 19 сонли телеграммасида радистка Чивиннинг пленгадия туфайли 16. 9. 44 йилда қўлга тушганлиги, аммо разведка тармоқлари сақланиб қолганлиги хабар қилинади. Шундан кейин, 18. 9. 44 йил, соат 14. 9. да Вилкдан, Краковнинг Шарқий чеккаси Кобежишедан Чивиннинг хабарларини олдик... Эслатма: Ҳамма радиограммада Чивин ҳалокат белгисини бермоқда.

25. 9. Чивин билан алоқа узилди.▶

Мак, Тадек ва мен самолётни ваъда қилинган юки билан кўтардик. Тадекни ординарци уч киши сиғади-ган пўстин келтириб берди. Ёнимизда гулхан учун тайёрланган ўтин хирмони қорайиб кўринарди. Мен тун сукунатига қулоқ солганча индамай ётардим. Худди шу ерда мени пшедковицкидаги пляцувкилик Яшекнинг алоқачиси қидириб топди.

— Ўртох хапитан, ўртох хапитан, мен бу ерга Ольгани бошлаб келдим.

Ольга! Қанақа Ольга? Шу пайт қадам товушларини эшитдим. Ёнгил, чаққон, таниш қадам товушларини эшитдим. Ҳа, бу гитлерчилар томонидан тутиб олиниб, номаълум томонга олиб кетилган бизнинг Ольганинг қадам товушлари эди. Биз ўлдига чиқариб қўйган Ольга мана олдимизда соғ-саломат турибди. Чивиннинг ҳикояси тонггача уланиб кетди:

— Тунбўйи кўз юмадим. Девордаги ёзувларни ўқиб, ўша даҳшатли тунда маҳбусларнинг жон азобидан қичқиришларини эшитиб, ҳаёт билан видолашиб қўйдим. Кейин миямга бир фикр: яъни немисларга «тошбузарда учрашув тайинланган дейман», дедим ўзимча, сўроқда худди шу гапни айтдим. Гитлерчилар мени бу гапимга ёпишиб олишди-да, мени тошбузарга томон олиб кетишди. Аммо биз Монтелюпихдан узоқлашганда, орқамиздан келаётган қурол-

ли солдатлар билан тўла юк машиналарини кўриб хафсалам пир бўлди. Краковга ҳеч вақосиз қайтиб келдик. Улар мени қамоқхонадан абвернинг бир бўлимига ўтказишди. Шундай қилиб, мен душман контр-разведкаси қўлига тушиб қолдим. Бу ерда мен радио ўйин учун келтирилганимни дарров фаҳмлаб олдим. Бундай ўйин нималигини мен разведка мактабидан жуда яхши биламан. «Сенинг чақириқ шифр ва рациянгни ўзлаштириб олишиб, марказга абвер қозонида тайёрланган сохта маълумотларни юборишади.

«Қандай қилсам экан? Нима қилиш керак? Рози бўлсам-чи? Унда иш тамом. Яна Монтелюпихга қайтаришади. Унда барча умидлар чиппакка чиқади. Бу ерда эса, солдатлар қанчалик кўп бўлмасин, қочининг имконияти кўпроқ.

Агар ўйин қилишга уриниб кўрсам-чи? Бундай қилиш ютқизиш деган гап эмас-ку». Мени радиорубкага олиб киришди. Чап ёнимдаги қўшним — сап-сарик радист қулоғида янги наушникни тақиб олиб яқин сурилди. Сўнг гўё эски танишдай кўзини қисиб қўйиб «Сиб... сиб... сиб...» дея товуш чиқарганча куйлай кетди.

Бу менинг чақириқларим. Аммо ҳар бир радистнинг ўзига хос услуби бор. Худди мана шу услубни ўзлаштириб олиш учун уларга Ольга керак. Шундай қилиб ўйин қилиш керак бўлса ўйлаб кўрамиз, дедим-у, ишга киришдим.

Улар тайёрлаган ва мен марказга берган «сохта телефонограмма» орасида шартга мувофиқ ҳалокат белгисини бердим.

«Ивин, Ивин», дея рация калитларини тақиллатганча атайлаб ўз чақириқларимда «Ч» ҳарфини ташлаб Марказни чақирар эдим.

Марказ: Чивин бошига мусибат тушганини, Чивин душман қўлида эканлигини, унинг чақириқлардаги бош ҳарфни тушириб бераётган маълумотлари сохта эканлигини тушунди.

Абвер бўлимининг бошлиғи капитан, унинг ўринбосари эса Россиядан чиққан Отман исмли немис эди.

У билан суҳбатлашгандан кейин менда уни биз билан ҳамкорлик қилишга тортиш фикри туғилди. Мен эҳтиёткорлик билан юрагига қўл солдим.

Урушнинг охирлаб бораётганини ва бу урушда қилинган ҳамма жиноятлар учун жавоб бериш вақти яқин қолганини у яхши тушунарди. Биз билан ҳамкорлик қилиб ўз айбларининг маълум қисмини оқлаш мумкин эканлигига ниҳоят уни ишонтиришга муваффақ бўлдим.

25 сентябрь куни қоронғи тушиши билан иложини қилиб қочдим. Тош йўлни кесиб ўтиб, ўрмон томон чопдим. Қанча чопганимни билмайман. Фақат бешетти километрга чўзилган ўрмон тугаб, олдимда кўрғонлар кўрингандан кейин тўхтадим. Бир оз ўзимга келиб олиб, четдаги уйга писиб бордим. Уй хўжайинлари мени уйга киргизиб овқатлантиришди. Лекин немис патруллари атрофда кўп дея кузатиб қўйишдан бош тортишди. Тонгда мени йўлга солиб юборишди. Тез орада Рыбнига етиб келдим. У ерда мени кийим-босларимни ўзгартиришиб жавдар гарамлари орасига яширишди-да, келган йўлимга кузатувчилар қўйишди. Тунда партизанлар олдига жўнадим. Уша жойда Алексей билан учрашдим. Унинг гапидан мени кутаётганларингизни, ҳаммаларингизни соғ-саломат эканлингизни, ишлар яхши кетаётганини фаҳмлаб олдим. Демак, Врубль ва унинг қизлари ҳеч нима айтишмагани маълум бўлди. Кечаси Сташек билан тоғ томонга йўл олдик. Мана тонгда сизлар билан учрашдим. Қандай тўлқинли, ҳаяжонли ва шодиёна учрашув!

...Қочиш, абвер ходимини биз томонга тортиш... жуда ишониш қийин, гўё ҳамма иш хамирдан қил суғургандек силлиқ битган. Марказ ишонармикан? Тадекнинг одамлари-чи? Хўш, ўзинг-чи, ўзинг бунга ишонасанми?

Мен Ольгани эшитар эканман, хаёлимдан: «Агар бу воқеа бир ой илгари юз берганда ишонмаслигим мумкин эди», деган фикр ўтарди. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Яқиндагина бошимга қоронғи кунлар тушган эди. Гестапо сиртмоғидан омон-эсон қутулиб чиқиб, мана ёруғ кунларга етишиб юрибман. Аммо Отман масаласига келсак... Унга ишониш мумкинмикан?

Балки бу қочиш воқеаси аввалдан пухта ва кенг ўйланган ифвогарликдан холи эмасдир. Шу йўл билан орамизга суқилиб кириб алоқаларни бирмунча

мустақамлаб, ишонч қозониб олгандан кейин, бир зарб билан бутун группа ва унинг алоқа тармоқларини йўқ қилиш учун ўйланган бир режа бўлса-чи?

Борди-ю, бу игвогарлик бўлмай, ҳақиқат бўлса-чи? Армия контрразведкаси бошлиғи муовинини биз томонга сғдириб олиш... Бундай имконият доимо юз беравермайди-ку. Хўш, Отман қўлида нималар бор?.. Бор йўғи — Тагровскийнинг адреси. Унинг уйини Ольга айтиб қўйган. Мен Момақалди роққа ушбу уч-рашувни, уйни кузатишни, унинг соҳиблари билан иложи борица камроқ мулоқатда бўлишни топширдим. Энди бир иш: у ҳам бўлса сабр-тоқат билан кутиш қолганди.

ОТМАННИНГ РОСТГУЙ БЎЛИБ ҚОЛГАНИ ҲАҚИДА

Момақалди роқ Краковда муваффақиятли ўрнашиб олди. У таъминот (ташкilotи) агенти сифатида шаҳарда ва қўшни қишлоқларда бемалол юриш имкониятига эга бўлди. Аслида унинг вазифаси эса, ҳарбий объектлар, мудофаа истеҳкомлари каби жойларни аниқлаш эди. Момақалди роқнинг хабарига кўра гитлерчилар Мохова ва Бохни томонига шаҳарлик полякларни зовур ва танкка қарши хандақлар қазитиш учун олиб чиқардилар.

Кўчанинг, аниқроғи — ўзи, хотини ва қизидан иборат оркестрнинг бошлиғи, музикачи Юзеф Присак Момақалди роқнинг ўнг қўли бўлиб қолди. Гоҳида оркестрга Алексей ўз аккардеони билан қўшилиб қоларди. Шунда бу учлик тўртликка айланар эди.

Присакларнинг энг кичиги Стася ўзининг ингичка овози билан фатерлан ва Фрау ҳақидаги аянчли солдат қўшиғини айтарди. Присакнинг гижжаги унга жўр бўлиб «йиғлар»ди. Баъзида бу оркестрни ҳарбий казармаларга ва фақат «немислар учун» деган ёзувли ресторанларга таклиф этишар эди. Присаклар Краков атрофидаги Броновице деб аталувчи жойда истиқомат қилардилар.

Партия комитети Юзефни темир йўлда тунги қоровул бўлиб жойлаштишга ёрдам берди.

Шу сабабдан музикачи куни билан Краковни Силезия билан боғловчи темир йўлга туташ бўлган боғ ва полизларни қўриқларди.

Шу боисдан хизмат жойи кузатув учун жудаям қулай эди. Биз ундан шу йўлдаги ҳарбий йўналишлар тўғрисида маълумотлар олиб турардик. Присакнинг хабарлари борган сари қисқа, лўнда ва аниқ бўла бошлади. Бунда Момақалдиороқнинг тарбияси сезилиб турарди. Шу орада Момақалдиороқ; Отман келиши лозим бўлган уйни кузатаётган бизнинг одамлар ҳеч қандай шубҳали ҳаракатларни сезмадилар, деб хабар қилди.

7 октябрда мен Момақалдиороқдан қуйидаги мазмунда хат олдим:

«Уртоқ капитан, 6.X.1944 й. кечга яқин Игнацнинг уйига абверчилар келишди. Улар Ольга берган шартли паролни айтишиб, сизнинг вакилингиз билан учрашишни талаб қилишди. 9 октябрга улар билан учрашув белгиланди. Кўрсатмангизни кутаман. Салом билан А.»

Бу хатни бизнинг алоқачи Збышек Чернихувадан келтирди. У эрта билан жавобни олиб кетиш учун отрядда ётиб қолди.

Шошилиш керак эмас. Энг муҳими — шошилмаслик. Масалан ҳар томонлама ижобий ва салбий томонларини тарозига солиб тортиб, рақиб юриши мумкин бўлган барча йўллари ҳисоблаб, ўйлаб иш қилиш керак.

Авалло Игнацни зарбдан сақлаб қолиб, учрашув вақтида бизнинг одамларга иложи борича хавфсизлик чорасини туғдириб бериш керак. Шу фикрлар таъсири билан қуйидаги йўл-йўриқ хатининг сатрлари секинлик билан вужудга келарди:

«9 октябрда учрашувга Метекни юборинг. Метек уларга:

1. Ольгани улар ишончсизроқ. Игнацни немисларга хайрихоҳ ва шу сабабдан ҳаммани сотиб қўйиши мумкин, деб айтсин. (Мабодо улар провокатор бўлиб чиқса, Игнацни зарбадан сақлаб қолиш учун атайин шу гапни ўйлаб чиқардик.)

2. Юқоридаги сабабларга биноан командир бу уйда учрашишни хоҳламай, учрашувни 12 октябрда ўрмонда, Чернихувга яқин жойда ўтказишни истади. (Аниқ жойини ўзинг белгила.)

3. Отряд командири улар Совет Армиясига қан-

дай хизмат кўрсата олиши билан қизиқади ва улар биздан нима истайди.

а) ...Шундай руҳда Метекни пишитиб учрашувга юбор. Эҳтиёт бўл. Сенинг қаердалигингни Метек билмасин. У ҳеч қандай музокара бошламасин. Агар улар музокарага рози бўлишса, унда учрашувга янги жой танлаб, уч-тўрт автоматчини олиб, ўзинг бор. Лекин ҳамма эҳтиёт чораларини кўриш ёдингдан чиқмасин.

Учрашувдан сўнг батафсил маълумот билан тез етиб кел! Мабодо биринчи учрашув ва музокаралар яхши таассурот қолдирса, унда улардан ёзма мажбурият ол, лақаблар қўйиб, бундан-буёнги алоқа шартларини келишиб ол!

Салом билан Василий.»

...Алексей отрядга тунда келиб, мени уйғотди. Кулимсираган кўзларидан иш ўнгидан келганини тусундим. У топшириқни кўрсатма бўйича бажарибди. Учрашувни ўрмон сўқмоғида ўтказибди. Москва вақти билан роппа-роса 10 да қирғоққа биринчи балиқ «яъни, математика ўқитувчиси — Владимир Комахов сузиб келди. У 1941 йилнинг кузида, Курт Отман томонидан ҳарбий асирликка ёлланган эди. Ўша вақтдан бери у Отмандан ажралмай келарди. Энди ўзи келиб, гуноҳини қон билан ювишга тайёр эканлигини билдирди.

Отманни эса, Алексей Ольганинг тасвири бўйича таниди. У тўладан келган, кал, паст бўйликкина, қўлида кенг шляпа ушлаб турарди. Учрашув ерига келишилган шартга мувофиқ ёлғиз келди. Ўз қадрини биладиган, пишиб кетган кўринади. Унинг асосий мақсади, ўзи омон қолиб, оиласини сақлаб қолиш эканини ҳеч яширмасди.

— Менинг ва оиламнинг омон қолишига кафолат беринг. Ана унда мендан шундай маълумотлар ола-сизки, ҳатто буларни сиз тушингизда ҳам кўрмаган-сиз, йигитча!

Алексей кулиб юборди!

— Бизга, герр Отман, молингизни кўрсатинг, ана унда менинг бир дўстим айтганидек, омон бўлсак — кўраверамиз.

— Омон бўлсак деганингиз — бу яхши.

Шундан кейин у билан, Краковда учрашишни келишиб, хайрлашдик.

РОСТГҮЙ ВА ЧАҚМОҚНИНГ МАЪЛУМОТЛАРИ

«Шимолий Украина» фронтининг собиқ қўмондони генерал-фельдмаршал модель Ғарбий фронтга ўтказилди. Унинг ўрнига фронт штабининг бошлиғи генерал Гарпер тайинланди. Фронт штабининг биринчи бўлими бошлиғи — подполковник Стефанус. Контрразведка бошлиғи — майор Гамерьер. Оператив бўлими бошлиғи полковник Ксаландер. Штаб Краковнинг Пилсудский кўчаси, Мицкевич хиёбонининг бурчагида жойлашган. Фронт ҳарбий контрразведкасининг ходимлари: Курт Огман (лақаби — Ростгўй), рус — Владимир Комахов (лақаби — Чақмоқ) бизга ёлланди. Момақалдироқ улар билан учрашиб турмоқда, шу сабадан уларни қайғариб текшириш унга топширилган. Мен улар билан ёзишиб турибман. Уларнинг бераётган маълумотларига ишониш учун асос бор Садо».

Момақалдироқ ва музикачидан келаётган хабар ва маълумотлар гитлерчи контрразведкачининг бераётган маълумотлари ростлигини тасдиқлар эди. (Шу сабадан у Ростгўй лақабини олди.)

«Павловга. 24. 11 даги 29 сонли сўроғингизга жавоб: Ростгўй ва Чақмоқ немис контрразведкасининг ходимлари. Ростгўй Чивиннинг қамоқдан қутулишига ёрдам берди. Чивиннинг гапига қараганда улар урушдан кейинги тақдирлари ҳақида ташвишланган ҳолда ўзларини оқлаш учун ҳамма ишга тайёр эканликларини билдирганлар. Мен уларга хат ёзиб, музокара олиб боришни Момақалдироққа топширдик. Бу иш уларнинг бизга ишлашга розилиги билан тасмолланди. Эндиликда биз улардан маълумотлар олаёмиз.

Гитлерчилар чекингудек бўлса, улар мендан ўзларини олиб қолишни сўраптилар. Садо».

Тезда марказдан жавоб келди.

«Садо. КРО ходимларидан виждонан ишлашни талаб қилинг. Шундагина уларни кечириш мумкин бўлади. Кейин улар ўзларига маълум бўлган Гестапо агентларининг рўйхатини тайёрлаб беришини, Павлов».

Ростгўй сўралган рўйхат устида бир ҳафта ишлади. Шу рўйхатдаги баъзи агентларни биз ва поляк

дўстларимиз Краковни озод этиш арафасида йўқ қилдик. 1945 йилнинг январь-май ойлари ичида бизнинг чекистларимиз ва Польша контрразведкасининг ходимлари билан диверсант ва айғоқчиларнинг катта группасини хавфсизлантиришга муваффақ бўлдилар, шунда Ростгўй томонидан виждонан тузилган рўйхат жуда асқотди.

Эндиликда абвер, аниқроғи, унинг бўлинмасининг бирида бизнинг кўз ва қулоғимиз бор эди.

Ростгўйнинг бўлинмаси Кшешовицеда бўлишга қарамасдан, Тенчинск, Рыбне, Чернихув, Пшетковице уларга қараган ҳолда, ўзлари бевосита Краковдаги бошқармаларига бўйсунар эди.

Ростгўй худди Ольга каби ҳибсга олинганларни сўроқ қилар, баъзида эса терговни ўзи олиб борар эди.

Отман янги топшириқларни аъло даражада бажарди. Биз ундан муҳим маълумотлар олар эдик.

1 ноябрда Марказга қуйидаги мазмундаги хабарни юбордик:

«Ростгўйнинг хабарига кўра, сентябрда Краковда қўлга олинган радист Кнашкецкий Марказга маълумот бермоқда. Краков атрофида ишламоқда, у душманнинг шимолий украина fronti штабининг шахсий состави ҳақидаги маълумотни берган рацияни қидирмоқда. Бу станциянинг шифри КРО томонидан очилган».

Шу радиограмманинг ўзида:

«Оила ва яқин қариндошларимизни байрам билан табриклаб, биздан салом йўллашингизни сўраймиз. Сўнг бизнинг яқинлардан қандай хабарлар бор. Шунини маълум қилсангиз», дейилган.

Эртасигаёқ Марказдан тезда жавоб келди:

«Садо. Краковда қўлга тушган радистнинг фамилияси ва белгиларини ҳамда қўлга тушиш тафсилотларини аниқлаб хабар қилинг. Павлов».

Бу топшириқни ҳам Ростгўй бажарди. Радист Кнашкецкийнинг сохта хабарлари эндиликда ҳеч кимни чалғита олмас эди.

ТУЙ

«Янек, Айёр — поляк Крайова¹ армиясининг полковниги, маълумоти олий, поляк ўттиз саккиз ёшда. Шахсан учрашиб тураман. (Марказга юборилган радиogramмадан.)

Уч кеча-кундуздан бери Козлуквада турибмиз. Қўрғонимиз Гарбутовице, Сукловице, Ясенице қишлоқларига яқин ва қулай жойлашган. Оралиғи бир ярим-икки километрлар чамаси бўлса ҳам, бориш учун икки-уч соат вақт кетади. Атрофлар тасвираб бўлмас даражада гўзал. Кузги япроқлар олтин каби товланади. Қайинзорлар яшил тусдан кўкимтир тусга кириб бормоқда. Соё сувлари тошдан-тошга урилиб шарқираб оқмоқда, Жануб томонда Карпат тоғининг қор билан қопланган чўққилари оқариб кўринади. Дурбиндан Краковни яққол кўриш мумкин. Мен, Тадек ва барча радистлар бир уйга жойлашдик. Тадек қўрғонни қўриқлашни ўз зиммасига олиб, яқин қишлоқларга разведкачиларни юборди. Кундуз ўн иккиларда Побук поляк отрядидан алоқачи келди. У бир хат келтирди. Хатда соат 17⁰⁰ларда Ястшембя қишлоғида мени Крайова — поляк армиясининг полковниги кутишлиги хабар қилинган эди. Мен бу учрашувдан жуда манфаатдор эдим. Разведка маълумотларига қараганда бу полковник Краковда очиқ яшар, ҳарбий қисмлар, темир йўл ҳамда комендатурада ўз одамларига эга эди.

Чарчаганимга қарамай учрашувга боришга қарор қилдим. Мак ва капитан Собинов мени ўзларига ҳамроҳ қилиб олишларини сўрашди. Биз поляк кийимларини кийиб, автомат, тўппонча ва бир жуфтдан

¹ Крайова Армияси — Польша территориясида поляк эмигрант ҳукумати томонидан тузилган реакцион қуролли ташкилот.

граната олиб, йўл бошловчи ортидан йўлга тушдик. Мана Ястшембяга етиб келдик.

Биз дарахтзорда қолдик. Йўлбошловчи — алоқачи шу замон ғойиб бўлиб, тезда олдимизга қайтиб келди. Унинг кетидан Побук ва менга нотаниш, паст бўйли, думалоқдан келган киши келарди.

— Жаноби подполковник, Сизга полковник Янекни таништириш шарафига муяссарман,— деб мурожаат қилди Побук.

Янек шу заҳоти бизни уйга таклиф қила бошлади. Душманга қарши курашда ҳамкорлик қилиш масаласини хотиржам уй шароитида муҳокама қилишни таклиф этди. Шу муносабат билан танланган уй босқинчиларнинг ишончли кишиси Вуйтга қарашли. Иккинчидан, уй эгаси тўй қиляпти. Шу муносабат билан меҳмонларнинг келиши шубҳадан холи. Учинчидан, уй эгаси огоҳлантирилган, учрашувимизнинг натижаси учун боши билан жавоб беради.

Байрамлардагидек ясатилган уй эшигидан қадам босиб киришимиз билан ясанган хотинлар ва сермулозамат кишилар орасига тушиб қолдик.

Биз тасодифий саволлардан чўчимасдик, чунки пухта ривоятларга эга эдик. Очигини айтганда шундай бўлса ҳам, биз ўзимизни ноқулай сезардик.

Ўрмон ҳаётидан кейин бу шароит жуда ғаройиб кўринарди. Вуйт бизларни алоҳида хонага таклиф этди. Меҳмонлардан биронтаси бу хонага кирмасди. Бу ерда биз устки кийимларимизни ечиб карта ўйнашга тушдик. Уйин орасида бизни қизиқтирган масалаларни хотиржам гаплашиб олдик. Полковник менга темир йўл станциясида ишлайдиган икки одамини тавсия қилиб, уларга хат ёзиб берди. Унинг Краков Гарнизони ҳақидаги хабари бизнинг разведка маълумотларига тўғри келарди. Биз доимий алоқа ва диверсион группаларимизнинг ишларини бир-бирига мослашган ҳамда келишган ҳолда олиб боришни келишиб олдик. Илиққина хайрлашиб, келган йўлимизга қайтдик. Зим-зиё қоронғиликда йўл бошловчимиз атрофни яхши билмаслиги сезиларди. Биз зоғ учмас текисликда жануби-шарқ томонга кетиб борар эдик. Йўл бошловчи нимагадир менга ёқмай қолди. Мен уни биринчи кўришим эди. Унинг хушомадгўйлик ҳаракатларида нимадир кўнгил қолдирадиган

жойлари бор эди. Унча катта бўлмаган қишлоққа етиб келдик. Қандайдир бир баҳона билан капитан Собинов иккимиз йўлбошловчини қайтариб юбордик. Кейин биринчи дуч келган уйга кирдик. Уй эгаси бизни жон деб партизанлар ҳузурига кузатиб қўйишга рози бўлди. Ўзимизникилар ёнига тунги бирларга яқин етиб келдик.

Биз Марказдан яна юк кутардик. Уч кеча, яъни 10 октябрдан то 12 октябргача Козлуква яқинидаги майдончада, жангчилар кечалари бир неча маротабалаб гулхан ёқиб, навбатчилик қилишди. Аммо самолётлар келмади. Жойни ўзгартиришга тўғри келди. Чунки гитлерчилар юк кутаётганимизни сезиб қолишлари мумкин эди. Гестапо агентларининг орамизга суқилиб кириб олган бўлишлари эҳтимолдан холи эмасди.

13 октябрда олдимизга қўшни поляк отрядининг командири Зенек келиб, унинг отрядига қандайдир рус десант группаси қўшилганини хабар қилди. Биз учрашиш ҳақида келишиб олдик. Кечга яқин десантчилар келишди. Уларнинг группасини белгиланган райондан ғарброққа ташлашибди. Иккинчи куни группанинг душман билан жанг қилишига тўғри келибди. Разведкачилардан бири Гришка, оғир ярадор бўлибди. Группа командири капитал Павлик буйруқ олгунга қадар биз билан қолишга рози бўлди.

БИЗ МУСТАҒИЛ БҰЛА БОШЛАДИК

19 октябрга ўтар кечаси биз Тадек ҳузуридан кетдик. Эндиликда поляк дўстларимизнинг меҳмондўстлигини суистеъмол қилиб, уларни доимо хавф остида қолдириб бўлмасди. Душман бизнинг рация кетидан ов қилар ва шу сабабли ҳар дақиқада отряд турган ерни билиб қолиши мумкин эди.

Козлуквадан уч-тўрт километр нарида Марказдан келадиган юкни кутмоқдамиз. Мустақил ҳаракат қилиш учун қурол ва одамлар керак. Биз тоғ ёнбағридаги ўрмон четига яқин икки уйда жойлашганмиз. Уй эгалари немислар томонидан қўрқитиб қўйилганми ҳамма саволларимизга бир хилда: «Ҳеч нима қолмади, ҳаммасини германлар олиб кетди», деб жавоб беришарди.

Буларни уйдан, ўз қўрғонидан ташқарига чиқармасликни буюрдим. Бу томонга адашиб кириб қолганларни синчковлик билан текширардик.

20 октябрнинг тонгида мени соқчи уйғотиб, қандайдир қуролланган группа яқинлашаётганидан хабардор қилди. Биз тасодифий учрашувга тайёргарлик кўриб қўйдик. Қалин туман келаётган одамларни кўришга анчагача имкон бермади. Олдинига биз хириллаган нафасни, акиллашга ўхшаган йўталишни ва ниҳоят олти-етти метрлар чамаси қолганда эски пилоткаларида юлдуз ва қизил лентали кишиларни кўрдик. Олдимизга ўлжа автоматлар, тўппончалар ва поляк милтиқлари билан қуролланган Қизил армиянинг немис ўлим лагерларидан қочган жангчи ва офицерлари етиб келишди. Уларнинг кўплари ярадор, қувватсизланган, кўпчилиги совқотган эди. Кечаси улар икки маротаба тоғ сойликларини кечиб ўтишган, шунинг учун қолдан тойган ҳолда, дўнгларга қоқилиб, совуқ ўтганини ҳам сезмай келардилар.

Буларни мен танишганимиз ҳамон билиб олдим. Мен одамларга иссиқ овқат бериб дам олиш учун

ертўлаларга жойлашни буюрдим. Сўнг группанинг каттаси — Евсей Близняковни ўз олдимга чақирдим.

У Могилевск областида туғилган бўлиб, ўзи Белорус экан. Уруш арафасида Куйбишевда ишларкан, кейин ҳақиқий хизматга чақирилибди. Пулемёт взводига командирлик қилиб, жангда қатнашган. 1942 йилнинг июнида ярадор ҳолда асирликка тушиб қолган. Концлагерда ҳарбий автозаводда ишлашга мажбур қилишган. 1943 йилнинг май ойида асирликдан поляк партизанлари томон қочиб ўтган. У ерда собиқ ҳарбий асирлардан диверсион группа ташкил қилинган. Улар истиқомат қилган поляк партизанларининг ҳаракат қилаётган райони — Линник ва Бескид атрофларида эди. У, капитан Михайлов отряди тўғрисида эшитиб, қўшилишга аҳд қилган.

Ҳамма гаплар тўғрига ўхшарди. Мен Близняков ва яна икки учувчи ҳақидаги маълумотларни аниқлаб беришни Марказдан сўрадим. Иккала учувчи ҳам ёниб турган самолётдан сакраб, ўзимизникилар томонга кетишаётганини айтишарди.

«27.10. Павловга. 22 кишидан иборат жанговар разведгруппа тузилди. Ҳаммаси руслар, кўпчилиги ҳарбий асирлар, улар ичида октябрнинг бошларида самолёт ҳалокати натижасида ерга қўнган икки учувчи ҳам бор. Разведка ишларидан ташқари «тил» ушлашга киришдик. Садо!»

Кечаси Ольга Марказнинг жавобини келтирди.

«Жанговар группадан разведка маълумотлари олиш учун фойдаланиш керак ва зарур. Аммо душман ҳақидаги маълумотларни асосан агентура йўллари орқали олиш керак. Эҳтиёт бўлинглар. Учувчилар ҳақида батафсил маълумот юборинглар.

Павлов».

Биз Марказнинг буйруғини бажардик. Тезда Близняков ва учувчилар кўрсатмаларини тасдиқловчи маълумотлар олдик.

Кейинги кунларда мен Близняков группасининг бошқа жангчилари билан танишиб чиқдим.

...Руслар, украинлар, белоруслар, поляклар ва бошқирдлар қўшилиб «Садо» интернационал группа бўлди. Ҳаммада бир истак: ўлим лагерларида кўрган

ва кечирган азоб-уқубатлар учун, ёндирилган қишлоқ ва шаҳарлар учун, миллионлаб қийнаб ўлдирилган совет кишилари учун қасос олишга интилиш бор эди.

Жангчиларни тўплаб, ҳаммаларини жанговар разведгруппага қабул қилинганликлари тўғрисидаги буйруқни ўқиб эшиттирдим. Биринчи кундан бошлабоқ Ольга ва Нашвати Павлик группасидаги янги йигитлар билан дўстлашиб кетишди. Митька билан Евсей Близняков яхши қўпоровчи бўлиб қолмай, қўпоров ишларининг устаси эдилар. Абдуллани Саша деб атаётган бошладик. У тезда ўзининг ошпазлик маҳорати билан бизларни ҳайратда қолдириб, ошхонага бошлиқ бўлиб қолди.

Биз тўрт киши эдик, йигирма еттита бўлдик. Йигирма еттитамиз ҳам турли феъл-атворли бўлишимизга қарамай, бир иш ва бир мақсад билан боғланган кишилар эдик.

Самолётдан ташланадиган юк шу вақтгача йўқ эди. 27 октябрда Евсей, Митя — Лўли, Саша ва Белый топшириқ билан кетишди. Юк келавермаганидан кейин озиқ-овқат топишга ва бир йўла ПЦИМ қишлоғидаги немисларнинг тинчлигини бузишга қарор қилдик. Соат 23.00 да сўнгги ахборотни эшитдик. Сўнг мен постларни текширдим. Урмонда ва шу тоғ водийсида жимжитлик ҳукм сурарди.

Туман кўриб бўлмас даражада қалин тушган. Туман ва қоронғиликда тоғлар ва гуралейлар қишлоғи йўқ бўлиб кетгандек эди. Ярим кечага бориб туман сийраклаша бошлади ва тезда тарқалиб кетди. Кўз ўнгимда эртақлардаги кўриниш намоён бўлди. Узоқдаги тоғ чўққилари ой нурида кумушранг каби товланарди. Самолётлар учиб келармикан, келмасмикан, дея тун қоронғисига қулоқ соламан. Чарақлаган юлдуз тўда осмонда тиқ этган товуш эшитилмасди.

Ҳаммаёқ тинч ва осойишта эди.

Мудраб қолганимни сезмай қолибман. Тушимда онамни кўрдим. Ойим мен ўн беш ёшга кирганимда ўлган эдилар. Эс-эс танийман-у, лекин кўринишлари хотирамдан анча кўтарилиб қолган экан. Уларнинг нимадандир хавотирланган меҳрибон ва қадрдон юзлари гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб кетарди.

...«Сенга қийин, ўғилгинам», — юракдан қироатли чиқаётган овозларини эшитдим-у, гувуллаган товуш-

лардан уйғониб кетдим. Тепамиздан жуда пастланиб самолёт айланиб учарди. Товушидан «дуглас» эканлигини билдим. Бир қучоқ похол билан ертўладан югуриб чиқдим. Азаматларнинг ҳаммаси туришди. Машғалаларни ёқиб юбордик. Йигитлар ҳамма томондан, похол, пичан, ўтинлар ташиб келишарди. Бир зумда учта катта гулхан аланга олди. Тоғларни яна қалин туман босган эди.

«Дуглас» тўрт-беш айланди. Ҳеч ким шу орада парашют тушаётганини сезмади. Самолёт охири, хайрлашув айланасини қилиб, шарқ томонга учиб кетди. Биз гулханларни ўчирдик. Кейин жангчиларни тўрт группага бўлдим. Ҳар бири ўз квадратини олди. Биринчи бўлиб Гриша хабар билан келди: «Ўртоқ капитан, бизнинг лагеримиздан юз-юз эллик метр нарида юкли қоп топилди». Қизларимизга жон кириб, биринчи қопни уйга олиб киришга ёрдам беришди. Лагеримизда шодлик кайфияти ҳукм суларди. Ярим соатлардан кейин ҳамма қоплар топилди. Қопларда биз ва поляк дўстларимиз кутган нарсалар: янги рация, радиобатарейалар, автоматлар, тўппончалар, портловчи моддалар, ўқлар, озиқ-овқат маҳсулотларидан: қанд, ёғ, шоколад, печенье, консервалар ва бошқа шу каби нарсалар бор эди.

Тонгга яқин Близняковнинг азаматлари қайтишди. Топшириқни бажаришибди. Лекин кўнгилсизликдан холи бўлиша олмабди. Арава жарликдан ағдарилиб, Митяни, Лўлини эзиб қўйибди. Уларни олиб киришди. Йигитлар оёқда туролмас, инграшарди. Врач ёрдами зарур бўлиб қолди.

— Ўртоқ капитан, — деди шошиб Близняков, гўё мен унинг илтимосига йўқ деяётганимдай. — Рухсат беринг, поляк қўшнилариимизга чопиб бориб келай. У ерда менинг танишим — доктор Ян Новак бор.

ЯН НОВАК

Справка

«Ушбу билан гр. Новак Ян (лақаби Хентнат) поляк партизанларининг Гардий отрядида доктор бўлиб ишлаганини тасдиқлайман. Менинг группамдаги икки оғир ярадорни даволаб, давоталаб бошқа жангчиларга ҳам медицина ёрдамини кўрсатди.

Партизан отряди ҳаракат қилган ерларнинг озод қилиниши муносабати билан доктор Новак ҳамда хотини ўз туғилган жойи Домброва — Гурнич шаҳрига жўнатилди.

Жанговар группанинг коменданти капитан Михайлов.

Капитан Михайловнинг имзосига гувоҳлик берувчи РО бошлиғи Чернов».

Ян бизнинг олдимизга Гардий отрядидан Митьканинг ярадор бўлганини эшитиши биланоқ етиб келди. Бизни таништиришган пайтда партизанлар табиби ўттиз ёшларга чиққан бўлиб, у мангу студент — Янис бўлиб қолган эди. Гардийнинг отрядида уни, пан студент — доктор, деб аташар эди. Немислар даврида Новак ўзининг шахтёрлар шаҳарчаси Домброва — Гурничга, онасининг умидини оқламай, дипломсиз қайтиб келди.

Бутун Польшадаги каби Катовице вилоятида ҳам шундай воқеа юз бердики, ҳатто диплом тўғрисида ўйлагига вақт ҳам бўлмай қолди. Маҳаллий врач Новакни жарроҳлик бўйича ўз ёрдамчиси қилиб олди. Тили бурро, кам ҳақ олувчи, қўли енгил бу студент одамларга жуда мақбул бўлди. Лекин 1943 йилнинг ёзидан бошлаб у икки-уч кунлаб йўқ бўлиб кетадиган қилиқ чиқарди. Унинг отаси электромеханик бўлиб ишларди. У ота-онасининг уйида қандай тез пайдо бўлса, шундай тез ғойиб бўларди. Онаси секингина кўзёш қиларди, отаси эса ҳеч нима сўрамас, балки ўғлининг қилаётган ишини фаҳмларди.

Бир куни Янек яна ўрмонга отланаётганда отаси индамай унинг қопига керак бўлар деб бир бўлак ёғ солиб қўйди.

Шундай қилиб, Ян ҳар сафар келганда Гардийнинг партизан отрядидаги ярадорларни даволаб кетарди. Бу ишлар 1943 йилнинг ноябригача давом этди, сўнг у бутунлай партизанлар томонига ўтиб олди. Бу ерда Инга — Ингибора билан танишди. Унинг бўлғуси рафиқаси госпиталда ҳамшира бўлиб ишлаётганда алоқачи ва яширин иш олиб борувчи бўлиб етишди. Мен унинг бир жангдаги маҳоратини кўриб, мерганлигига қойил қолдим. Бизнинг Янекни ҳам бир боқишда юрагидан уриб қўйган. Янек билан мен биринчи бор 1944 йилнинг октябрида танишгани-

мизда, Инга маҳаллий руҳонийнинг айби билан унинг рафиқаси бўла олмаган эди.

Янекнинг ўзи на руҳонийнинг дуо-фотиҳасига, на худо-ю, шайтонга ишонарди. Аммо Инга «ҳамма маросим кўпчилик қатори бўлсин», деб туриб олди.

Янек бўлса,— бир шириннинг бир аччиғиям бўлади-да!— дея рози бўлган пайтда, қўшни қишлоқнинг руҳонийси ўжарлик қилди. Утакетган сансалорчи — лўттибоз чиқиб қолган бу руҳоний Вольброма яқинидаги двужецлик Дуда эди. У шундай оғир кунларда топилиши қийин бўлган қандайдир гувоҳномаларни талаб этарди. Янек бизнинг кўз ўнгимизда таниб бўлмас даражада сўна бошлади. Ана шунда пан комендант поручик Гардий ташаббусни ўз қўлига олди. У куёв ва келинга жўра қилиб ўттиз жангчини танлаб олди. Мени гувоҳликка таклиф қилди. Кечаси биз Дружец қишлоғига кириб бордик. Поручик Гардий Дудани уйғотиб, у билан хушмуомалалик билан сиёсий суҳбат ўтказди. Борди-келди гапларни тушунтирди. Сўнг биз қўлларимизда ёниб турган машғалалар билан Черков биносига кириб бордик. Қўлимиздаги машғалалар шуъласи ёғочдан ўйилган авлиё Пётр ва унинг ғамгин юзли саҳобаларига тушар экан, гўё улар автомат кўтарган партизанларга ҳайрат билан қараб турганга ўхшар эдилар. Никоҳ маросими тез ва бешикаст ўтди. Руҳоний сахийлик қилиб, ўзининг беркитиб қўйган аъло даражадаги виносини олиб чиқди. Биз «Поляк халқининг озодлиги учун» янги келин-куёвнинг соғлиги учун бу винони ичдик. Ҳаммадан кўп Дуданинг ўзи ичди. Кайфи ошиб қолиб, никоҳни қадрига етмайдиган қавмлар устидан зорлана бошлади.

Биз Ян ва Ингибора билан 1945 йилнинг 24 январида Тшебиня қишлоғида хайрлашиб, салкам 20 йилдан кейин Краковда учрашдик. Бизнинг Янекда ўзгариш кам эди. У ўша оғир уруш йилларидаги каби ҳозир ҳам ҳазилкаш, хушчақчақ эди. У ўзи тўқиган ўткир тўртликларни айтиб ҳазил ва аския қилар, аммо ўша пайт касал бўлса ҳам буни билдирмас эди. Мен унинг касаллигини кейинроқ Ингиборанинг хатларидан билдим.

«Ноябрда Янек Техотинце санаториясида даволанди. Бирмунча шифо топиб, мамнун бўлди. Лекин тасаввур қила оласизми? Яннинг — бизнинг Яннинг боши ёстиққа тегиб қолди. Уни ёмон кайфиятдан халос қилиш учун қўлимдан келган ҳамма ишни қилаяпман ва қисман буни уддасидан чиқмоқдаман.

Мана, Сизга ғам-ғуссага тўла хатлар ёзаяпман, афсуски умр жуда қисқа экан, нима ҳам қила олар эдик. Бизларда бу ой поляк-совет дўстлик шиори остида ўтмоқда. Шу сабабдан сиз томондан жуда кўплар Польшага, ўз дўстлари билан учрашгани келмоқда. Балки, бизнинг капитан Михайлов яна биз томонга келиб қолармикан? Янек учун энг яхши даво — бу жанговар дўстлари билан учрашувидир.

Қанча йил ўтиб кетганини болаларга қараб сезасан. Янекнинг ибораси билан айтганда улар бизнинг жонли метрикаларимиздир. Андрейимиз учинчи курсда, ўртанчамиз — Адам бўлса илгаригидек ўқишга йўқ. У ҳарбий мактабга интилади. Кенжамиз — Ева бахтимизга яхши ўқимоқда. Айниқса, рус тилини ўзлаштириши яхши. Энди бизга рус тилида бемалол мактублар ёзишингиз мумкин. Болалар мустақил таржима қила оладилар. Ёзиб туринг. Сизнинг ҳар бир хатингиз бизни хурсанд қилади».

Янекнинг феъл-атворини яхши билганимдан унинг ўз бошига тушган қийинчиликларни мардонавор енга олишига, биз у билан келгусида қадаҳлар кўтаришимизга ишонар эдим.

Худди ўйлаганимдек бўлди.

Янек шол бўлиб ва кўзи ожизланиб беш ҳафта ётиб қолди. Мана шу ҳафталар давомида унинг меҳрибон ва вафодор Ингабораси туну кун унинг ёнидан жилмади. Уни ҳар куни ювиб-тараб, оғирлашиб қолган гавдасини ҳар ярим соатда ағдариб турди. Бу ерда доктор Новакни каттадан-кичик танир, ҳурмат қилар, аммо, унинг тузалиб кетишига Ингадан бошқа ҳеч ким ишонмай қўйган эди.

Ян тузала бошлаган пайтда уни кўргани кўплар қатори ундан шифо топган бир кампир келди. У Яни кўриб йиғлаб юборди.

— Ҳа, кампир, нега йиғлаяпсиз?

— Ўғлим, сени уч маротаба ўлдига чиқаришди, уч маротаба ҳам тирик кўраяпман. Сени паришта-

лар-у, худонинг ўзи асрабди, эди умринг узоқ бўлар экан, ана шунга хурсанд бўлиб йиғлаяпман,— дебди кампир.

Шундан бери бизнинг доктор яшаб юрибди, ҳозир бош санитар врач ишляпти.

Биз у билан Бескид тоғларидаги ўсимликлардан тайёрланган поляк ароғини, украин «гаримдориси»ни Инга учун, вафодорлик ва ўлмас севги учун бир неча бор кўтардик.

— Ҳа, ажойиб вақтлар эди,— эслайди Янек.— Янги йил арафасида ангина мени оёқдан йиқитди. Иситмам 40 даража. Ўзинг табиб бўлганингдан кейин — ўзинг даво топ. Эртаси ўзимга келиб энди кўзимни очсам — сизнинг азаматларингиз туришибди. Токчада ром, асал, қандлар турибди, ҳатто Саша ошпаздан қовурилган картошка келтиришибди. Шундан бери қовурилган картошка менинг энг севимли таомларимдан бири бўлиб қолди. Яна шу эсимда: бир малла соч, кўк кўз йигит менинг кўнглим учун «Катюша», «Рябина», «Полюшко-поле» қўшиқларини ажойиб оҳангда куйлаб берди.

— Я-а-нек,— деб одамни ҳаваси келадиган овозда чўзиб чақиради, тез сақтларда буви бўладиган, Андрей, Адам ва Еваларнинг онаси — пани Новакова.

Янекникида яхши. Лекин биз 1944 йилда яна тоққа қайтишимиз керак.

ЯВОЖЕ

Кузги совуқ ёмғирлар бошланди. Тезда шох-шаба ва парашютлардан чодирлар ясадик. Атроф юриб бўлмас даражада лой. Явоже қўрғонига бориб, уни эгаллаб, то ҳаво юришиб кетгунга қадар кутишга қарор қилдик.

Бу қўрғон шундоққина ёнимизда, қўл узатсанг — етадиган жойда экан. Аммо тоғларда масофани шундай чамалаш — хатога йўл қўйиш демақдир. Дала харитасида икки километр кўрсатилган бу йўлни биз қийинчилик билан тўрт соатда босиб ўтдик. Ярим йўлга етганимизда ёмғир ёға бошлади. Орқамиздаги юклар ивиб, оғирлашиб кетди. Бунинг устига лойда оёқлар сирпаниб сурилиб кетарди. Кўп ўтмай қорон-

ғи тушиб, сўқмоқдан адашдик. Ўрмон орқали тўнка ва тошларга қоқилиб-суқилиб юра бошладик. Узоқдан ёруғлик милтиллаб кўринди.

Қўрғон деб ўйлаганимиз чириётган дарахтлардаги фосфорли модда бўлиб чиқди. Теварак-атроф қопқоронғи. Сал бўлмаса Явожедан ўтиб кетай дебмиз. Итлар жонга оро кирди. Улар шундай акиллаб бердиларки... Лекин қўрғоннинг ўзи сувга чўккандай жимжит эди. Қўрғон аҳолиси бемаҳалда кимлар ташриф буюрди экан, деб сукунатда турарди. Буни биринчи бўлиб Евсей Близняков тушунди-да, гуралларга (қўрғонликлар) Кремль ва Қизил Юлдуз суратли папирос қутисини кўрсатди.

Бизларнинг рус эканлигимизни билиб, улар чанқоқлик билан савол ёғдира кетишди: «Москва қалай? Гитлернинг бомбаларидан унчалик зарар кўрмадимиз? Қизил Армия тезроқ келармикан?»

Маълум бўлишича қўрғон хонадонларидаги салкам ҳамма ёшлар ўрмонга, поляк партизанларига қўшилиб кетибди. Бу ердаги одамлар Советларни ва Қизил Армияни дуо қилишиб, ўзларини озод этишини сабрсизлик билан кутар эдилар.

Жангчиларни хонадонлар уйига, сомонхоналарга жойлаштирдик. Хонадонлар бир оз сиқилишиб қолган бўлса ҳам асло хафа бўлмадилар.

Мен гуралларнинг қандай яшаётганларини биринчи бор ўз кўзим билан кўришим. Буржуа польшасида булардан камбағалроқ одамларни топиб бўлмаса керак. Радишчевнинг «Петербургдан Москвага саёхат» асарида баён қилинган кулбаларни буларнинг кулбалари олдида жаннатдек уйлар деб ҳисобласа бўлади. Буларнинг уйларида мўри уёқда турсин, ҳатто иситиш ўчоқлари ҳам йўқ эди. Печка ўрнига гиштдан қурилган айлана бўлиб, ис босиб қорайиб кетган эди. Улар шу гулханда овқат пиширишар, исинишар ва ухлашарди. Уларнинг кўпчилиги ярим яланғоч, юпун, асосий овқатлари эса зоғора нон-у, гўжадан иборат эди. Шунга қарамасдан уларнинг кўрсатган меҳмондўстлиги бизни таъсирлантириб юборди.

Биринчи кеча бизнинг азаматларимиз қотиб ухлаб қолдилар. Шу жумладан ўзим ҳам соқчи — қоровулларни зўрға текшириб келиб донг қотиб қолибман.

Уйқудан мени хўжайиннинг беихтиёр ҳаракати

уйғотиб юборди. Шубҳали шитирлашдан кўзимни очиб қарасам, серажин ва юзлари шамолда қорайиб кетган, гулдор чакмон, шим кийган бир кекса Гураль, қўлида менинг автоматимни ушлаб, тамакини тутатиб турарди.

Бизнинг «машинамиз» кекса Гуралга ёқиб қолган кўринади. Нонушта устида биздан уни қолдиришни илтижо қилиб сўради. Агар оғринсангиз бир қўйга алмаша қолайлик дерди. Кейин отрядга жангчи қилиб олишни илтимос қилди:

— Уртоқ пан капитан, сочимни оқига қараманг. Отрядда ўзимни шундай кўрсатайки, ҳар қандай азамат ҳам мен билан беллаша олмай қолсин,— деди.

Кекса Гураль шундай деб беркитган еридан қотирилган қўй гўшти билан пишлогини олиб чиқди. Мен ҳам рюкзакдан бир банка гўшт консерваси билан бир тахтача шоколад олиб қўйдим. Шу муносабат билан ўзим ўрнатган тартиб қонидани буздим. Яъни ис ҳиди анқиб турган қўлбола ароқдан юз граммдан ичдик.

Хўжайиннинг илтимосини эса ярим қондирдик. Биз унга ўлжамиздан немис милтигини ажратдик. Ва уни отрядга қабул қилмай, ўз уйида бизнинг алоқачимиз қилиб қолдирдик. Разведкачиларимиз оғир топшириқлардан қайтаётганларида, бу ерда илиқ кутиб олинарди.

Сурункасига ёгаётган ёмғир бизни Явожеда уч кун кутишга мажбур қилди. Ҳали айтганимдек биринчи кун бизнинг болалар уйқуга тўйиб олишди.

Оқшомга яқин мени улар «клуб»га таклиф этишди. «Клуб»имиз, тепаси похол билан ёпилган узун кетган сомонхона эди. Бу ерга ҳамма жам бўлган. Кеч энди кирди. Йўллар ёмғирда ювилиб кетган. Ҳозирдан шундай бўлса кеч куз ва қиш тушганда отрядимизнинг аҳволи қандай бўларкин. Нима қилсам экан?

Йигитлар:

— Уртоқ капитан, бирор қизиқроқ нарсалардан гапириб берсангиз-чи,— деб фикрларимни бўлишади.

Шунда хаёлимга разведка мактабидаги устозимнинг кутубхонаси, ундаги китоблар тушди.

Устозимнинг севган машғулоти бор эди. Ишдан бўш вақтларида қаерлардандир разведка тарихига

оид адабиётларни қидириб топарди. Унинг шахсий кутубхонасида Гомердан тортиб (диний) тавротгача, Цезардан тортиб Полутархгача бўлган китоблар бор эди.

...Ёмғир тинмай қуярди. Йигитлар жанговар топшириққа навбат билан бориб келардилар.

Ҳар замон чекилаётган папирос чўғининг шуъласи бир зум юзни ғира-шира ёритгандай бўлади. Қўлимда на бошланғич манба, на оддий ёзувлар бўлиб, мен устозим ўргатган ёдлаб қолиш машқининг натижаларига кўпроқ амал қилардим. Назаримда гўё экранда исмлар, кунлар, воқеалар ва кўнгилсиз ишлар тасвири бирма-бир ўтарди...

Жасур Аристомена қўшинининг ҳалокатига Спартакнинг яширин айғоқчиси — Шоҳ Зодоюн сабаб бўлган. Искандар шоҳ ўзининг дастлабки ғалабали юришларида айғоқчилик санъатини тўғри баҳолай олмаганидан сал бўлмаса, ўз ҳаётидан ажраб қолай деди. Аммо кейинроқ биринчи бўлиб айғоқчилик ишларида алоқа назоратини қўллай билди.

Қадимги Румнинг даҳшатли душмани Ганнибал ўз замонасининг ҳарбий саркардаларига ибратли ва намуна бўладиган даражада айғоқчилик шохобчаларини тузибгина қолмай, гоҳо ўзи ҳам соч ва соқолларини ўзгартириб, таниб бўлмас қиёфада, румликлар қароргоҳига келиб кетарди.

Кейинча саркардалар тез-тез қўллайдиган бошқа бир ҳарбий ҳийла ҳам Ганнибал томонидан ўйлаб топилганди. Бу ҳийлани сариқ сув бўйларида Богдан Хмельницкий ҳам муваффақият билан қўллаган эди. Ганнибалнинг буйруғига биноан тунда ҳўкизларни шохига ёниб турган машъалаларни боғлашиб ҳайдашар эди. Қоп-қоронғи тунда сирли машъалалар ва ҳўкизлар подасининг шовқини румликлар назарида катта қўшиннинг ҳаракатидан дарак берарди. Бу эса ҳийлагар Ганнибалнинг айни муддаоси эди.

Ганнибал, Митридат ва Цезарь замоналарида жосуслар айғоқчилик усулларини қўллардилар. Сирли хат ва бошқа ҳийлаи-найранглардан фойдаланар эдилар. Хабарлар «воқеанавис»нинг қирилган бошига ёзилиб, сўнг сочи ўстирилган ҳолда йўлга чиқишга фармон бериларди. Маълумотларни етказиш учун кап-

тар ва қалдирғочлар ўргатиларди. Ёлгондакам асир тушиш ва қуруқ ваҳималар тарқатиш усуллари кенг қўлланилар эди. Шундай қилиб, айғоқчилик тарихига ҳеч қандай тайёргарликсиз ўтказилган бу кечамиз ярим тонггача чўзилиб кетди.

— Қани, азаматлар, дарсларни ҳам тинглаб бўлдинглар, энди имтиҳонларга тайёрланинглар,— деб ҳазиллашдим. Эрталабгача ҳаво юришиб кетди. Кечгача тоғ сўқмоқлари селгиб қолди. Кечга томон биз меҳмондўст Явожедан чиқиб кетдик.

Ольга Марказнинг шифри очилган радиограммасини олиб келди. Унда: «Душман фронтга иккинчи танк дивизиясини ташляпти. Уни Краков Закопане темир йўлида тўхтатиб қолиш мақсадга мувофиқ бўлар эди», дейилган эди. Бу буйруқ эмас — салкам илтимос эди. Бизга нисбатан бунчалик сипойилик портловчи моддаларимизнинг йўқлиги сабабидан эди. Ана шуни ўйлаб турганимда Евсей Близняков келиб:

— Ўртоқ капитан, менда бир гоа бор. Қандай қилиб консервадан бўшаган идишларни топсам экан,— деди-ю, ўз режасини гапириб берди. Мен бу ишга унча ишонмасам ҳам, унинг режасини маъқулладим. Эртаси куни биз Павловга:

— Топшириқ бажарилди. Краков Закопане йўлида ҳаракат саккиз-тўққиз соатга тўхтатиб қўйилди,— деб хабар бердик.

Аслида воқеа бундай бўлганди: Евсей учта азамат билан бирга бориб кўприкдаги қоровулни отиб ташлади. Сўнг кўприкни икки юз метрлар чамасига тупроқ солинган консерва банкаларини кўмиб, симларни қоида бўйича тортди-да, гўё «миналаштиргандай» бўлди.

Қолган ишни Метек бажарди. У яқин орадаги кичик станциягача чошиб борди-да, немисларга қўнғироқ қилди. Соқчи ўлдирилган. Кўприк миналаштирилган, деди.

Гитлерчилар шошиб, ҳовлиқиб қолишди.

Улар то сапёрларни топиб банкаларни «Портловчи» моддалари билан кавлаб олгунча бир эшелон немис танклари йўлда тўхтаб туриб қолди.

Куч билан қилиб бўлмайдиган ишни ҳийла билан бажардик.

БУХЕНВАЛЬДЛИК «ПАУЛЬ»

Бирдан совуқ тушди. Ҳаво айнаб, ҳўл қор ёғиб кетди. Шамол аралаш совуқ суяк-суяклардан ўтади. Биз қишининг ғамида қурилиш ишлари билан шуғуллана бошладик. Явоже атрофидаги тоғнинг нишаб еридан қулай жой танладик.

Бир неча кун ичида ертўлаларни қазиб тайёр қилдик-да, ичига похол, пичан тўшадик. Бу билан қишки хоналаримизни жиҳозлашни тугатдик.

Явожеда ҳарбий асирлардан бўлган жангчимиз Андрей — поляк қолди. Шепетовкалик бу йигит полякча ва немисчани яхши биларди. Тадек бизнинг илтимосимизга биноан у билан яшашга кўнди.

Умумий иш манфаати учун у ҳам рози бўлди. Хўжа кўрсинга тўй қилдик. Шундан сўнг Андрей Явожеда қолиб, ўз ролига кирди. Мен Андрейга лагерда кўринмасликни буюриб, бу келин-куёвлар уйини учрашув жойига айлантирдик.

Кимдир:

— Ўртоқ капитан, — деб мурожаат қилди.

Кўзимни очиб қарасам — Андрей. Кўринишидан бирор ҳодиса юз берганга ўхшайди.

— Нега буйруқни буздингиз?

— Тунда бир эркак, бир аёл келиб, сизни сўрашди. Эркаки немисча сўзлади, аёли бўлса таржима қилди. Бизларни ўз отрядимизга ўтказиб қўйинглар, деб илтимос қилишаяпти.

Уйқум қочди. Заборонек ва Евсейни олиб Явожега тушдим. Меҳмонлар нонушта қилаётган эканлар. Бевамиз меҳмондорчиликни ошириб юбориб, салкам ҳамма асраб қўйган нарсамизни дастурхон устига чиқараёзиди. Оқ ёгда қовурилган тухумни барзанги одам иштаҳа билан туширарди. У яхши кийинган, чамаси ўттиз беш-қирқ ёшларда бўлиб, юзларидан ирода акс этган, ҳаракатлари дадил киши эди. Унинг пешанасида чуқур чандиқ кўринарди. Аёл анча ёшроқ бўлиб, бизни кўриши билан чўчиб, ҳамроҳининг пинжига суқилди. Унинг бармоғида никоҳ узуги тақилганди.

Эркак киши бизнинг истиқболимизга чиқди:

— Ким билан гаплашаяпман?

— Мен — Совет қўмондонлигининг вакили бўлман.

— Уртоқ советский,— деди хурсанд бўлиб хоним.

— Пауль на полякча ва на русча гапира олади. У коммунист. Хонимнинг полякча, русча аралаш шевадаги чала ҳикоясидан шулар маълум бўлди.

13378 рақамли маҳбус Пауль Штумпф кўп йиллардан бери Бухенвальд концлагерида эди. Дўзах азобининг ҳаммасини кўрди: тош майдалашда, бетонкамераларда бўлди. «Куйловчи от» ҳам бўлди. Бунда сени ичи тош билан тўлдирилган катта аравага қўшадилар. Сен эса кучинг борича чопиб тортишинг керак. Яна чопиб кетаётганинда ашула айтишинг лозим. Куйлашдан тўхташ ёки йиқилиб қолиш — ўлим деган гап.

Ҳар ҳолда немис бўлгани учун 1943 йилда лагерь идорасига ўтиш имкониятига эга бўлди. Яширин интернационалчилар билан алоқа ўрнатди. Маҳбуслар кийимидаги белги ва рақамлар кўпинча одамнинг ҳаёт-мамотини белгилар эди. Пауль шу белги ва рақамларини ўзгартириб кўпларни ўлимдан сақлаб қолган.

Лагерь бошлиғи Паулни ҳуснихатини ва батартиблигини яхши баҳолар эди. Шу сабабдан у Освенцим лагерига бошлиқ бўлиб тайинланганида 13378 рақамли маҳбусни ўзи билан олиб кетган.

— Освенцимда биз бир-биримизни учратдик ва иккимиз қочишга муваффақ бўлдик. Мен уни севаман,— деб ҳикоясини тамомлади никоҳ узукли хоним. Хонимни Магда, деб аташарди. У Совет қўмондонлигига Паулнинг муҳим хабари борлигини айтиб, унинг қулоғига ниманидир шипшиди. Шунда меҳмоннинг тунд юзи жонланди.

— Мен Тельманни кўрганман, ҳозир унинг қаердалигини ҳам биламан. Немис ишчиларининг доҳийсини қутқариш мумкин,— деди у.

— Аммо, августнинг охирларида немис газеталари америка авиациясининг ҳужуми вақтида уни ўлган деб расмий равишда хабар берган эдилар-ку,— дейман. Гапимни Магда таржима қилди. Пауль хохлаб кулиб:

— Бу фактнинг соддаларча мўлжалланган навбатдаги ифвогарлиги табиийдир. Гитлер, ҳозирги ша-

роитда, Тельманни қандай бўлмасин, қутқаришларидан қўрқади. Шунинг учун ҳаво ҳужуми ҳақидаги уйдирмани тўқиб чиқарган. Уни ўн йилдан бери ёлғиз камерада ушлаб турибдилар. Улдирилган Тельман озми-кўп вақт ўтгандан кейин янги Германиянинг байроғи бўлиб қолиши мумкин. Таслим бўлгани, тиз чўккани эса — шарманда-ю шармисор бўлгани.

— Хўш, нимани таклиф қиласиз?

— Мен уни номсиз, фақат рақам билан қаттиқ назорат остида қаерда сақлашаётганини биламан. Уни қутқаришнинг режасини белгилаб қўйганман. Мен ўзимни тутиб, илмоқли саволлар бера бошладим. Аммо ростини айтсам, Тельман тирик эканлигини ва уни қутқариш мумкинлигидан хурсанд бўлиб ичимга сиғмасдим. Мен рейхстаг ёндирилгандан кейин Весёлыйдаги мактабда ўтган митингни эсладим. Шу куни биз Тельман қамоққа олинганини билдик. Болаларнинг кўзлари чақнаб, муштларини сиққанча: «Рот фронт!» дердилар.

Тельманнинг номи менинг учун энг қимматли бўлган исмлар орасидан жой олди.

— Хўп, яхши қўмондонлик билан боғланишга ҳаракат қиламан, жавоб олганимизча сизлар бизнинг меҳмонимизсизлар, — дедим Паулга.

Лагеримизда бизни Гардий кутар эди. Мен унга қисқача қилиб суҳбатимизнинг мазмунини сўзлаб бердим. Меҳмонимиз нима учундир Гардийга ёқмади.

— У ярамасга ишонмайман. — Гардий кетди. Бир соатлардан сўнг у новча бир малла йигит билан қайтиб келди. Маълум бўлишича у ҳам Бухенвальдда бўлган экан. Пауль уни кўриб хурсанд бўлди. Ҳамма саволларга бамайлихотир билимдонлик билан жавоб берарди-ки, бундай аниқлик билан жавоб беришни фақат ўша томонларда бўлганлар қила олар эди.

Пауль суҳбат давомида апельянацини, ёлғиз камера ва Бункердаги пўлат қабрни ҳамда лагерь дарбозасига: «Ҳар кимга ўз насибаси», деб ёзилган сўзларни эслаб ўтди.

Мен Гардий ва малла йигитни кузатиб чиқдим.

— Хўш қалай? — деб сўрадим холи қолганимиздан сўнг. У лагерда бўлган. Менга унинг юзи ҳам таниш кўриняпти. Пешанаси кўндаланг бу одамни қаердадир кўргандайман.

Гардий мендан:

— Биби марям хотираси билан илтимос қиламан-ки, қўмондонликдан сўрашга шошилманг зинҳор шошилманг. Биз уни текшириб кўришимиз керак,— деб туриб олди.

Бу воқеадан бир оз олдин Марказдан шундай радиogramма олган эдик.

«Садо». Огоҳлантирамиз, Гестапо совет ҳарбий асирлари тусида, граждaн кийимида ёки бошқа шаклларда партизан бўлинмаларга ва разведгруппаларга ўз айғоқчиларини ташламоқда. Эҳтиёт бўлинг. Павло».

Наҳотки Пауль билан Магда иғвогар бўлишса? Узини тутиши ва кўринишидан, кишининг ишонгиси келмайди. Лекин нима учун Гардийга ёқмади экан? Ольга ҳам, «ишонмайман, ишонмайман», деб туриб олган.

Ольганинг илгариги шахсий соқчиси Метек ҳозир алоқачимиз эди. Уни чақиртирдим. У эрта билан Мамақалдироқнинг олдидан етиб келди. Шу куни Пауль билан Магда кунбўйи биз ажратган ертўлада ўтиришди. Уларни кечги овқатга ўз ертўласига чақирдим. Келишганимиздек Метек Пауль ётган сўрининг тагига кириб олди. Меҳмонлар хурсанд қайтишиб, тезда ухлаб қолишди. Метек энди мудраган пайтда жаҳл аралаш гўнғиллаган товушдан уйғониб кетди. Магда шивирлаб Паулни уришарди.

У... полякча жавоб қайтарарди. Эрталаб ошпазимиз меҳмонларни нонуштага таклиф этганда Метек менинг олдимга чопиб келди. Биз уларни нонуштани тамомлаётган пайтда тўйган ва ўзларини бахтли юлдузларига тўла ишонч ҳосил қилган пайтда қўлга олдик.

Буни эшитган Гардий югуриб келиб:

— Иғвогарларни нима учундир кўнглим дарров сезади. Шунинг учун улар билан гаплашишни яхши кўраман. Менга бер уларни, капитан Михайлов, бир хуморидан чиқай,— деди.

Аввалига «Бизнинг меҳмонларимиз» ҳибсга олинганликларидан норози бўлишиб, олдинги жавобларини такрорлашди. Кейин биринчи бўлиб Магда гестапо айғоқчиси эканини бўйнига олди. Иккалаларини юз-

лаштирилганда, бир-бирини еб қўйгудек бўлиб қарар ва гўё бирор нарсадан умиди бордек, кўпроқ бир-бирини чуқурга тортиб ўзича қутулишга ҳаракат қилишар эди.

Пауль ростдан ҳам Бухенвальда, сўнг Освенцимда бўлган. Аммо маҳбус сифатида эмас балки назоратчи, сўнг бўлим бошлиғи бўлиб ишлаган. Бир вақтнинг ўзида поляк маҳбуслари орасида сир олувчи ҳам бўлган. Поляк тилини у бир вақтлар Данциг яқинидаги бир мактабда ўқиб яхши ўзлаштириб олганди. Уни калтакланган ҳолда ҳали лагерь шароитларини яхши билмайдиган янги маҳбуслар орасига ташлаб қўйишарди. Ҳафтанинг охирларига бориб, поляк блокидан, бункерга Паулни рўйхатига тушган ҳаммани ўтказишарди. Шу жумладан ўзи ҳам улар билан бункерга ўтиб ўз ғанимлари билан яшашни лозим топар эди.

Кечаси у ўз хонасидан чиқиб калити билан қўшни ҳибсхонани очарди-да, кечаги ҳамтовоқлари олдида эсэсчилар кийимида намоён бўлар эди. Сўнг калавланиб қолган ғанимини ўз хонасига судраб чиқарди. Ҳарбий либосларини ечиб, иш бошларди. У, шошмасдан қийнаб ўлдиришни хуш кўрганидан маҳбуснинг қичқириғи, хириллаши ўлим олдидан қийналиб ўлишини томоша қилиб ўтирарди.

У Магдани лагернинг исловатхонасида учратди. Магда ҳам аёл маҳбуслар орасида сир олувчи бўлиб хизмат қиларди. Уни бу ишга Паулни ўзи жалб этган эди.

Кунлардан бир кун ўлим бункеридан қандайдир тасодиф билан қутулиб чиққан бир маҳбус Паулни маҳбуслар орасида таниб қолиб, янги келган маҳбусларга шипшиб қўйди. Янги келтирилганлар Варшава қўзғолонининг қатнашчилари эди. Биринчи кечанинг ўзида Паулни боғлаб ўласи қилдилар. Эрталаб уни бўғиб ташланган ҳолда топдилар. Бақувватлиги уни ўлимдан сақлаб қолганди. Ана шу воқеадан сўнг бошлиқлар Паулни ҳамроҳи билан янги ишда фойдаланишга қарор қилган эди.

Биз уларни совет ва поляк халқлари номидан суд қилдик. Биринчи бўлиб рус тилида суд ҳукмини мен ўқидим. Поляк тилида Гардий ўқиди. Икки отряд

топшириғига мувофиқ малла ҳукми ижро этиш ҳақида буйруқ берди.

Пауль ўзи ва Магда учун гўр қазиди. Уларни икки қарағай олдига турғазиб қўйдик. Охирги дақиқада Магда қўллари билан юзи аралаш бошини чангаллаб олди. Уқ унинг «никоҳ узугини» тешиб ўтди.

МОМАҚАЛДИРОҚ ФЮРЕРГА ХИЗМАТ ҚИЛА БОШЛАДИ

«Павловга... Ростгўй орқали Момақалдиروқни КРОга ишга жойлаштириш имконияти бор. Агар рухсат берсангиз тезда амалга оширамиз. Садо».

«Садога. Момақалдироқни КРОга жойлаштиринг. Вазифа — ҳозирги яширин ишдан, очиқ ишлашга ўтиш. Очиқ ишлаш вазиятидан фойдаланиб, Сосновце ва Краков гарнизонлари ҳақида маълумотларни тўпласин. КРОда вазифаси нимадан иборат бўлади, ким бўлиб ишлайди, унинг бевосита бошлиғи ким, унга кенгроқ ишлаш учун қандай қўшимча ҳужжатлар берилади? У билан алоқа қандай бўлади? Бундан аввалги топшириқларни бажарилиши тўғрисида хабарингизни кутаман. Ростгўй билан Чақмоқни яна бир текширинг. Радиоқувватни Ростгўйдан олинг.

Павлов».

Биз бу телеграммани сабрсизлик билан кутар эдик. Момақалдироқ бир ойдан бери Краков ва Кшешовицеда Отман билан учрашиб турарди.

Оммавий жойлар ва ресторанларда учрашишганида иш ҳақида бир оғиз ҳам гапирмасдилар. Улар ўзларини гўё ичкилик ва офицерлар билан улфатчиликдан бошқа нарсалар билан қизиқмайдиган хушчақчақ дўстлардек кўрсатар эдилар. Кейин Отманнинг машинасига ўтиришиб, ўзларини «шамоллатиш» учун шаҳар ташқарисига жўнардилар. Отманнинг ибораси бўйича «инс грюне», яъни очиқ ва кўм-кўк табиат бағрига чиқиш бўларди. Ростгўй, жудаям эҳтиёткор, муғамбир, устомон бўлганидан ҳатто ўз машинасидаям эшитишлардан чўчиб гапирмасди.

Табиат қўйнига ичкарироқ кирганларидан сўнг асосий мақсадга ўтилар эди. Ҳамма учрашувлар ҳақида Момақалдироқ менга доимо ҳисобот бериб турарди.

Ростгўйнинг ишидан шикоят қилишнинг асос ва ўрни ҳам йўқ эди. У ҳар бир маълумоти билан ўз лақабига монанд эканини тасдиқларди.

У, немисларга хос аниқлик билан ўлиб-қутулиб ишлар ва бизга 1-, 4- танк ҳамда 17- дала армияси ҳақида йиғилган маълумотларни берар эди.

Уша кунларда бизнинг фронтга юбориладиган хабарларимиз шундай бошланарди:

«Павловга. Ростгўйнинг хабар беришича 17- армиянинг штаби Скоцимеда. Армия штаби Недомицеда жойлашган 59- ўқчи корпусидан, штаби Либушеда жойлашган 11-СС мотоўқчи корпусидан иборат. 59- корпус: 371- ва 359- пиёда дивизия, 544- фельдгренадерский дивизиясидан иборат. 11- корпус: 78- ва 546- фельдгренадерский ҳамда 208- пиёда дивизиялардан иборат. Дивизияларнинг жойлашуви ҳақида 76- сонли радиограммада хабар берганмиз».

Бир неча кундан кейин Чивин эфирга қуйидаги хабарни берди:

«Павловга. 59- корпус штабининг радисти обер-ефрейтор Юзеф Пленкер асирга олинди. Унинг берган кўрсатмасига қараганда 59- корпусга 359-, 371- ва 544- гренадер дивизиялари киради. Корпус штаби Зембжице қишлоғида тўхтаган. Қўмондони генерал Горхит.

«С а д о».

Гитлерчи радистнинг берган кўрсатмалари фронт разведка бўлими учун муҳим маълумот бўлиб чиқди. Чунки у Ростгўй берган хабарларни тасдиқларди. Шундан сўнг бизнинг режамизни оширишга рухсат берилди. Бу бизни жуда қувонтирса ҳам Момақалдироқ қопқонга тушиб қолмасмикан деган хавфсирашни йўқотмас эди.

Ростгўй билан хайрлашгандан сўнг у эҳтиёткорлик билан ўртоқ Михал олдига келган. Унинг гапини эшитиб, Михал ўйланиб қолган. Сўнг:

— Яхши, эртага Величкага — Бохенек олдига борамиз. У айтганларингни қойил қилиб беради, — деган.

Момақалдироқ Бохенекни қўпоровчи группанинг топқир раҳбари деб юардй. Аммо уни немис ҳужжатлари ва муҳрларини тайёрлайдиган устаси фаранглардан эканини билмас эди.

Тонгда Михал, Валя ва Алексей поездда Величкога бориш учун Краков вокзалига йўл олишди.

Михал билан Момақалди роқ Бохенекнинг олди га келишди. Ваянинг эса йўли бошқа эди. Шу куни биз Ваяни янги маълумотлар келтирар, деб кечгача кутдик. Кейинчалик маълум бўлишича бахтсизлик юз берган экан. Аввалига ҳамма иш яхши борарди. Улар оломонга қўшилиб кетишга муваффақ бўлдилар. Газета сотиб олиш учун вокзал олдидаги дўкончага келган пайтларида... облавага тушиб қолдилар. Полиция зовур ва оқоплар қазидан бўйин товлаганларни изларди. Момақалди роқ ва Ваяни кўрсатган ҳужжатларига ишониб қўйиб юбордилар. Зайонци нимасидир полицияга ёқинқирамай ушлаб қолди.

Маҳбуслар тушган юк машинаси майдондан секин кетарди. Бу вақт Алексей шошиб шаҳарга қайтар ва қандайдир чора излаб Михални қутқариш кераклигини ўйлар эди.

— Ҳозир биз бари бир ҳеч нарса қилолмаймиз,— деди Валя.— Чунки эрим ҳозир полицияхонада йўқ. Бугун уларнинг облава қиладиган куни экан. Яхшиси Бохенекнинг олди га жўнайлик.

Улар Бохенекнинг олди га жўнашди. Момақалди роқ Краковга, Григорий Владимиров номига тайёрланган паспорт ва ҳужжатлар билан қайтди.

Михални эса худди Валя ўйлаганидек тасодифан ушлаб қолишиб, мажбурий ишдан бўйин товланган деб айиб қўйишибди. Валя Михални ҳар куни эрталаб, бошқа маҳбуслар билан бирга қамоқхонадан Краковнинг чеккасидаги Твардовский қоясига — тош майдалашга олиб боришларини аниқлади. Улкан тош майдалаш майдонида ҳар куни кўплаб одамлар нобуд бўлар эди. Қочишни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Аммо Валя ўзини йўқотиб қўймади. У бошқаларга нисбатан таъсирлироқ, гапга кўнадиган бир полициячини топди. Полициячи ўн минг поляк пулига Зайонцини қутқаришга рози бўлди.

Момақалди роқ тезда мен билан боғланиб, аҳволни маълум қилди. Близняков бизнинг Михал қандай аҳволга тушиб қолганини билиб, тайёр режа билан келди.

Унинг режаси бўйича Строне станциясига ҳужум қилиб, бу пулни топиш керак эди. Бунинг қийин томони шунда эдики, бизда портловчи моддалар йўқ эди.

Мен қандай қилиб бўлса ҳам тезда пул топиб Михални озод этишни ўйлаб бош қотирардим. Чунки ҳар бир кун ғанимат, уни ҳар бир дақиқада Освенцимга жўнатишлари ёки Валя гаплашиб қўйган полициячи ўзгариб қолиши мумкин эди.

Хўш, агар Близняковнинг режасини амалга оширадиган бўлсак, унда, бир ўқ билан икки қуённи отиш мумкин. Вазифа ойдинлашди. Шунга кўра Евсейни группаси ноябрга ўтар кечаси Краков Закопане йўналишидаги станция — Стронега ҳужум қилади. Бундан мақсад:

1. Телеграф, телефон ва бошқа алоқа воситаларини ишдан чиқариш, водопровод ва рельсларни бузиб ташлаш билан станция ишини ҳеч бўлмаса бир кеча-кундузга тўхтатиб қўйиш.

2. Темир йўл кассасининг маблағларини ўз ихтиёримизга олиш. Бу ишни бажаришда Евсейдан ташқари Митя — лўли, Заборинск, Отченашев, Семён Ростопшин, учувчи Шипин қатнашди. Кейинчалик Евсейнинг менга берган ахборотидан воқеалар қўйидагича содир бўлган:

Қоронғи тушиши билан группа Строне қишлоғига келиб, ўрмон чеккасига ётиб олган. Тез орада разведкага юборилган Семён ва Шипин хушхабарлар билан қайтиб келишди. Ерли бир хизматчининг сўзига қараганда (биз унга ишонар эдик) станцияни соқчи қўшинларнинг бир группаси қўриқлар эди. Бу группа ногиронлардан, кекса, мўйлови чиқмаган ёшлардан иборат бўлиб, чамаси қирқ киши эди. Улар станциянинг ўзидаги эски казармада жойлашганди. Казарма ва станцияни дарахт ва буталар девордек ўраб турарди. Аксига олиб ой атрофни ёриштириб юборганди. Фақат ярим кечага бориб Евсей группаси темир йўлга яқинлашишга муваффақ бўлди. Йўл бўйлаб ётиб олишди.

Евсейнинг имосидан кейин, биринчи бўлиб Шипин, унинг кетидан Заборне темир йўлдан ошиб ўтди. Соқчи ҳуштак чалиб Штрауснинг вальсини қуйлаганча булар томонга келарди. Шипин унинг олдида арвоқдек пайдо бўлди. Соқчи бир зумда оғзига латта тиқилган ҳолда ерда ётарди. Шипин унинг шинелини елкасига ташлаб казармага югурди.

Икки томони сўрилар ишланган казарма немислар

билан лиқ тўла эди. Қирққа яқин соқчилар, ҳеч нарсадан беҳабар, баралла хуррак тортишарди. Улардан бири уйқусираб бошини кўтарди-ю, Шипинни ўз одами деб ўйлаб, яна хуррак торта кетди. Кираверишда — икки қўл пулемёти, милтиқ ва автоматлар, ерда этиклар, сўриларда кийимлар осилиб ётарди.

Шипин аста ҳуштак чалди. Казармада Евсей ва Семён пайдо бўлишди, икки киши ҳовлида қолди. Евсей билан Семён пулемётларни эгаллаб олишди. Шипин граната билан иш бошлади. Соқчиларни гарангсиган, совуқдан қалтираган ҳолда ички кийимларда ҳовлига олиб чиқишди. Уларга икки киши қараб турди. Станция бошлиғи, кассир, навбатчи ва бошқалар ҳам шовқин-суронсиз қўлга олинди. Ярим соат ичида бошқарма системасини, сув насосини, рельсларни бузиб ташлашга муваффақ бўлинди. Бу вақтда шартга кўра Людовой армиясининг қўшни бўлинмасидан учта арава етиб келди. Араваларга ўлжалар ортилди. Булар йигирмата милтиқ, икки қўл пулемёти ва ўнга яқин граната эди. Бу бизнинг қуролдош ўртоқларимизга байрам совғамиз бўлди.

Ҳовлидаги маҳбуслар ўз ўлимини кутиб туришар эди.

Шипин:

— Шовқин кўтармасликни маслаҳат бераман, ҳам қимир этмай ётинглар, казарма миналаштирилган, — деди. — Ўзбошимчалик қилсанглар ўзларингдан кўринглар... Уйқуларингни давом эттиринглар, яхши тушлар кўриб ётинглар, азизлар!

Темир йўл кассасида анчагина пул — йигирма беш минг злотик (поляк пули) бор экан. Айтилган пулни бергандан сўнг тўққизинчи куни Михал қутулишга муваффақ бўлди. Полициячи Михал учун жуда кам пул олди. «Босмачи Зайонц»нинг боши учун гитлерчилар йигирма минг немис маркаси ваъда қилганларини у қаёқдан ҳам билсин.

Еттинчи ноябрга ўтар кечаси Евсей группаси Воля — Радзишевск станциясига ҳужум қилди. Бу сафар портловчи моддани ўз вақтида топдик. (Бу масалада бизга Тадек ёрдам берганди.) Биринчи бўлиб Митя — лўли кўприкка яқинлашишга муяссар бўлди. У соқчини тинчитгандан сўнг унинг кетидан Семён Ростопшин эмаклаб кетди. Икковлон кўприкнинг ба-

қувват ерига қирқ олти кило портловчи моддани кўмиб, ишни қойил қилиб бажаришди.

Сўнг, Октябрь байрамининг йигирма етти йиллигига бағишланиб ўтказилаётган митингда у:

— Темир йўл кўприги, қурол ортилган тўрт платформа, уч вагон аскарлардан иборат ҳарбий эшелон портлатилди. 60 дан зиёд гитлерчилар ўлдирилди ва ярадор қилинди. Воля — Радзишевск станциясида камида бир кечаю-кундуз ҳаракат тўхтатиб қўйилди. Бизнинг Октябрь байрамига совғамиз ана шулар бўлди,— деди. Бу вақт ичида Отман ўз ваъдасини бажарди. Отман ўз гуноҳларини яхши сезганидан ўзини оқлаш учун тиришиб ҳаракат қиларди. Чунки унинг бўлинмаси Белоруссияда партизанларга қарши жазо чораларини қўллашга қатнашган эди.

Момақалдиуроқни жойлаштиришда у жуда эҳтиёткорлик билан, ҳеч кимда шубҳа туғдирмайдиган қилиб иш кўрди.

Бохенек томонидан тайёрланган янги, «Темир» ҳужжат эгаси — Георгий Владимировнинг аслида полициячи бўлиб большевиклардан қочган, деган таржимаи ҳоли Кшешовицедаги ҳарбий контрразведка (абвер) 3-бўлимининг бошлиғи Отманни тўла қаноатлантирар эди. Кадрларни танлаш масаласи Отманнинг вазифасига кирарди. У Владимировнинг ҳужжатларини синчиклаб текшириб, ҳар сафаргидек унга қўлланма берди яъни ўз раҳбарига ҳавола қилди. Хавотирлик билан кутиш бошланди. Бу вақт давомида Момақалдиуроқ мудрофаа иншооти қурилишларида ишлашни давом эттирди, ҳатто оддий ишчидан ҳисобчи даражасига ўтиб бир оз кўтарилди. Бу янги иш унга разведка мақсадлари учун янаям асқотди.

Бир ҳафта ўтгач Отман Комахов орқали Алексейни Кшешовицега чақиртирди. Ўзининг хизмат хонасида Георгий Владимировни абверга хизматга ўтганлиги билан табриклади. (Чунки Отманнинг раҳбари бу номзодни маъқуллаган эди.)

Ўз ишининг ипидан-игнасиғача устаси фаранг бўлиб кетган Отман янги ходимга йўлланма бериб, пишиқларди.

— Бизнинг пеленгаторлар Смош кўчасида рация борлигини аниқладилар. Бу ишга сен ҳам кириш. Агар ўзларингни одамларинг бўлса, огоҳлантириб қўй, тез-

да жўнаб қолишсин, сўнг хавфсизлик хизматининг нўноқлигидан арз қилиб аниқланган рацияни қўлдан чиқариб юборишди деб айюҳаннос сол,— дерди.

Момақалди роқ — Владимир абвер ходими деган гувоҳнома олди. Унга тўппонча ва Краковнинг мустаҳкамланган районида кечаю-кундуз юришга рухсатнома беришди. Маошнинг эса ойига беш юз марка қилиб белгилашди.

Энди ресторанда, «инс грюн»да учрашишнинг зарурияти бўлмай қолди, чунки эндиликда Момақалди роқ ўз ходими ва бошлиғи бўлмиш Отман билан ҳар кун унинг хизмат хонасида учрашишарди. Шу ерда у ўз хўжайинига янгидан-янги топшириқлар берарди. Момақалди роқнинг иш фаолияти борган сари кенга-ярди.

Ҳарбий объектлардан ташқари, бизни гитлерчилар ичимизга Краковнинг юраги бўлган яширин ташкилотларимизга юбораётган айғоқчилари қизиқтирар эди. Тез орада Момақалди роқда разведка мактабига борадиган ипнинг бошини ушлаб олиш имконияти туғилди. Аммо бу ҳақда кейинги бобларимизда ҳикоя қиламиз.

СКАВИНА

Мен Чақмоққа унчалик ишонмасдим. У ҳақда жуда кам нарса билардим! Владимир Комахов — математика ўқитувчиси эди. Урушгача Краснодар ўлкасининг қишлоғидаги мактаблардан бирида дарс берарди. Қизил Армия командири бўлган. Асирликда бўлган вақтида абвер хизматига ўтган. Ўзи бу тўғрида: мен абверга ягона мақсад — Ватанимга зимдан хизмат қилиш учун ўтганман, дейди.

Шунинг учун Отманга кўз ташлаб юрардим. Чунки ўз одамларимиз билан боғланишни орзу қилиб, ишончли кишини излардим. Шу вақтда Ольга йўлимдан чиқиб қолди. Унга тезда ишона қолдим.

Комаховнинг кўп сўзларида ҳақиқат оҳанглари жаранглагандек бўлади. Чунки ўта оғир уруш йилларининг қийин даврларида соф виждонли кишилар учун баъзан парашютдан ташлашда мўлжалланган ердан бошқа жойга тушиб қолиб, шикастланиш, ярадор бў-

лиш, ўровда қолиб асир бўлиш, душман қамоқхоналари, ўлим лагерларини кўриш эҳтимоли бор бўлиб, кейин ўзимизникиларга ўтиш йўллари жуда машаққатли бўларди. Ана шу азобли йўл, душман билан яккама-якка курашга айланиб, гоҳо чўзилиб кетарди.

Бу курашнинг оқибати кўпинча кишининг шахсий ботирлиги, мардлиги, илон ёғини ялаган тажрибали душманни алдайбилишига боғлиқ бўларди.

Шундай экан, менинг ҳамкасбим, мактаб ўқитувчиси Владимир Комаховнинг бизга ўтишини қандай тушуниш керак? Афсуски киши фикрини ўқийдиган ва унинг ичини кўра биладиган рентген аппарати йўқ. Ҳар эҳтимолга қарши баъзи эҳтиёт чораларини кўриб қўйдик. Фронт разведка бўлиmidан Краснодар ўлкасига сўроқлар юборишди. У ерда Комахов дарс берган мактаб топилди. Мактабдагилар уни бедарак йўқолган деб юришаркан. Эндиликда Чақмоқнинг бизга ба-тартиб етказиб бераётган маълумотлари қанчалик тўғри бўлмасин — биз унинг ҳар бирини синчиклаб текширардик. Чунки унинг хабарлари айтарли пухта эмасди. Шу туфайли Комаховнинг икки юзлама ўйин қилаётганлиги шубҳадан холи эмас эди.

Қандайдир разведка мактаби тўғрисидаги биринчи хабарни биз Отмандан олдик. «Краковга герман генштабининг бир майори келди. У советларнинг орқа томонига ташланадиган одамларни текширгани келган» деб, Момақалдироқ орқали хабар берди. У жосусларга эҳтиёж шундай кучайдики, ҳатто бу масалани тезлаштириш учун Берлиндан меҳмон келишга мажбур бўлганди.

Берлиндан келган меҳмон Отманнинг эски таниши эди. Вақти зиқлигидан у шошиб диққати ошарди. Шу сабабли Ростўйнинг тавсиясига биноан, у Комаховни имтиҳонларда таржимонлик қилиш учун ўз ёнига олди. Шундай қилиб бизнинг режамиз бўйича Чақмоқ Берлин жосуслари мактаби Краков бўлимининг бир қаватли пастаккина биносида пайдо бўлди. Навбат билан сергал, сертавозе ёки тунд курсантларни олиб келар эдилар.

Буларни жосуслар тайёрлайдиган мактабга қандай мақсад етаклаган? Улар қандай шароитда ва ким томонидан бу ишга тортилганлар?

Комаховнинг ўзи шу йўлни босиб ўтди. У абвер-

чилар томонидан одамларни жосусликка тортишнинг турли йўллари ҳақида гапириб берган эди. Йўллар эса кўп эди... Жосусликка мўлжалланган маҳбусни ҳар хил усуллар билан эзардилар. Ўн марталаб ўтказиб тургизардилар, ақлдан озар даражагача қийардилар, сўнг уни гуноҳкор маҳбуслар блокадаги бетонқабрга ташлар эдилар. Бу ерда маҳбус на ёта олар, на тура олар — доимо тик туриши керак эди. Шунда маҳбус учун энг қийин дамлар бошланиб, у энди қутулишга бутунлай умидини йўқотганда, аввалдан ўйланган шум мақсадлар амалга оширилар эди. Яъни ғанимни гўрдан тортиб олишиб ювинтиришарди. Сўнг ичиришиб, овқатлантиришиб, исловатхонага олиб боришарди. Кейин азоб билан ўлишни хоҳлайсанми ёки роҳатда яшашни истайсанми деб, шарт қўйишарди. Роҳатли ҳаётнинг тўлови — Ватанга сотқинлик билан белгиланарди. Кўплар ўлимни афзал кўрдилар. Аҳвол жуда чидаб бўлмайдиган даражага етганда электр токи бор тиканли симга, пулемёт ўқига ўзларини ташлардилар. Жосуслар мактабига ягона мақсад — ўзимизникиларга ўтиш нияти билан онгли равишда ўтишга розилик берганлар ҳам бўларди.

...Берлиндан келган меҳмон гоҳо намоёиш қилинаётган талаблардан норозилигини яширолмай, худди тиши оғриётган одамдай афтини бужмайтирарди. Имтиҳонлар тўрт кунга чўзилиб кетди. Бу вақт ичида Комахов майорнинг топшириғи билан икки марта Отманнинг олдига бориб келди. Отман ўз навбатида Момақалди роқни хизмат сафарига жўнатди. Натижада Чақмоқнинг шифрланган хабари менинг ертўламда пайдо бўлди.

«Павловга, Чақмоқнинг шахсан хабар беришича контрразведкачилар курси Скавинадаги 202-мактабда. Унда Советларнинг томонига ташлаш учун 70 та немис ва Власовчилар ўқитилади. Курсантлар ўнтадан бўлиб группаларга ажратилган. Ҳар бир группанинг ўз рацияси бор. Яқин кунларда ўқиш якулланади. Группанинг ҳаракати бандерачиларнинг жойлашган районларида иш олиб бориш учун мўлжалланган. Вазифа: бандерачиларнинг қўпоров ишларини ўрганиб, кузатиб бориш ва унга раҳбарлик қилиш.

С а д о ••

Радиограмма эфирга кетди, аммо хаёл қайта-қайта Скавинадаги жосуслар мактабининг талабаларига олиб кетарди. Бебурд ва сотқинларнинг заҳарли тишини қандай қилиб қайириб ташласак экан? Улар орасидаги ўз виждонини тўла йўқотмаган баъзи шахсларга яна одам бўлишлари ва Ватанга қайтишлари учун қандай ёрдам берсак экан? Илон уясини ичидан портлатиб йўқ қилиш мумкин-ми? Қандай қилиб?

Хўш, агар берлинлик меҳмонга Чақмоқ орқали ўзимизнинг одамни рўпара қилсак-чи?

Тонгда радиограммамизга жавоб келтиришди:

«Садога. Ростгўй ва Чақмоққа:

Скавина мактабида жосуслик мақсадлари учун тайёрланганлар орасидаги ўзларининг ишончли одамини тезда бизни олдимизга юборишни топширинг. Шу «агент» орқали:

а) Мамлакат ва Қизил Армия ичига юборилган жосуслар ҳақида;

б) тайёрланган агентлар қандай кишилар ва қаерда яшайдилар, улар яшайдиган уйнинг эгаси кимлиги ҳақида тўла маълумот берилсин. Бизга ўтиш учун белги (пароль) «Мени Киевскийга олиб боринг», деб хабар беринг. Павлов».

Бу ишнинг муваффақиятли чиқиши кўп жиҳатдан Комаховга боғлиқ эди. Чақмоқ ҳам бу борада (холис баҳо бериш керак) жуда яхши меҳнат қилди. У майорнинг ижозати билан идоранинг бутун холис ва беминат ишини ўз устига олди. Кечалари берлинлик меҳмон дам олаётганда у синчиклаб курсантларнинг шахсий ҳужжатларини кўриб чиқар эди. Сўнг, эрталаб нонуштадан кейин навбатдаги ахборот вақтида имтиҳон топшираётганларга аниқ характеристика бериб, геррмайор билан баъзи агентларнинг охириги ташлаш нуқталарини белгиларди. Чақмоқ папирс қоғозига, сотқинларнинг номлари, белгиланган йўллари ва борар уйларининг аниқ адресини шифрлаб катта иш қилди. Шу хабар, курсантларнинг суратлари ва бошқа қимматли ҳужжатлар ёрдамида биз «агент»ни (ўз одамимизни) таъминлардик.

Берлинлик меҳмоннинг яхши кайфиятидан фойдаланиб, Комахов орқа томонга энг ишончли одамни юборишни таклиф қилди. Комаховнинг фикрича бу одам Совет ерида шубҳа туғдирган агентлар ортидан кузатиш ишларини олиб бориши керак. Бу «агент»га

нисбатан майорнинг шубҳасини Чақмоқнинг таъсири билан анча босишга муяссар бўлинди. Шунда майор,— мен ўзим ҳам ўзимга йилда бир марта ишонаман,— деди. Бу масалада Ростгўйга ҳам мурожаат қилди. Алексей томонидан огоҳлантирилган Ростгўй Чақмоқнинг берган баҳосини тасдиқлади ва бу агент жазо чораларини қўллаш вақтида синалган, деди.

Майор томонидан ўтказилган имтиҳонда «агент» юқори баҳо олди. Уни охириги группа билан шарққа жўнатишди.

ШАҲАР ОМОН ҚОЛИШИ КЕРАК

Декабрнинг иккинчи ярмида группамизнинг иши мураккаблашди. Чунки одамларимиз саккиз мартадан ортиқроқ кўпайиб, озиқ-овқат масаласида анча қийинчиликлар туғилди. Баковулимиз Абдулла усталик билан бир кунлик маҳсулотларни икки-уч кунга бўлиб чўзарди. Шундай бўлса-да, озиқ-овқатимиз тугаб борарди. Энг асосийси ўқ-дори, граната ва портловчи моддаларимиз етишмасди. Биз Павловга хабар қилдик.

«17. XI. 44 йил. Аҳвол ҳаддан ташқари оғир. Немислар Краков районида катта куч билан кенг тинтув ўтказаяптилар. Юкларни тезроқ юборишинларни илтимос қиламан. Чунки бундан буёнги ишимиз ва ҳаётимиз шунга боғлиқ бўлиб қолди. Наҳотки яна чўзиб юборасиз?»

Бизни соат 20 дан то 22 гача эшитинг...

С а д о *

Ҳақиқатанам биз оғир ва қийин кунларни бошдан кечирдик. Шундай бўлса ҳам бизнинг фаолият доира-миз анча кенгайиб, маълумот тўплаш, синов жангла-ри, қўпоровчилик каби ишларни кенгайтириб юбордик.

Шу кунларда биз шундай янгиликни билдикки, бу бизнинг режаларимизга жиддий ўзгартиш киритишга сабаб бўлди. Ушанда биз Краковдан ўттиз беш кило-метр нарида Козловка остонасида турардик.

Кун яхши бошланди. Эрталаб Гардий отрядидан Ян Новак кузатувида икки партизан бир арава озиқ-овқат маҳсулоти: бир қоп ун, ярим қоп картошка, қўй гўшти келтиришди. Гардийчилар бизнинг аҳволи-миздан хабардор экан. Абдулла буларни кўриб шодла-ниб кетди. Ҳаммаёқда таом ҳиди анқигандай бўлди. Бунинг устига Ян касалларни кўриб чиқди, Андрей-нинг ярасини қайта боғлаб қўйди. Ҳамманинг шод-лиги устига шодлик қўшилди. Кейин докторимиз мен билан хайрлашиб, йўлга отланаётган пайтда унинг ис-

тиқболига уч ажралмас баҳодирлар: Близняков, Отченашев, Ростопшинлар чиқиб қолишди. Учрашувдан хурсанд бўлган йигитлар сўраша кетишди.:

— Саломатмисан, Ян!

— Пан студент — докторимиз қандай яшаяпти?

— Партизанлар табибига физкульт салом!

— О, шуҳратли Пан мушкетёрларни табриклайман,— деди баҳодирларга монанд сўзлар билан Ян. Сўнг:— Азаматлар, мана бу ҳикоятни эшитинг,— деди.— Йўлда бир донишманд қария кетаётган экан, унинг қаршисидан уч азамат чиқиб қолибди. Улар қарияга худди диний китобдаги сўзларни ёд келтиргандай:

«Саломатмисиз пан Авраам!»

«Нима гаплар бор пан Исаак?»

«Қандай яшаяпсиз пан Иаков?»— дебдилар.

Йигитлар ўзларининг ҳазилларидан мамнун бўлишиб, қотиб кулишди. Қария (Ян) бўлса катта кўзларини қисмай жавоб беради:

«Мен Авраам ҳам, Исаак ҳам, Иаков ҳам эмасман. Мен яқин кунларда учта хангиси йўқолган кекса Одам Атонинг ўғли бўламан. Ана бахтимни қарангки, ниҳоят мен уларни учратиб, топиб турибман!»

Бизнинг мушкетёрлар Яннинг бу ҳазилидан ҳечам хафа бўлмадилар. Чунки йигитлар аллақачон унинг ҳазил-аскияларига тушуниб қолган эдилар. Шу кун улар Ян билан бир неча марта лаб турли ҳазиллар қилишиб, ичак узгундек кулишди.

Тушдан кейин, тўсатдан, келар кунидан ташқари Метек кузатувида Валерия пайдо бўлди. Мен уни на аввал ва на бундан кейин ҳам бу аҳволда кўрмадим. Юзлари оқарган, қонталашган, кўзларида ташвиш, хавотирлик ва умид.

— Капитан Михайлов,— деди, биз у билан командир ертўласида қолганимизда.— Мен сизга фавқулодда — муҳим хабар келтирдим. Ўртоқ Михал шуларни оғзаки айтишни сўради: шаҳар устида фалокат шарпаси кезмоқда. Краков йўқ қилниши мумкин.

Босқинчиларнинг жиноий ишлари ҳақида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор.

...Илгари ҳам баъзи нарсаларни кўнглимиз сезарди. Худди шу нарса тасдиқланди.

— Бизнинг одамларимизнинг хабар беришлари-

ча, — давом этди Валерия, — махсус команданинг солдатлари томонидан шаҳарда қазिश ишлари олиб бориляпти. Кўчанинг чорраҳаларида, марказий майдонида бетон ертўлалар қуриляпти. Яширин иш олиб боровчи одамларимиз Краков кўчаларида қурилган икки юз қирқдан ортиқ темир бетон устунларини аниқлашибди. Уларнинг таги кавлаб қўйилган, шундай ағдаришингиз билан танкка қарши тайёргина ғов бўлади-қўяди. Ёпиқ машиналарда динамит келтирилмоқда. Баъзиларининг оғирлиги бир неча тоннадан ошди. Бу динамитларнинг кўплари тарихий биноларнинг пойдевори тагига кўмилмоқда.

Улар шундай қабиҳ фикрни амалга оширмоқдаларки, ҳатто ўйласанг этларинг жимирлашиб кетади. Шаҳар бутунлай йўқ қилишга тайёрлаб қўйилмоқда.

Валерия ҳар бир иншоотни номма-ном айтиб берди.

— Краков биз учун оддий шаҳар эмас, капитан Михайлов, бу тарихчиларимиз тасвирлагандек бош ва она шаҳримиз бўлиб қолмай, ватанимизнинг юраги ва унинг жонли тарихидир.

Бу гапни эшитиб, мен яқиндагина Момақалдироқдан олган хабарни эсладим.

Людовой Армиясининг Краков — Катовице — тош ва темир йўлларини назорат қилиб турган партизанлари Зойонцга: Броновицедаги охирги трамвай бекатидан тош йўлнинг ўнг томонида ғарбга қараб чуқур қазилаётгани ва бу ишда бирорта поляк аралаштирилмай «Тод» ташкилоти томонидан олиб борилаётганлиги ҳақида ахборот берган эди. Хўш, бу қандай мақсадда қилинапти? Ушанда мен Момақалдироқдан кузатувни кучайтиришни сўрагандим. Эндиликда Момақалдироқ билан Зайонц хабар беришарди. Гитлерчилар бир ярим метрли хандақнинг тагидан диаметри тўрт сантиметр қалинликда электр кабель ётқизмоқдалар. Кабелнинг ётқизилган томони тезда кўмилмоқда. Чамаси гитлерчилар қилаётган ишларини сир тутишга ҳаракат қиляптилар.

Душман кабелни Ойцувадан келган йўлгача тортиб борди. Шу яқин атрофда деҳқонларнинг уйлари бор эди. Улардан бирида Присак — Музикачининг таниши турарди. Кунлардан бир кун ёмғир аралаш қор уриб берди. Хандақларда ишлаётган немислар пешинда исиниб олиш учун ана шу уйга киришди. Музикачи

томонидан огоҳлантирилган уй соҳиби кабель ва хандақлар ҳақида гап айлантиришга уриниб кўрди. Лекин ҳеч иш чиқмади. Улар иккинчи куни ҳам киришди. Шунда уй эгаси Присакнинг маслаҳати бўйича уларни қўлбола ароқ билан меҳмон қилди. Немислар ичиб, тамадди қилишгандан кейин, уй эгасининг «совуқда кириб туринглар», деган таклифини мамнуният билан қабул қилишди.

Совуқ пасаймасди. Яширин ташкилот аъзолари уй эгасини қўлбола ароқ билан таъминлаб турардилар. Улар немислардан ароқни аямасликни илтимос қилдилар. «Тод» ташкилотигаги немислар ўзлари ёқтириб қолган уйга яна бир куни кирдилар. Уй эгаси қадаҳларни кетма-кет тўлдириб турди. Тезда «меҳмонлар» очилишиб, кайфи ошиб қолди. Шунда уй эгаси шартга мувофиқ, немис тилида чала-чулпа қилиб, қўл иборалари билан: «Краковга тез орада руслар киради, мен эса Советлардан жудаям қўрқаман», деб тушунтирди.

— О, найн!— деб қичқирди улардан бири ва: — Вр-р-рум!— деганча қўлини осмонга бигиз қилиб, кўзларини чақчайтирди.

Бундан гапнинг маъносини тушуниб олиш қийин эмасди. Яъни у, шаҳар рус Иванлари билан осмони фалакка портлаб учиб кетади, демоқчи бўларди.

Вавель Университет, Сукенице биноларининг остларига қўйилган тонна-тонна динамитлар ва кўмилган кабеллар бир занжирнинг учига ўхшайди. Пастернак қалъасида портлаш нуқтаси жойлашган. Кабеллар шу қалъага тутшиб айлана ҳосил қилади.

— Немислар кавлашни давом эттиришяпти. Шуни ўртоқ Михал сизга етказишни топширди,— деб ўз гапини тамомлади Валерия.

...Валерия одатда кўп турмас, дарров кетар эди. Биз алоқачиларнинг ишимиз шуни талаб этарди.

Лекин бу сафар ундан бир кеча қўниб қолишни сўрадим. Дам олишга муҳтожлиги кўринишидан маълум эди. У дам олгунча мен хаёлларимни йиғиб, ўйлаб кўришим керак. Чунки бу хабарлар ҳазилакам гап эмасди.

Абдулла шоҳона таом: қўй гўштли палов билан тобига келтириб қовирилган картошка келтирди. Унинг Валяга хушёқадиган иш қилмоқчилиги кўри-

ниб турарди. Мен Валяни бир оз вақтга ёлғиз қолдирдим. Беш минутлардан сўнг кирсам, овқатга қўл урилмаган, у қўлидаги вилка билан ўтирган ерида қотиб, ухлаб қолибди. Уни камзулим билан ўраб, соқчига тонгача уйғотмасликни буюрдим. Ўзим Евсей Близняковнинг олдига бориб, ёнидаги сўрига ётдим. Қўшни ертўладан аста айтилаётган қўшиқ эшитилди.

Мен ҳайрат-ла боқаман кўкка
Хаёлга эрк бераман бир оз.
Мен не учун эмасман бургут,
Мен не учун қилмайман парвоз?

Чивин ва Нашватининг овозлари эди. Қизларимиз маънос кўринади. Улар қўшиққа ўзгача маъно бериб куйлашарди. Тезда уларга ёш йигитнинг жарангдор овози қўшилди. Қизлар жимиб қолишди. Метек қандайдир нотаниш қўшиқни куйлай бошлади.

Мен вужудимни қулоқ қилиб эшитар эканман, баъзи сўзларни тушуна бошладим. Урушда туғилган партизан қўшиқларидан экан. Уларнинг Метек жуда кўпини биларди.

...Бугун олдинга боролмайман. Тун қарига кетаяпман. Дарчадан қарама ва тунда қидирма мени. Мен ўрмонга кетаяпман. Ортиқ бундай ўтиролмайман. Унда мени ўрмондаги биродарларим кутишяпти... дейиларди қўшиқнинг сўзларида. Метек шуни куйларди.

Қўшиқни тинглар эканман, яна ўз хаёлларимга берилиб кетдим. Валериядан эшитган гаплар фикримни банд этди. У ҳаяжонланиб шаҳар ҳақида худди жонли инсон тўғрисида гап бораётгандай, гўё яқин одами, қариндошига ўлим хавф солаётгандай қизишиб куйларди. Унинг қўшиғини эшитиб мен ҳам Валериянинг ёшлиги ўтган ва менинг поляк дўстларим ўзларининг навқирон ёшлигини ўтказган кўчалар, майдонлар бўйлаб кеза бошладим. Кўздан уйқу қочди. Мен ертўладан чиқдим. Совуқ тоғ ҳавосидан тўйиб нафас олдим.

Ойдин кеча эди. Кўкдаги юлдузлар Бескид тоғлари устида қотиб қолганга ўхшайди. Пастда ҳар замон яккам-дуккам нурлар ялтиллаб қоларди. Тун қаърига борлиғим билан тикиламан. Шу дамда қандайдир дақиқага Тандетлар бозоридан қочган давримда эсимда қолган таассуротни яққол келтирдим.

Уша кўчани монастыр деворларининг орқасидаги Сирень бутаси тагида ўтказганимни ҳурматли китобхон эсидан чиқармаган бўлса керак. Кейиноқ биз картадан аниқлаганимизда бу Белянский монастыри бўлиб чиқди. У Висла дарёсининг чап томонида, Краковдан беш-олти километр нарида жойлашган экан.

Ушанда мени қуёш уйғотганди. Мен кейин кўп марта талаб тонгни йўлда, тоғларда, ўрмонда ва очиқ далаларда кутиб олганман. Аммо ўшанақанги тонг менинг қисматимда жуда кам бўлган.

Ҳозирги август ойининг ҳавоси ҳам тоза, ҳам шаффоф эди. Отишмалар, ёгинлар йўқ, одатдан ташқари сокинлик ҳукм сурарди. Пастликда шаҳар кафтдек яққол кўринади. Иморат томларидаги қизғиш черепицалар қуёш нурида қизиб ётарди. Ярим доира шаклида кўм-кўк хиёбонлар ва кўҳна Краковни ташкил қилувчи: миноралари баланд, ўзи кенг мариацкий ибодатхонаси, улкан Сукенице, шаҳар маъмурий биносининг томи, осмонўпар Ягеллонский университети, катта чорси бозор майдони ва ҳар томонга кесишган ва айланма кенг кўчалар. Васельский тепалигидаги қирол қасри ва ибодатхонаси шундай яқин кўринар эдики, ҳатто у баҳодирона қўлини Висла устида кўтариб, шаҳар тепасида тургандек эди. Мана шу манзаралар бир зумда менинг таассуротимда қолди. Ҳозир у яна хаёлимда тўла акс этди. Валериянинг ҳикояси ва унинг ташвишлари менинг хаёлларимдаги таассуротни яна тиклади. Белянский тепалигидан кўрган шаҳарим жонланиб, менинг юрагимга жо бўлди.

Уруш вақтида сокинлик жуда алдамчи дақиқа ҳисобланади. Хоҳ тун бўлсин, хоҳ тонг бўлсин, бирдан ҳаммаёқ портлаб ларзага келиши мумкин. Киевда, Варшавада ва кўпгина шаҳарларда шундай бўлган эди.

Висла бўйида шундай шаҳарни барпо этиш учун юз минглаб, миллионлаб қўллар, халқнинг меҳнати ва асрлар керак эди. Мана шундай вақт ва меҳнат сарфлаб яратилган шаҳарни бир неча кун, соат ва дақиқалар ичида йўқ қилиш учун бирор фашист йўлбошчисининг ҳамда унинг буйруғини кўр-кўрона бажарувчи ижрочиларнинг ҳаракати етарли эди.

Шундай бўлиши мумкин. Аммо бундай бўлмаслиги ва шаҳар яшаши керак.

Ертўлага қайтдим. Ўлжа фонарнинг хира ёруғида

Алексей билан Михалга шифрланган хат ёза бошладим.

Тонгда Валерия ва Метек шаҳарга йўл олишди.

КУРТ ПЕКЕЛЬ

Поляк дўстларнинг ташвишли огоҳлантиришлари Ростгўй ва Чақмоқнинг хабарлари билан тўла тасдиқланди.

Августдан бошлаб Краковни йўқ қилишга бир меъёردа тайёргарлик олиб бориларди.

Босиб келаётган Совет Армияси қисмлари билан Краков кўчаларида жанг бошлаб юбориб, уларни тайёр қопқонга тушириб, сўнг, неча минг тонналаб портловчи моддалар кўмилган шаҳарларни бир зумда портлатиб юбориш, гитлерчи қўмондонликнинг ўйлаб қўйган режаси эди.

Марказ ўз радиограммаларида, душманнинг Краков истеҳкомларини мустаҳкамлаш системалари ва унинг характерини хабар беришни сўрарди. Уша пайтда қўмондонлигимизнинг узоққа мўлжалланган стратегик фикрлари менга номаълум эди:

Лекин катта воқеалар пишиб етилаётганлиги сезиб турарди.

Польша генерал-губернатори Ганс-фронкнинг янги тактикаси ҳам кўзга ташланарди.

— Жаллоднинг ўз ғанимлари билан ўйин қилиш жуда шубҳали кўринади. Бу мушук-сичқон ўйинини эслатади. Эски сиёсатчиларнинг «Қамчи ва қанд» ишларига ўхшайди,— дея ўзининг шубҳалари билан фикрлашарди, Алексей.

Бир томондан одамларни тинтув, қувғин қилиш, ушлаб қамоқхона ва меҳнат лагерларига жўнатиш авж олган бўлса, иккинчи томондан Вавель қирол саройида тантанали қабул маросимлари ўтказиларди. Қабул маросимларида биринчи бор поляклар, ерли маъмурият ва зиёлиларнинг вакиллари таклиф этила бошланди. Шу маросимларда Франк юртнинг ғамхўр отахони сифатида сўзга чиқиб, полякларни ёндирилган Варшавадан келган қочқинларга ёрдам беришга ундар ва «большевиклар юриши» билан чўчитиб, уларни қарши курашга чақирарди. Европанинг қадимги шаҳарини «Шарқдан босиб келаётган ёввойи галала-

ридан» ҳимоя қилишда ёрдам қилишни кўпириб ваъда қиларди.

Бунинг исботи учун Алексей бир тўп газета кўтариб келди. «Генц Краковский» газетаси генерал-губернаторнинг қабул маросимларини ва унда сўзга чиқиб чўчитиш, кўпириб ваъда қилишларини кенг ёритарди.

Биз Алексей билан поляк ўртоқлар келган фикрга: Франк ва унинг маъмурияти бошқа мақсадлардан ташқари маҳаллий халқ ҳушёрлигини охирги дақиқаларгача сусайтирмоқчи ва улардан шаҳарни йўқ қилиш режасини сир сақламоқчи деган фикрга келдик.

Хўш, шундай экан. Краковни нима сақлаб қолиши мумкин? Фақат аниқ, кучли ва шиддат билан қилинган ҳужум! Аммо бунинг учун шаҳар мудофаасининг ҳамма боғичларини яхши билиш ва шаҳарнинг миналаштирилган аниқ планини қўлга киритиш керак эди.

Краковга қайтган Алексейдан тезда янги ташвишли хабар олдик. «Душман кучи борича мустаҳкамланяпти. Бош почтамтнинг биринчи қават ойналари беркитиб ташланди. Бошқа биноларда амбразура ва дотлар қурилди. Мудофаа ишлари кечаю-кундуз олиб борилмоқда.

Биз Марказга қуйидаги хабарни юбордик:

«Павловга. Бир маст немис офицери Зайонцга: Краковда, Смога кўчасидан то Вислагача унча катта бўлмаган яширин аэродром қурилди. Бу аэродромдан хавф кучайган пайтда бошлиқларни қутқариш мумкин.

С а д о •.

Бизнинг тез орада аниқлашимизча бу аэродром генерал-губернатор ва унинг яқинлари учун мўлжалланган эди.

Декабрнинг ўрталарида фронт штабидан муҳим топшириқ олдик:

«Краковдаги ҳарбий қисмларнинг сони ва номерларини аниқланг. Шаҳарга келаятган ҳар бир янги қисм ҳақида хабар бериб тулинг. Душман тўплари, танклари, аскарлари жойлашган ерни ва Краков райони мудофааси билан боғлиқ ҳамма ишлар режасининг аниқ тафсилотини билинг!

Олинган маълумотларни тезда хабар қилинг! Шаҳар мудофааси билан боғлиқ ҳамма ишлар режасини...

Марказнинг мана шу охирги хабарини қайта-қайта кўриб чиқардим.

«Краковдаги Гердер штрассе кўчаси 11- уйда,— деб хабар берарди Зайонц.— Икки юз кишидан иборат 77- бомбардимончи эскадрилья шахсий состави жойлашган. Эскадрильянинг аэродроми — Раковицеда. Саккизинчи ҳаво корпус штаби эса — Витковицеда.

Электростанциялар районида дотлар қурилаётгани ҳақидаги биз илгарироқ олган тахминий маълумотларни Алексей тасдиқлади. Отман эса: «Краков мудофаасига генерал-комендант Китель қўмондонлик қилмоқда, мудофаа гарнизони — уч дивизиядан иборат», деб аниқлик киритди.

Бу хабарларни элакдан ўтказиб, радиограмманинг сиқиқ сатрларига териш керак эди. Ҳар куни қайта-қайтаётган бу ишнинг мен ҳавосини олиб қолгандим.

Марказ ҳар бир ҳаракатимизга сезgirлик билан жавоб қиларди.

«Сизнинг юбораётган маълумотларингиз,— дейилар эди радиограммаларнинг бирида,— жудаям аҳамиятга моликдир. Бутун куч билан Висла дарёсининг чап қирғоғи бўйлаб инженерлик қурилмалари ва Краковнинг айланма мудофааси қурилишига диққат қилиб boring!

Краков мудофаасининг аниқ плани бизда йўқ бўлгани сабабли уни қандай қилиб қўлга киритиш устида бош қотириб юрган вақтимда Алексейдан хат олдим. Унда: «Мустаҳкамланган районнинг инженерлик қисми Рачеховице қишлоғида жойлашган. У ерда генерал-майор қўмондонлик қилади», дейилганди.

Генерал-майор... Ҳар ҳолда унга бутун мудофаа плани маълум бўлмасаям, мустаҳкамланган районнинг плани маълум бўлиши керак.

Мен тезда поляк партизанлари бўлинмасининг бошлиғи — Гардийнинг олдига бордим. Аввалига менинг режаларим унга хаёлий туюлди. Лекин баъзи нарсаларни аниқлаб беришга ваъда бердим. Гурpпа ишга тушди. Поляк алоқачиси Метек билан Митя — лўли йўлга чиқди. Учинчи куни гурpпа қайтиб келди. Лўли шароит ҳақида ахборот берди. «Рачеховице немислар билан тўлиб кетган. Қишлоқ орқасидаги ўрмонда танк қисмлари жойлашган. «Бизни генерал-майор эса бир

ойдан бери полякнинг, аниқроғи поляк-украин оиласининг уйида истиқомат қилмоқда. Уй бекаси — асли тернополлик, ўз тилини унутганча йўқ. Германларни ёмон кўради. Генерал кўпинча иш билан юриб уйда бўлмайди. У уй бекасининг қизига ошиқу беқарор».

— Поляк «гўзали» уни бошини айлантириб қўйибди, — деб сўзини тугатди, Метек.

Бу «гўзал»нинг туғишган амакиси поляк партизанларининг алоқачиси чиқиб қолди. Гардийнинг одамлари у билан алоқа ўрнатди. Секин-аста бўлғуси операциянинг плани чиқа бошлади. Бу хавфли ишни бажаришга Евсей Близняков билан Дмитрий Ильенко ва Семён Ростопшин ўз зиммаларига олди. Учовлон Рачеховицеда уй соҳибининг ҳамқишлоғи қочқин полициячилар сифатида пайдо бўлишлари, сўнг ўрнашиб олишиб бир оз вақт яшашлари керак эди. Бош ролни «амакига» ажратишди. Унга «Премьерада» қатнашадиган ҳамма қаҳрамонлар билан назокатла тушунтириш ишларини олиб бориш топширилди. «Куёв — Генерал» эса бундан мустасно эди. Евсей Близняков ва Семён Ростопшин кечаси аста соқчини отиб ташлайдиган, «куёв ва келин»ни уй эгалари билан бирга қўлга олиб, номаълум томонга олиб кетадиган бўлишди. Шунда қўйлар омон қолиб, бўри қопқонга тушарди. (Уй эгаларига «тоғдан бошпана берилади», деб ваъда берилганди.)

Афсуски ҳамма иш ўйлагандек чиқа бермайди. Гоҳо арзимаган нарсага бутун иш барбод бўлади. Рачеховице қишлоғи яқинида Краково Армиясининг катта бир бўлинмаси пайдо бўлди. Бизнинг «куёв бола — Генералимизни» хизматидан қайтаётган вақтда ўққа тутишибди. Шундан сўнг у чўчиб, эҳтиёткор бўлиб қолди. Ўз ҳузурига бронеавтомобиль чақиртириб олди. Соқчиларни кўпайтирди. Бир кун эрта билан менинг ертўламда группамиз алоқачиси — Отченашев тўсатдан пайдо бўлиб, юз берган аҳвол тўғрисида хабар берди.

— «Куёв» билан иш чиқмади. Лекин Сиз, ўртоқ капитан, ҳечам ишнинг битишига шубҳаланманг. Каттаси бўлмаса, кичиги бўлар. Биз бир олим — майорни кўз остимизга олиб қўйганмиз. У мустаҳкамланган районнинг бош инженери бўлиб хизмат қилади.

Мен ўйлаб туриб, розилик бердим. Бир неча кундан сўнг Марказга қўйидаги хабарни юбордик:

«Павловга. Биз немис инженери Курт Пекельни асир олдик. У Краковдан олти километр наридаги, Варшава йўналишидаги истеҳкомлар қурилишини бошқаради. Унинг кўрсатмаларини юборамиз.

С а д о».

Евсей Близняковнинг майорни қандай қилиб қўлга олганликлари ҳақидаги ҳикоясини мен душманнинг орқа томонидан чиқишим билан ёзиб қўйдим. Қўйида ўша ёзмаларимни қисқартирилган ҳолда келтираман.

«...Уч кеча-кундуз инженеримиз» орқасидан кузатдик. Уни юрган йўли, кун бўйи қилган ишлари ва одатларини ўрганиб бордик. Пекель ичкилик, овқат ва аёллар шайдоси экан. У ҳар куни кундуз соат бирдан то иккигача бир суюқоёқ беванинг уйида маишат қиларди. Майор кўпни кўрганлардан бўлиб, жуда эҳтиёткор эди. У беванинг олдига кундуз куни келиб кетарди. Аммо масаланинг қулай томони шунда эдики, беванинг уйи қишлоқ чеккасида бўлиб, алоҳида кичик ўтлоқча билан ажралиб турарди.

Биз учовимиз — мен, Митя — дўли ва Семён Ростопшин қишлоқ бўйлаб кезиб юрибмиз. Митя — аккордеон чалади. Биз унга мастларча жўр бўламиз. Эгнимизда плаш, бошимизда қийшайтириб кийилган шляпалар. Чўнтаklarимиздан шишаларнинг учи кўриниб турибди. Маҳаллий кишилар бизга: қочқин полицей ёки бандерачилар деб шубҳаланиб қарайди.

Уй олдидаги ўтлоқзорга келиб плашларни ерга ёздик-да, шиша ва таомларни қўйиб, ёнбошлаганча кутдик. Ниҳоят... Бизнинг семизчамиз кўринди. У оқишдан келган, ўрта бўйли, кўзларининг ялтиллаши фароғат кун кечираётганидан дарак берарди. Бизни кўриб, шубҳаланди. Хавотирланиши ортди. Қараган эдик, жилмайди. Биз ҳам кулгини аямадик. Урнимиздан туриб, ўраб олдик.

— Шнапс битте, тринкеп. Герр Майор, улфатлар учун ичайлик.

У қўлларини силкитиб, вақт йўқ, деди.

Митя мулойимлик билан унинг биқинига тўппонча тиради. Мен тишлари орасидан оғзига аъло навли арақни қўйдим. Шундай одам учун ичкилик нима де-

ган гап. Шиша бўшагунча оғзидан қўйдик. Арақ тез таъсир қилди. Унинг кўзлари сузилиб, гандираклай бошлади. Биз унинг либослари устидан плаш ташлаб, шляпани кўзигача бостириб қўйдик. Яна бир стакан шнапс ичириб, ўрмон томон суяшиб кетдик. У ерда бизни Отченашев арава билан кутарди. Майор ўзига келиб, бақирди. Биз дарров унинг оғзига латта тиқдик. Гирдиғумдан келган меҳмонимиз юмшоқ пичан устида тезда пинакка кетиб хуррак ота бошлади. Шундай қилиб, уни бу ерга етказиб келдик. Қимматли меҳмонни қабул қилиб олинг, ўртоқ капитан».

Меҳмонимиз дарҳақиқат бебаҳо бўлиб чиқди. Тинтув вақтида унинг ёнидан 1925 йилда берилган 10340 сонли миллий партия билети топилди. Унинг қизғиш муқовасида фашист белгиси тамғаланган эди.

Менинг ертўламда Пекель, тамоман ўзига келиб, нима гаплигини англади. У шундай партбилет билан эски партия аъзоси сифатида рейхсканцелярияга, генерал-губернатор қароргоҳига, ҳатто гитлер қабулхонасига кириш мумкинлигини айтди.

— Биз Ганс Франк билан худди ҳозир сиз билан ўтиргандек бир стол атрофида ўтирганмиз.

Мен Пекель олдида картани ёйиб қўйдим.

Бизга мустаҳкамланган районнинг мудофаа плани керак. Иложи борича майда-чуйда тафсилотлари билан. Баъзи нарсалар хаёлимдан кўтарилибди, хотирам ёмонроқ, деган баҳоналар кетмайди. Ҳамма гапларингиз одамларимиз томонидан текширилади. Ҳар бир объект учун, жаноб майор, бошингиз билан жавоб берасиз. Сидқидилдан хизмат этсангиз ўз ҳаётингизни сақлаб қолишингиз мумкин. Имконият туғилиши биланоқ Сизни Москвага жўнатамиз.

Пекель бошини эгиб рози эканини билдирди. Тамом ўзига келиши учун у бир оз шнапс билан кофе сўради. Биз унинг илтимосини қондирдик. Шундан сўнг Пекель то кечки овқатгача картадан бош кўтармай ишлади.

«Павловга. Асир олинган Курт Пекелнинг берган кўрсатмасига Краков гарнизонининг собиқ қўмондонни генерал-лейтенант Китель 1944 йилнинг сентябрида Краков районида мудофаа иншоотлари қуриш ҳақида буйруқ ва кўрсатма берган. Истеҳкомларнинг умумий номи «Группенсистем», деб аталади. Бу сис-

темадаги бункерлар 10 кишилик бўлиб, эни ва бўйи 4×4 метр ва чуқурлиги 3 метру 60 см.

С а д о •.

•Павловга. Давоми.

Бункернинг тепа қисми 25=30 см. қалинликда бўлиб, ер билан текис қилиб тупроқ тўкилган. Усти ердан ажратиб бўлмайдиган даражада пардаланган. Ҳақиқий бункерлардан ташқари махсус тупроқ уюмлари бўлган ясама бункерлар мавжуд. Бункердан нарида 1,8 м. чуқурликда ва эни 80 см. ҳажмда, буғу шохлари кўринишида хандақлар бор. Унинг 2-3 томонида пулемёт уялари ўрнатилган. Бункерларнинг атрофи 30 метр чамасида тиканли сим билан ўралган бўлиб, уларнинг оралиги 200 метр масофада. Кўп бункерлар тураржой бинолари ва саройлар ичига қурилган. Ҳамма тош йўлларнинг икки томонига баландлиги 3-5 метр ва қалинлиги 1,5 метр бетон устунлар қурилган. Улар миналаштирилган бўлиб, рақиб яқинлашган пайтда, ағдарилиб, йўлни тўсишга мўлжалланган.

С а д о •.

Бу кунлар Ольганинг энг қизғин кунлари эди. У квадратлар бўйича Марказга мудофаа иншоотларининг планини юборарди. Марказ бир неча кун мобайнида баъзи участкаларни ва айниқса душман томонидан тайёрланган ясама бункерларни аниқлаб сўраб турди.

Лагеримизда ҳамма майорга кўникиб қолди. Биринчи кунлари у темир крест тақилган либосида ҳарбий асир ҳуқуқида ўзини кўз-кўз қилиб юрди. Кейин Семён Ростопшиндан телогрейка сўраб олиб, баковулимиз Абдуллага ўз хоҳиши билан ёрдам бера бошлади. Шу баҳонада у ўзининг озми-кўпми пазандалик ҳунарини намойиш этди.

Курт Пекелнинг ўзига маълум бўлган бўш томонларидан ташқари яна сергаплик ва ўтган кунларини эслаш хусусиятлари бор экан.

— Мен унга худога ишонгандай ишонардим, у эса иблис бўлиб чиқди. Менинг учун уруш кутилмаганда бу даражада тамом бўлганидан ҳатто хурсандман. Чунки эндиликда мен, яна юртим Магдебургни ва қадрдон рафиқамни кўришга ишончим комилдир.

Айтгандай Пекелнинг катта ўғли танк қўшинларининг офицери бўлиб, қаердадир Ростов остонасида бедарак йўқолганди.

«Уруш ҳеч шодлик келтирмайди», деб такрорлади майор.

— Бу кўкнорихўр — бақалоқ Герман рейхсмаршал, давлатда иккинчи одам бўлиб қолди. Гаулейтер Франк эса қизларимизни йўлдан урувчи аблаҳ бўлиб чиқди. Шикоятлар ёғилди. Биласизми? Бу шикоятларни текширишни Гитлер кимга топширди денг. Мана шу рейхсмаршал либосидаги ифлос, семиз чўчқага топширди.

Мен бу Франкни ёшлигидан бери билар эдим. У ўтакетган айёр эди. Мюнхен тартибсизликлари учун минг тўққиз юз йигирма учинчи йили Фюрерни суд қилишганда у Адольфни ҳимоя қилишни ўзига олган эди. Бу билан у ютди. Чунки Фюрер бундай хизматларни қадрлай билар эди. Ном-нишонсиз адвокатча Германия ҳуқуқ фанлари академияси президенти бўлди. Сўнг — империя юстиция министри, Польша генерал — губернатори лавозимларига кўтарилди. Йигирма еттинчи йилда партиянинг еттинчи съездида биз у билан бир курсда ўтириб, бир кружкадан пиво ичганмиз.

Мен бу ерда Польшада бутун уруш йилларини ўтказдим. Бу вақт ичида: казармалар, лагерлар, истеҳкомлар қуриш билан банд бўлдим. Мен — солдатман, менинг ишим бажариш. Буйруқ бўлдим — бас! Генерал-губернаторни Варшавада, Вавелда ва Кшешовицеда кўрдим. Бу ярамас аввалига танимади. Лекин минг тўққиз юз қирқ учинчи йилнинг июлидами ёки августидами ҳар ҳолда Сталинград ва Курскдаги жанглардан кейин бизларни — эски партия аъзоларини Краковга — яширин мажлисга чақирди. Бу ерда Франкнинг ўзи ёнимга келиб, қўлимни сиқиб сўрашди-да, елкамга қоқиб, ўтган яхши даврларни эсга олди. «Ҳечқиси йўқ, дўстим, бу ерга рус Иванлари етиб келгунча биз бу поляклардан қийма тайёрлаймиз». Мана шундай сўзларни гапирарди Франк. Эндиликда у гўё полякларга ғамхўрлик қилаётгандай кўринса-да, аслида Краковга портловчи моддалар кўмдириб, уни кулини кўкка совурмоқчи. Агар бу мараз асир тушгундай бўлса, ҳаммаёғини юлиб, додлаб, бутун айбни Гитлерга ва гестапога ағдариши турган гап. Мен унинг бу аблаҳона одатини яхши биламан. Кейинги кунларда озиб қолган майор — Пекель, шу гапларни айтиб

бўлиб, бошини карта устида энгаштирганча, бизнинг талабимиз бўйича баъзи нарсаларни аниқлаб ўзгартиришлар киритарди.

Майор Пекель томонидан квадратлар бўйича тахминан чизилган «Группен-систем» мудофаа истехкомлари чизигининг плани, бизнинг разведкачилар ва Зайонц одамлари томонидан синчиклаб текширилди. Яна текшириш фронт Разведка Бўлими томонидан — бошқа йўл билан ҳам олиб бориларди.

Ҳамма нарса тасдиқланарди. Янги йил арафасида биз Марказнинг ташаккурномасини олдик.

* * *

Янги, минг тўққиз юз қирқ бешинчи йилни биз под-хурсанд бўлиб кутиб олдик. Чунки шу кун арафасида Евсей Близняков ўзининг азаматлари билан гитлерчиларнинг озиқ-овқат ортилган араваларига муваффақиятли ҳужум қилиб, колбаса, ёғ, асал, итальянларнинг қўзиқоринга ўхшаш — хамир масаллиғи, бир яшик ром ва шу каби нарсаларни қўлга киритди. Гардий бўлса байрам совғаси қилиб, ов қилинган ёввойи чўчқа ва кийик бериб юборибди. Ёш Скомскийнинг юборган совғаси ҳам Метек орқали бизга етиб келди. Абдулла билан қизларнинг берилиб қилган ҳаракатлари оқибатида ярим кечага бориб, ясама столимиз усти нозу-неъматларга тўлиб кетди.

Командир ертўласи одамлар билан тўлди. Момақалди роқ билан бизнинг краковлик азиз меҳмонимиз — жасур Валерия, Ольга — Чивин ва Ася — Нашвати, поручик Гардий ҳамда унинг собиқ бухенвальдлик маҳбус малла жангчиси, партизанлар табиби Ян Новак билан унинг ярим палласи — Ингибора, мушкетёр-дўстлар, Митя — лўли ва Семён Ростопшинлар бир-бирларининг елкаларига тиралиб, суқилишиб ўтиришар эди.

Роппа-роса ярим кечада ҳаммаёқни Кремль курантларининг оҳанграбо овози босди. Мен туриб қадаҳ кўтардим. (Бу кеча биз ичмаслик ҳақидаги қоидамизни бузишга қарор қилдик.)

— Уртоқлар, дўстлар! Янги йил билан!

Келинлар, бизнинг ватанимиз учун, янги озод Польша учун, Ғалаба учун ичайлик.

«КОЗЛУВКАДАГИ ЖАНГ»

Бир куни поляк дўстларим менга, ҳали босмахона бўёғининг ҳиди кетмаган «За волносьи люд» журна-лини юборишибди. Журнал тарихий бўлиб, унинг ҳар бир сонида фашизмга қарши, озод ва социалистик Польша учун олиб борилаётган курашлар ҳақида ҳи-коя қилинарди. Журнал саҳифаларида берилаётган ха-барлар «Совинформбюро» ахборотларига ўхшаб ке-тарди. Қанчалик ўхшашлигини ҳурматли китобхон журналда берилган қуйидаги хабардан таққос қилса-ям бўлади.

«Подгальяда, Бескиднинг шимолий-ғарб томонидан сал нарида иккинчи катта партизан райони жойлаш-ганди. У томонда Тадек қўмондонлигидаги Варинский отряди, Гардий (Герард Возница) қўмондонлигидаги Крайова армиясининг батальони, подполковник Ка-линовский капитан Михайлов раҳбарлигидаги Совет отряди десант группаси ҳаракат қиларди.

Кунлардан бир кун оғир синовлардан бири Гардий батальони билан капитан Михайлов группаси зимма-сига тушди. 1945 йилнинг 10 январидан немисларнинг анчагина кучи ўрмоннинг катта қисмини ўраб олиб, аввал озгина куч билан партизанларни синай бошла-ди. Партизан бўлинмалари ва командирлари бир-бир-лари билан доимо алоқада бўлиб турдилар. Партизан соқчилар бир неча марталаб душман билан отишмалар қилиб, уларни ўрмон ичкарасига киришга йўл қўйма-дилар.

Тунда Тадек отряди қуршовдан чиқди. 12 январда эса, душман Гарбутовице томонидан ҳужум бошлади. Душман бир неча ердан партизан мудрофаасини ёриб ўтишга муваффақ бўлди. Улар Гардий отряди билан Михайлов (Березняк) группаси жойлашган ерга етиб келди.

Гардий билан Михайлов айланма мудрофаага ўтди-лар. Бу жангда капитан Михайлов бошчилигидаги группа алоҳида ўрناق кўрсатди.

Жангда гитлерчиларнинг 92 одами ўлиб, 120 дан ортиғи ярадор бўлди». Ҳаётнинг бу саҳифаси «Садо» группаси учун энг қийин ва энг бахтли кунлардан бири сифатида эсда қолди... 12 январга ўтар кечаси Гардий иккаламиз узоққа жойлашган дозорларимиз-

ни текширардик. Уша пайтда биз улкан Подгалья ўрмони ҳамма томондан гитлерчилар билан ўраб олинганини билмас эдик. Лекин бу чақирилмаган «меҳмонлар»ни кутардик. Январнинг бошларида Павлов қатъий огоҳлантириб: «Бизга маълум бўлган хабарларга кўра, гитлерчилар Краков атрофидаги партизанларга қарши жазо чоралари тайёрламоқдалар, ҳамма эҳтиёт чораларни кўриб қўйинг», деган эди.

Жазо қўшинларининг Бескид районида тўпланаётгани ҳақида Момақалди роқ ҳам хабар берганди.

Шунинг учун биз душманнинг тонгда ҳужум қилишини кутгандик. Лекин тун ҳам, тонг ҳам тинч ўтди. Биз олисдаги дозорларимизни олиб яқин атрофга қўйдик. Сўнг ертўлага тушиб, мени соат 14.00 гача безовта қилмасликларини буюрдим-да, сўри устига чиқиб, қаттиқ уйқуга кетдим.

— Ўртоқ капитан, ўртоқ капитан! — уйқу аралаш Близняковнинг шодланиб чақираётган овози қулоққа чалинди. Уйғониб қарасам кўзим Евсейга тушди. Унинг хурсандлигидан оғзи қулоғига етган эди: 1-Украина fronti қўшинлари ҳужумга ўтишибди. Бу тўғрида ҳозиргина Ольга радиограмма олди, — деди у.

Биз отилиб ташқарига чиқдик. Азаматларнинг бари бир-бири билан кўришган, кулишган ва ўйинга тушиб кетишган эди. Ошхона томондан димоғни қитиқловчи ҳид келарди. Абдулла ўз шогирди майор билан нимадир тайёрлапти. Унинг ёнида Митя — лўли оёқларини кенг ёзганича турарди. Унинг кўзлари шодликдан чақнарди.

...Фронт бўйлаб ҳужум бошланди. Биз буни ҳафталаб, ойлаб кутгандик. Бу кун учун жонимизни фидо қилиб ишладик.

Янгиликдан Гардий ҳам хабардор экан. Унинг алоқачиси келиб: — Пан поручек, шу «хушxabар» муносабати билан Сизни тушликка таклиф этиб кутмоқдалар, — деди.

Мен соқолимни олиш учун ертўлага тушдим. Шошилмасдан юзимга совун сураётган эдим, яқин жойда граната портлади. Ертўла унинг зарбидан силкиниб кетди. Юзимдаги совун билан ташқарига отилдим. Шу заҳоти:

— Капитан ерга ётинг!— деган овоз эшитилди. Ўзимни қалин қорга отдим. Тепамда пулемёт ўқлари уча бошлади.

Жазоловчилар ҳар бир метр ерга аямай қўрғошин ёғдираддилар. Бизнинг жойлашган еримиз баланд-пастликлардан иборат бўлса ҳам ҳамма томондан ўқ ёғдириш мумкин эди. Ҳозирча бизнинг жонимизга арча дарахтлари оро кириб турарди. Аммо ўраб олинган бўлганимиз учун мудофаада қанча тура олишимиз номаълум эди. Немислар эса ҳар томондан эмаклаб келишмоқда. Қандайдир чора кўриш керак. Ахир бўри қўзичоқларни бўғизлаб ташлагандек, ҳаммамизни ҳалок қилишларига йўл қўйиш керак эмас-ку!

— Ўртоқ капитан, рухсат этинг.

Бу Ростопшин эди. Биз бир-биримизни бир қарашдаёқ тушундик. У, зарб билан отилиб хандақдан ташқарига чиқиб олди. Кейин тезликда дарахтдан-дарахтга думалаганча, қорда чуқур из қолдириб, пулемёт томон ҳаракат қилди.

Сўнгги дақиқаларда юз берган воқеаларни Семён истамайгина ҳикоя қиларди.

...У қизиб кетганди. Ички кўйлаги баданига чиппа ёпишди. Тепаликдан ошиб ўтиб, пастликка думалаб кетди. Яна тепаликка кўтарилаётиб, қотиб қолди. Яқиндаги дарахт панасида гитлерчи беркиниб турарди. У автоматни ўқталиши биланоқ Семён тезлик билан ўқ отиб, душманни қулатди.

Ростопшин ўрнидан кўтарилиб, даҳшатли тусда унинг устига босиб кела бошлади. Эсэсчи жон ҳолатда:

— Иван, отма!— деди.

— Отмайман. Ярамас, отмайман!

Шундай дея, у эсэсчига пичоқ санчди!

...Мен ҳамма ёриб ўтишга тайёрлансин деб буйруқ берганимда, Ростопшин пулемётни қўлга олиб душманнинг ён томонини ўққа тутаетганини айтишди. У ерда йўлак ҳосил бўлган эди.

— Иленько, Абдулла, Ростопшиннинг ёнига боринг. Отченашев, Гарийни огоҳлантинг. Пекелдан кўзни узманглар. Рацияни олиб чиқинг,— деб буюрдим.

Дурбиндан дарахтдан-дарахтга чопиб ўтаётган ниқобли кийимдаги шарпалар кўринар эди. Бизнинг азаматлар эса, кетма-кет пойлаб отардилар. Ниқоб кийи-

мидаги шарпалар қулаб турса ҳам камаймас, улар ўрмонни босиб кетган эди.

Бизни энди тамом бўлди деб ўйлаб улар сурбетлик билан босиб келишга уринардилар.

Қўшинларимиз ҳам ўзларини йўқотиб қўймадилар. Душманнинг роса додини берардилар.

— Пан капитан, пан капитан!— қулоғимнинг остида шивирлаган овоз эшитилди. Бундай қарасам, Гардий турибди. Шундай қалин отишма ичида бу ерга қандай келиб қолганига ҳайрон қолдим.

— Пан капитан, ўртоқ Михайлов. Сиз ўз группангиз билан чиқиб кетинг. Биз сизларни уларнинг ҳужумидан ҳимоя қилиб турамиз.

Чиқиб кетиш керак! Бошқа йўл йўқ! Чунки фронт бўйлаб ҳужум бошланди. «Садо» айниқса энди Марказга зарур. Шу сабабли ўзимизни хавф остида қолдиришга ҳақимиз йўқ. «Садо» ўз вазифасини бажариши лозим эди.

Гардий бизга чиқиб кетиш йўлини кўрсатди. Бу йўл тоққа томон олиб чиқувчи сўқмоқ бўлиб, душман кўзидан нари эди. Қуёш булутлар орасига яширинди. Бу бизларга қўл келди. Гитлерчилар ҳамон бизни ва поляк отряди жойлашган ерни ўтга тутардилар. Гардий беш-ўнта жасур йигитлари билан ҳар ер-ҳар ердан ўқ ёғдириб душманни чалғитар эди. Шундан фойдаланиб унинг жангчилари Ростопшин очган йўлак орқали бизнинг йигитларимиз ортидан чиқиб кетишар эди. Чўққига кўтарилиб, бир оз дам олдик.

Менга:

— Талофат йўқ. Фақат Курт Пекель ғойиб бўлган ва Семён Ростопшин енгил яраланган,— деб ахборот беришди.

— Қани у?

— Шу ердан, қоронғилик ичидан Ростопшиннинг овози эшитилди.

— Раҳмат сенга, Семён. Группани қутқариб қолдинг. Яранг қалай?

— Ҳечқиси йўқ. Ўқ шунчаки тирнаб ўтган. Тўйимгача ўрни ҳам қолмайди. Мана ўртоқ капитан, олинг. Бу Сизга Козлукадан эсдалик бўлсин.

У менга дастаси суякли, кимнидир номи ёзилган «вальтер-9» тўппончасини узатди.

Партизанлар орасида қурбон бор эди. Бизнинг

Метек қандай яшаган бўлса, шундай қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Бескид тоғларида, Гардий билан чекинаётган партизанларни ҳимоя қилиб турган доимий алоқачимиз Ольганинг шахсий қўриқчиси, Метислав Колек чўққилар орасида абадий қолди.

ВАРШАВАГА — ҚАРДОШЛАР СОВҒАСИ

Ун бешинчи январда биз Явожега кириб бордик. Ерли гураллар ҳаммамизни эски қадрдонлардек кутиб олишди. Кечга яқин совуқ кучайди. Мен ҳовлига чиқдим. Шарқ томондан тўпларнинг бўғиқ товуши келарди. Тўпларнинг товушига қулоқ солиб Евсей Близняковни ёнимда пайдо бўлганини сезмай қолибман.

— Ўртоқ капитан, ўртоқ капитан! Сизни Ольга чақираяпти. Муҳим хабар борга ўхшайди,— деди у.

Мен шошиб уйга кирдим. Ольга жилмаярди. Яхши хабарлар бор деб рациянинг қулоққа тутувчи асбобларини қулоғимга тутди. Левитаннинг аниқ, босиқ ва тантанали овозини дарров танидим. Унинг гапидан Варшава озод этилганини билдим. Москва, Варшавани озод этган жангчилар шарафига салют берарди. Бир оз кечроқ Ольга Киев тўлқинларини тутишга муваффақ бўлди.

Украина халқ комиссарлар Советининг Крайова Миллий Радаси Президенти Боллетлав Берутга мурожаатини ташвиқот ҳамда маҳаллий халқ билан муносабатларимга керак бўлади деган мақсадда блокнотимга кўчириб олдим. Шу мурожаатни келтираман.

«Польшанинг пойтахти — Варшаванинг озод этилиши муносабати билан поляк халқи билан биргаликда шодланаётган Украина халқи номидан самимий табригимизни қабул қилгайсиз.

Бизнинг Қизил Армиямиз поляк қўшинлари билан биргаликда салкам бутун Польшани озод этганидан бахтиёрмиз.

Озодлик байроғи бутун поляк ерларида ҳилпираб турадиган кун яқинлашяпти... Украин халқи немис оккупациясининг оғир даврларини ўз бошидан кечиргани учун, қардошлари бўлмиш поляк биродарларининг беш йил ичида фашист босқинчиларидан кўрган азоб-уқубатларини яхши ҳис этадилар.

Мустақил, демократик ва озод Польшанинг туғилишидек шарафли ишга ҳис ва туйғуларимиз рамзи ва поляк ҳамда украин халқларининг самимий, дўстона муносабатларини тиклашнинг кафолати сифатида қаҳрамон Варшава аҳолисига 900 минг пуд дон, 9 минг пуд кунгабоқар мойи, 6 минг пуд шакар ва болалар учун 300 пуд қуруқ мева бизнинг камтарона совғамиз бўлсин.

Украин халқи поляк халқига ўз совғасини қувонч билан топширар экан, унинг оккупантлар жароҳатлаган танасига озми-кўпми шифо бўлишда ҳамда Польшани тиклашда ёрдам бўлсин деб тилакдошлик қилади.

Бизнинг дўстлигимиз абадий мустаҳкамлансин!»

Мен бутун группани сиёсий суҳбат ўтказиш учун тўплашни буюрдим. Йиғилганларга Совинформбюро хабарини қисқача баён этдим.

...900 минг дон, 6 минг пуд шакар... э-ҳе, ҳар бир пуд дон ва ҳар бир килограмм қанд-шакар урушда вайрон бўлган Украина учун қанчалик зарур эканлигини ким ҳам тушунмас эди, ўша пайтда. Шундай ёрдамни фақат ҳақиқий дўст қила оларди.

Евсей, Митя — лўли, Отченашеваларнинг юзлари ёришиб кетганди. Ҳа, улар халқларга зулм ўрнига озодлик, очларга нон, болаларга мева келтираётган шундай ватанлари — армиялари билан фахрлансалар арзийди.

Тонгда биз Явожедан чиқиб кетдик.

СЎНГГИ КУНЛАР

Фронт разведка бўлимига берилган тушунтириш хатидан.

«1945 йил январь ойининг бошларида мен Марказнинг Сосновец шаҳри гарнизони ҳақида маълумотларни аниқлашни Ростгўйга юклаш тўғрисидаги топшириғини олдим.

...Қўшинларимиз Сосновецга босиб кирганда, улар шаҳарда эдилар. Сўнг алоқа узилди. Кейинроқ Момақалдиқнинг гапи бўйича Ростгўй Сосновецдан Кшешовицега келиб, сўнг хотинининг олдига боражани ва уни олиб бизнинг қисмимизга қайтишини айтган. Момақалдиқ унга учрашув учун паролни айтган, Чақмоқ эса, Момақалдиқ билан сўнгги минутларгача бирга эди. Момақалдиқ у билан Кшешовицеда ажрашди. Момақалдиқнинг тахминича эндиликда Чақмоқ бизнинг контрразведкада, аниқроғи, 59-армия ҳузурида бўлиши керак.

С а д о».

Урушда инсон тақдири ажиб бўлади. Уруш тугаб энди тинч ҳаёт кечираман деганда, гоҳо умидлар рўёбга чиқмайди. Биз ғалабага яқин Чақмоқнинг изини йўқотиб қўйдик. Жуда кўп суриштирдик, ҳеч қандай натижа чиқмади. (Балки Момақалдиқ янглишгандир.) Эҳтимол Чақмоқ дайди ўққа учраб ҳалок бўлгандир. Ёки, биз билан алоқаси борлигидан беҳабар, маҳаллий партизанлар унинг суробини тўғрилаб қўйишгандир.

Ростгўй-чи? Унга нима бўлдийкин? Кейинроқ маълум бўлишича, у ўз хотинини Кшешовицедан топа олмаган. Сўнг уни Белоруссия фронтининг контрразведкачилари ушлаб қолишган. Ашаддий абверчининг берган кўрсатмаси қизиқ кўринганидан, шошилишда унга ишонишмаган ва Отманни тезда Уралга — ҳарбий асирлар лагерига жўнатиб юборишган. Аммо Отманни биздан бошқалар ҳам қидиришар эди.

Отман ҳақида гап бошлаган бобимда бир вақтлар унинг бўлинмаси бизнинг Белоруссия партизанларига қарши жазо чораларини қўллаганлиги тўғрисида ҳи-

коя қилган эдим. Мана шунинг учун уни топишиб ҳарбий жиноятчи сифатида Минскда суд қилишиб, узоқ муддатга кесиб юборишган.

Бир неча йиллардан сўнг, лагерларимизнинг бирида Отманнинг изи топилгач, мен унинг «Садо» группаси билан фаол алоқада бўлиб, бизга ёрдам берганини тасдиқладим. Совет одил суди ишнинг ҳамма томони синчиклаб ўрганиб чиққандан кейин уни муддатидан аввал озод қилишни лозим топди.

...Момақалди роқ қўшинларимиз билан Сапки районида учрашди. Уни армия разведка бўлимига келтирдилар. Момақалди роқ паролни айтиб,— Садо мени Павловга йўллапти. Павлов қабул қилади,— дегандан сўнг, Алексей Шопавалов (Момақалди роқ) 19 январь кечга томон фронт разведка бўлимига етиб келди.

Краков шаҳар партия комитетининг секретари Юзеф Зайонц ҳам ўз вазифасини бажаришга киришди. Краков озод этилганининг иккинчи ёки учинчи куни эшик очилиб, унинг хонасида 33 лейтенант погонидаги янги шнелда таниш сиймо пайдо бўлди.

— Алексей!

— Михаил!

Қора жингалак сочли Алексей билан Михаил ўзларида йўқ хурсанд эдилар. Улар бир-бирларига ўз елкаларидаги катта масъулият ва оғир юкдан бўшанган одамлардек тикилишиб турар эдилар.

Бу вақтда бизнинг группаимиз вермахтнинг чекинаётган қисмлари билан ғарб томон, ўз вазифасини давом эттирганича кетиб борарди.

«21. 1. Павловга.

Менинг одамларимни кузатишчи 20. 1-да Сулковице орқали Вадовиц томон Будзув билан 520 юк машинаси (устида одами бўлган), 238 енгил автомашина, 113 мотоцикл, 4 танк, 847 арава, 18 тўп ўтиб кетди. Одамларимдан бири душман аскарлари Карл Гутни отиб, қўлга туширди. Бу аскар 545-дивизиянинг 1085 полкидан экан. № 100 Садо».

«21. 1. 1945 йил. Павловга.

Эрталабки кузатишимиздан Стружа, Тшебуня, Бинькувка, Будзув орқали Мысленицедан тош йўл бўйлаб автотранспорт, аравалар ва пиёдаларнинг катта ҳаракати бошланди. Сулковице, Гарбутовице орқали ҳаракат давом этмоқда. № 101 Садо».

«21. 1. 1945 й. Ростовшин, Шиманский ва мен немиснинг 9 та аскар ва 2 та обер-ефрейторини асир олдик. Уларнинг бари 344- дивизиядан экан.

21. 1. 1945 й. Гарбутовичелик Юзеф Каспак 59- немис корпуси радистини асирга олиб, бизга келтирди».

Биз ўша куни бомбалар ёмғиридан ўйилиб кетган йўлдан кетиб борар эдик. Йўл бўйларида тўплар, броневиклар, штаб машиналари тўнтарилиб ётарди. Баъзилари ёниб кетган эди. Ҳандақларда велосипедларни кўриш мумкин, гоҳо бутун бронетранспортёрлар учраб турарди. Уларни ё ёнилғиси тамом бўлган ёки суви музлаб қолиб, шошилишда иситишнинг имконияти бўлмаган.

Биз Гарбутовице қишлоғидаги бир қудуқ олдида тўхтаб бир оз дам олдик. Қишлоқда немислар қолмаган эди. Мен гимнастёрка билан камзулимни ечиб ташлаб, баданимни то белимгача қор билан ишқалай бошладим. Бирдан кулги ва ҳуштак товушлари кўтарилди. Бундай қарасам соч-соқоли оппоқ бир пакана чол, бир баланд бўйли азамат гитлерчини олдига солиб келяпти. Уларнинг орқасидан болалар мотоциклини ғилдиратиб келишяпти. Чол менга қараб:— Пан капитан, марҳамат қилиб манови газандани қабул қилинг, агар мумкин бўлса, автомат билан мотоциклини менга қолдирсангиз, хўжалигимизга яраб қоларди,— деди.

Каспакнинг гапларидан шуларни тушундим: эрталаб қишлоқдан чекинаётган немис колоннаси ўтарди. 59- корпуснинг радисти — манови ефрейтор, мотоциклда қочиб кетатуриб, йўлакай ҳовлига кириб ичишга сув сўраган. Сўнгра, у автоматини мотоцикл рулига осиб қўйган. Чол бир вақтлар армияда хизмат қилганди. Вазиятни дарҳол баҳолаб, югуриб уйдан бир хурмача тўла олма кваси олиб чиққан. Ефрейтор очкўзлик билан икки қўллаб хурмачага ёпишганча ича бошлаган. Шу пайт чол чаққонлик билан автоматни олиб «меҳмон»га тўғрилаган.

— Хенде хох! Қўлингни кўтар!

Шу кўринишни у беш мартача, менинг жангчиларим ва қишлоқ болаларининг қийқириқлари остида намойиш қилди.

Ефрейтор бўлса оқариб, қизариб йиғлагудек бўлиб:

— Бундай шармандаликни немис ефрейтори кўтара олмайди, шу сабабдан отиб ташланг,— деб илтимос қиларди. Аммо биз уни отиб ташлашни хаёлимизга ям келтирмасдик. Радистнинг берган кўрсатмалари анча қимматли бўлгани учун, биз шу куни уни Марказга маълум қилдик.

«Павловга.

21. 1. Бизлар 9 немис аскарини асирга олдик. Уларнинг ҳужжатлари ва берган кўрсатмаларидан барчаси 374-Гернадер дивизиясига қарашли бўлгани маълум бўлди. Бу дивизия январнинг бошларида Тарнунв районида, аэродром ходимларидан ҳамда госпиталдан чиққанлардан ташкил қилинган. Аскарлар кам таълим кўрган, интизомсиз. Уларнинг ёши 17 дан 55 гача. Дивизия командири полковник Лемперт. Дивизия Тарнунв остоналарида мудофаада эди. Унинг тормор қилинган қисмлари эндиликда Бохню орқали Краковга чекинди. № 102 Садо».

22 январь кечга томон олган асирларимиз сони ўн еттитага етди. Тахминан бизнинг гурпуада ҳам шунча одам қолганди. Биз ўзимизникилар билан қачон ва қаерда учрашишимизни билмас эдик. Атрофимиздаги йўллар ва ўрмонларни чекинаётган немислар босиб кетганди. Бу оқим бизни ўраб олиши ва янчиб ташлаши мумкин эди. Қадимий разведка қоидаси бўйича асирларни отиб ташлаш керак эди. Чунки улар кичик разведка гурпуа қошида хавфли дум ҳисобланарди. Асирлар биринчи дақиқаларда ўз ўлимини кутишганди. Нега деганда улар, бизлар билан шуғулланиш учун Совет разведкачиларида имконият бўлмаса керак, деб ўйлардилар. Одамлар чарчаган, оёқларини зўрға кўтариб босардилар.

Биз яқинроқ майдончага етиб олиб, дам олишга ўтирдик. Асирлар бир ерга тўпланишиб олиб, қичишиб, дийдирашиб, бир алфозда ўтиришарди. Фақат улар орасидаги ёши каттароқ бир асир, четроққа чиқиб, тер ҳиди босиб кетган кийимларини ечиб, тартиб билан қорга ёйиб қўйди. Оппоқ қор шу замон қорайиб, қор устида битлар ўрмалаб кетди. Уруш давомида турли хил нарсаларни кўравериш кўникиб қолган бўл-

сам ҳам, аммо буни кўриб кўнглим айниб, қусиб юборай дедим. Жангчилардан бирини чақириб:

— Андрей, мана бу битлиқларни олиб бир тартибга келтириб қўй. Ана, у кексароғи бош бўлсин,— деб... бояги асирни кўрсатдим.

Ярим соатдан кейин майдонда гулхан гуруллади.

Бояги кексароқ асирнинг буйруғи билан асирлар гулхан атрофига ўтириб олиб битларини ўтда куйдира бошлашди. Битларнинг оловда чарсиллаши атрофни босиб кетгандай бўлди. Бизнинг Саша — Абдулла-миз асирларга қотган нон, уч бўлакдан қанд ва бир котелокдан лавлаги чой берди. Немислар ўзларига келиб, юзлари севинчдан ёришиб кетди. Озгина бўлса ҳам таом ва айниқса ширин чой беришдими, демак, отиб ташлашмас экан, деган фикр уларнинг ҳаётга ишончини мустаҳкамлади.

Тунни ўрмонда ўтказиб, тонгда яна йўлга тушдик. Асирлар энди анча бардам юришарди. Улар эндиликда бизникилардан кўра ўзиникилар билан учрашишдан ўзларини олиб қочардилар. Фақат ўн етти ёшлардаги, сариқ юзли новча йигит бизга ёвқараш қиларди. Бошқа асирлар ҳам ундан кўз узмасдилар.

Ярим кечада Ольга Марказнинг охирги радиограммасини келтирди. Унда:

«22. 1. 1945 й. Садо. Енджеюв шаҳрига бориб, комендантга учрашинг. Шаҳар комендантидан Павловни сўранг», дейилган эди.

Енджеювгача етиб бора олмадик. Йўлда кетатуриб 23 январь пешинга яқин 4- Украина фронтининг 38-армияси ҳузурига тушиб қолдик. Шундай қилиб, бизнинг душман орқасидаги юришларимиз тамом бўлди. Асирларни тилхат билан Мисленицегга топширдик. Контрразведкадаги ёш лейтенантга бу кам кўринди шекилли, қуроолларни топширишни талаб қилди.

Митя — лўли унинг гапига аччиғи чиқиб:

— Сен менга қурол бермагансан ва уни олишга ҳаққинг йўқ,— деб туриб олди.

Сал бўлмаса жанжал чиқаёзди. 38-армия разведка бўлимининг бошлиғи тинчитди. У бизга Павловнинг саломини топшириб, ихтиёримизга «виллис» ва «студебеккер» автомашинасини берди. Кейин мени ўз уйига таклиф этди. Иккимиз қолганимизда:

— Сизни фронт штабида кутишяпти. Краков орқали кетасизлар. Йўллар хавфли. Қуршовдан немис танк корпуси ёриб чиқишга уринаяпти. Урмонда ҳар хил гитлерчи тўдалар юришибди. Айниқса, эсэсчилар хавфли. Одамларингизни огоҳлантириб қўйинг. Хуллас — зийрак бўлинглар,— деб тайинлади.

24 январнинг тонгида Ян ва Инга Новаклар, Гардий ва унинг жангчилари билан илиқ хайрлашиб йўлга тушдик.

ҚУТҚАРИЛГАН ШАҲАР

«Краковнинг тарихий ёдгорликлари ва шаҳарнинг кўпгина саноат корхоналарини яқсон қилиш режаларини фашистлар амалга ошира олмадилар. Уларнинг шундай режалари борлигини биз ҳужум бошлаш арафасида душман орқасида иш олиб бораётган ўзимизнинг разведкамиздан билдик. Шунга айтишим мумкинки, мана шу разведкачилар ҳаракати туфайли ҳамда поляк жамоатчилигининг ватанпарвар кучлари берган ёрдамлари сабабли, биз гитлерчиларнинг Краков районидаги тайёргарликлари ҳақида Сандомир районида турган пайтимизда маълумот олган эдик. Совет Иттифоқи Маршали Конев».

*(«Дзенник Польски»)
январь 1965 й. № 14.*

Совет чекистлари ўрнашиб олган Краковда гитлерчиларнинг бу жинойткорона фикри қандай барбод қилинди?

Шаҳар қандай қутқариб қолинди? Эҳтимол биз баъзи китобхонларнинг хавфсаласини пир қилиб қўярмиз. Нима ҳам қила олардик. Йўқ гапни бор қилиб бўлмайди-ку. «Садо» группасидан ҳеч ким ўз қўли билан ўлим келтирувчи кабелни узиб ёки портлатиб ташлагани йўқ. Ҳеч ким бу ишни қиламан деб ўлгани ҳам йўқ. Умуман олганда Краков озод қилинган куни Момақалдиуроқдан ташқари барчамиз Краковдан узоқда, қўмондонликнинг буйруғи билан Ғарб томон кетиб борардик. Кейинчалик Зайонц ўз китобида¹ шуларни хикоя қилади:

«Бизни (Юзеф ва Валерия Зайонцларни — Евг. Б.) Прысак ва Владек Бохенек ўз оиласи билан кўргани

¹ Юзеф Зайонц. Жанг боради. Воениздат. 1968. 187 бет.

келишти. Прысак чўнтагидан қоғозга ўралган бир нарса олиб, қўйди. У қоғозни очганда мен... бир парча кабелни кўрдим.

Бу ўша биз кузатганимизнинг ўзгинаси. Совет солдатлари буни кесиб ташлаган бўлса керак.

Шаҳарга хавф солган кабелни хавфсизлантириш тарихини менга ва Зайонцга Краков озод этилгандан кейин Момақалди роқ ҳикоя қилиб берганди.

У, шаҳарга Ғарб томондан босиб келаётган Совет Армиясининг бош қисмлари билан боғланиш иложини топибди. Бу қисмларнинг командирлари кабелнинг учлари келиб бирлашган жойнинг атроф тузилишини яхши билар эканлар. Огоҳлантирилган сапёрлар тезда кабелни топиб, бир неча жойдан эҳтиётлик билан кавлаб кесиб ташладилар.

«Гитлерчилар,— деб ёзади Зайонц,— кабель сиригининг очилганидан беҳабар, Шарқдан шиддатли ҳужум кутиб, қулай фурсатни пойлардилар. Совет аскарларининг илғор-ҳужумкор группаси кабелни кесиб, эҳтиёткорлик билан кабель бирлашган фортга яқинлашди. Бу форт ертўлаларида, махсус белгини олиш биланоқ электр қувватини улаб, шаҳарни портлатиб юбориш учун буйруқ олган хизматчилар бор эди. Совет жангчилари ғафлатда қолган гитлерчиларга тўсатдан ҳужум қилиб, шаҳар учун бўлган жангни ютдилар».

Шаҳар учун олиб борилган ушбу жанг 19 январдан анча илгари бошланган эди.

1966 йилнинг бошларида «Комсомольская правда» газетаси бизнинг группа ҳақида ҳужжатли қисса босиб чиқарди.

«В. Кудрявцев ва В. Позинковскийларнинг «Шаҳар омон қолиши керак» номли ҳужжатли қиссасига собиқ 1-Украина fronti штабининг бошлиғи, Совет Иттифоқи Маршали В. Д. Соколовский сўз боши ёзган эди. Бунда 1-Украина fronti штабининг бир группа разведкачилари Улуғ Ватан урушининг ҳал қилувчи стратегик операцияларидан бири — 1945 йилнинг январида Сандомир плацдармидан ҳужум бошлашга тайёргарлик кўриш даврида... душманнинг орқа томонида қилган ҳаракатлари ҳикоя қилинарди. Бу ўша пайтдаги Олий Қўмондонлик Ставкасининг планларини муваффақиятли бажаришни таъминлаган кўп

сонли группалардан бири эди. Улар Польшанинг қадимги пойтахтини вайрона бўлишдан сақлаб қолдилар».

Ҳа, фақат кўп сонли тармоқлардан бири... Ахир Краков районида бизнинг группамизга ўхшаш группалардан қанчаси иш олиб борганини биз билмас эдик, билолмас ҳам эдик.

Йиллар ўтгандан кейин радист Макни, довюрак радистка — Астрани, калиновскийлик афсонавий қаҳрамонларни кўрдим. Уларнинг ҳар бири ўзига юкланган топшириқни бажариб, қўлидан келганича иш қилган эди.

Бизнинг группа душман орқасида бир юз эллик олти кун иш олиб борди. Биз бу даврда юз элликдан ортиқ радиограмма юбордик.

Бу тўғрида ўйламаган бўлсак ҳам унинг ҳар бир сатри у ёки бу мақсадда бир нарсага — Краковни омон қолдиришга хизмат этарди. Бизнинг сапёрларимиз разведгруппа ва поляк дўстларимизнинг маълумотларидан фойдаланиб, Краков озод этилганининг биринчи соатларида Вавель Сукениць университетини миналардан тозаладилар. Гитлерчилар асосий биноларни ва қадимий меъморчилик ёдгорликларини миналаштирган эдилар. Аммо улар портлатишга улгуролмадилар ўз ниятларига ета олмадилар.

Сапёрлар биринчи кунлари кечаю-кундуз дам нималигини билмай ишладилар. Улар кўпдан-кўп аста портловчи миналарни хавфсизлантирдилар.

Қадимий поляклар пойтахтини қутқариб қолишда ҳал қилувчи ишни совет аскарлари бажарди. Ўшанда, 1945 йилнинг булутли январь тонгида биз Краковга бораётиб, у ерда бўлган қизгин жангларни тасаввур этолмас эдик. Йўл бўйлаб биз кўриб бораётган, чала ёнган танклар, автомашиналар, аравалар, усти қор босган гитлерчиларнинг мурдалари бу ерларда бўлиб ўтган қизгин ва шиддатли жанглардан дарак берарди. Уша кунлардаги аҳвол ва умумий жанглар кўринишини тиклаш учун биз яна гувоҳга мурожаат этамиз.

Висла-Одер операциясининг муҳим босқичи ҳақида собиқ 1-Украина фронтининг қўмондони, Совет

Иттифоқи Маршали Конев ўзининг «Қирқ бешинчи»¹ номли китобида шундай ҳикоя қилади.

19 январнинг тонготарида 59-армия кузатув пунктига — Генерал Коровников олдига йўл олдим. Ҳужумдаги армиянинг иккинчи сафи ёйилиб, Краковнинг шимол ва шимоли ғарб томонидан ҳужум қилишга тайёрланиб турарди. Кузатув пунктидан шаҳар манзараси кўзга ташланарди. 59-Армиянинг олдига, Краковга Шимол ва Шимоли Ғарб томондан ёриб кириб, Висла дарёси устидаги кўприкни эгаллаш билан шаҳардаги душман қаршилигини тезда синдириш вазифаси қўйилганди.

Мен учун Краковга қаратилган қўшинларнинг шиддатли ҳужумини таъминлаш жуда муҳим эди. Фақат шиддатли ҳужумгина бу қадимий шаҳарни вайрона бўлишдан сақлай оларди.

Фронт қўмондонлиги шаҳар ҳужумига артиллерия ва самолётларни ишга солмасликка қарор қилди. Лекин шаҳар остоналаридаги мудофаа истеҳкомларини биз эрталабдан бошлаб тўпга тута бошладик. Кузатув пунктидан бўлғуси зарбани режалаштириб, мен Коровников билан «виллис»ларга ўтириб, қўшинларнинг олдинги сафлари томон юрдик. Полубояровнинг корпуси шаҳарга Ғарб томондан ёриб кирган, Шимол томонда эса жанглар қизиб кетган эди.

Бизнинг силжишимиз муваффақиятли бўлди. Гитлерчилар қўшинларимизга қарата вақти-вақти билан автомат, пулемёт ва тўплардан ўт очиб турган бўлсалар ҳам, лекин тартибсиз бу отишмалар душман кучларининг синганидан дарак берарди. Полубояров корпуси Ғарбга кетувчи йўлни ҳадемай беркитиб қўйиши мумкин эди. Душман учун бир йўл — Жанубга, тоғ томонга чекиниш қолган эди. Ва у зудлик билан шу йўлдан чекина бошлади.

Шу фурсатда биз гитлерчиларнинг охириги чекиниш йўлини кесиб қўйиш ниятида эмас эдик. Агар бу йўлни кесиб қўйганимизда уларни шаҳардан уриб чиқаришга тўғри келар ва бу билан шаҳарни вайронага айлантирган бўлардик. Ана шу мақсадни кўзлаб, душманни қуршаб олиб, янчиб ташлашдан қайт-

¹ И. С. Конев «Қирқ бешинчи», тўғриланган ва тўлдирилган иккинчи нашри» Воениздат, 29—30 бетлар.

дик. Душманга қуршов хавфини туғдириб, сўнг уни танк ва пиеда қўшинлар ёрдамида шаҳардан сиқиб чиқардик.

Айтишларича, узоқ уруш давомида солдат юраги вайроналарга кўникиб қолар экан. Лекин бу кўникишга қарамай у харобазорликка доим қарши экан. Биз учун эса Краковдай қадимий-тарихий шаҳарни бутунлигича сақлаб қолиш катта қувонч эди. Краков учун бўлган кураш ва жанглар ана шундай якунланди.

Ҳа, айтгандай озод этилган Краковга бизнинг саёхатимиз энди бошланяпти. Бизнинг ихтиёримизда «виллис» автомашинаси бор эди. Миналардан тозаланган йўллардан секин кетиб бормоқдамиз. Сапёрларимиз:

— Йўл тозаланган, миналар йўқ,— деб бизга оқ йўл тилаб қоладилар.

...Мени таниш жойлар ўзига тортди. Монтелиупихега бурилдик. Мана у, Краков қамоқхонасининг мудҳиш биноси. Бизнинг — Ольга билан омадимиз бор экан. Соғ-саломатмиз. Аммо бу тош зиндонларда қанчадан-қанча одамлар қийноқ ва азоблардан ўлиб кетди. Танишимиз, биргина «ҳазилкаш терговчи» қанчадан-қанча одамларнинг умрига зомин бўлган?

Кўзимни юмган эдим, худди кино экранидаги каби олдимдан мен ётган хонанинг қонталаш, қон ва қалам қолдиқлари билан ёзилган деворлари кўринди, қани энди бу деворлар тилга кира олса... ўгирилиб қарасам, ёнимда, Ольга кўз ёшларини оқизганча унсиз йиғларди. Унинг кўзларидан кўнглимдаги гапни «Татус, Стёфа, Рузейларга на бўлдийкин? Улар тирикми-канлар?» деган саволни уқиш мумкин эди.

Врубллар... Врубллар... Ғалабамиз учун қилган хизматингизни ҳеч қачон унутмайман.

...Ўшанда яширин хонада нафасимни ичимга ютиб, нафратдан гужанак бўлиб ётганимда Чивиннинг тили маҳкамлигига ишончим комил эди. Кекса Михалга ҳам ишонардим. Аммо Стёфада куч қаердан пайдо бўлдийкин? Мен турган хона яқинида уни уриб автомат қўндоғи остида сўроқ қилганларида ҳам бир оғиз сўз айтмаганига ҳайрон қоласан. Гапирмасдан ҳам шундай бармоғи билан капитан Михайлов ётган хонага ишора қилса — тамом эди. Лекин у шуни қил-

мади, бардош берди. Ана шунинг учун уларга: ота-бола Врублларга қойил қолиб, эгилиб таъзим қилсанг арзийди. Менинг мамлакатимга бўлган муҳаббат ва ишончларингиз учун сизларга раҳмат ва таъзимлар бўлсин дейман.

...Қизлар Монтелиупехдан мени Тандета бозори томон олиб кетишди.

— Қани, Вася амаки, сиз ўзингизни фаришта — қўриқчиларингиздан қаерда ажралишиб қолган эдингиз, кўрсатинг-чи, — деб қўйишмади.

Кўрсатишга тўғри келди. Ташқаридан қараганда Тандета олти ой ичида ўзгармаган кўринади. Аввалгидек «Хуфия бозор» одамлар билан қайнарди. Кишилар кўпайиб кетибди.

Бозордан чиқиб кинога тушдик. У ерда урушгача бўлган қандайдир «Иван Иванович аччиқлანаяпти» деган комедия қўйиларди. Томошадан кейин учаламиз шаҳар кўчаларини кездик. Бахтиёр симонларни кўриб шодланардик. Қаршимизда минорали ва шамол парраклари бўлган саройлар учрарди. Костёлларда (поляк черковлари) диний маросимлар бажо этиларди. Уларнинг баланд ва қия очилган эшикларидан орган садолари янграб чиқарди. Қишки офтоб бинолар ойналарида акс этиб, жилваланарди. Днепропетровск ва Киев шаҳрининг харобалари олдида сақланиб қолинган бу шаҳар ғаройиб кўринар эди.

Биз Сукеницедан унча узоқ бўлмаган шаҳар марказидаги эски меҳмонхонада тўхтадик. Ярим тунда мен гўё биров туртгандай уйғониб кетдим. Туриб, деразадан қарадим. Тунги шаҳар устидан булутлар сузиб ўтарди. Қандайдир дақиқага булут йиртиғи орасидан ой мўраллади. Гўё шошилгандек ой нурида Марицакий костелининг найзасимон миноралари, Вавелининг ғира-шира шарпаси кўриниб ўтди.

Пастда, майдонларда Т-34 танклари, усти ёпиқ ҳарбий машиналар, аравалар, отлар турар, уйларнинг томларида кумушранг қор товланар, Сукониценинг миноралари кўкка бўй чўзгандек кўринар, ойнинг хира шуъласи адам Мицкевич ҳайкалига тушиб турарди.

Шуларни кўрар эканман, авваллари ҳеч сезмаган туйғу билан Висла бўйидаги бу шаҳар охириги ойлар давомида ҳаммамиз учун қанчалик қимматли ва қадр-

дон бўлиб қолганини бутун дилим билан аниқ ҳис этдим.

Биз, Павлов билан Енджеювега келганимизнинг иккинчи ва учинчи куни учрашдик. Уша пайтда Чен-стеховга яқин бўлган бу шаҳарчада 1-Украина фронти жойлашган эди. «Павловга, шошилич...» ёки оддийгина қилиб, «Павловга», деб бошланарди бизнинг барча радиограммаларимиз.

Олдимизда турган бу киши билан мен бир юз эллик олти куну тун эфирда хаёлан гаплашдим ва фикрлашдим. У биз яшаб турган уйга яхши дам олиб улгурган пайтимизда етиб келди. Аммо биз унинг ғамхўрлигини олдинроқ ҳис этдик. Чунки келишимиз билан яхши уй, янги либослар, тоза чойшаблар, етарли озиқ-овқат, уйдан келган мактублар бизни кутарди. Келганимизни эшитиб, менинг содиқ ёрдамчим Мома қалдироқ учиб келди.

— Мени табрикланг, капитан, артдивизионга тайинландим,— деди шодланганидан, кечқурун эса Павлов келди. У ёлғиз ўзи эмас, балки адъютанти ва қандайдир нотаниш офицер билан келди. Адъютант шинелининг тубсиз чўнтагидан флягада спирт олиб қўйди.

Учрашув учун, махсус топшириқ пайтида ичкилик ичмаслик ҳақидаги қоидага қатъий амал қилинганлик учун қадаҳ кўтарилди.

Биз ҳам столга ўзимизнинг асраб юрган бор-йўғимизни олиб қўйдик. Мен Павловга «Садо»нинг янги аъзолари бўлмиш Евсей Близняковнинг қўпоровчиларини таништирдим.

— Қани, салом, азамат казаклар!— дея у ҳамма билан кўришиб, қадаҳ кўтарди. Шу туришда, у ўзининг кенг елкаси, ўз ёшига қараганда вазминлиги ҳамда айёрона кулимсираб туриши билан Гоголнинг атаманига ўхшашиб кетарди.

Учрашувимизда жуда кўп яхши сўзлар ва қўшиқлар айтилди. Кейин Павлов отлана бошлади. Уни тунги иш кутар эди. Қаердандир Ғарб томондан, бизнинг жанговар дўстлардан «Павловга, шошилич...» дея янги радиограммалар келарди.

— Мана, биз энди уйдамыз,— деди астагина Ольга меҳмонларимиз кетишганда.— Ҳа, энди уйдамыз. Тез орада Митя-Лўли, Евсей Близняков, Семён Ростопшин, Заборонек, Саша-Абдуллалар ҳаракатдаги ар-

миямизнинг турли қисмларига йўлланмалар олишди. Учувчиларимиз Валентин Шипин билан Анатолий Шишов ўз қисмларини қидириб топишди. Улар бомбардимончи авиацияга қайтишди.

* * *

Бутун бир группадан уч киши: Ольга, Анька ва мен қолдик. Биринчи кунлари мен ёзув-чизув ишлари билан банд бўлдим. Душман орқасидаги бир юз эллик олти кун ичида қилган ишларимизнинг ҳисоботи сиқиқ сатрларга жо бўлган эди.

Группамиз фронт штабига бир юз элликдан ортиқ радиограммалар юбориб, унда душман қўшинларининг жойлашуви ҳамда темир ва тош йўллар бўйлаб уларнинг ҳаракати ҳақида тўпланган маълумотларни берган эди.

«Садо» группаси жанговар операцияларда юздан ортиқ гитлерчиларни, бир неча ҳарбий эшелон ва кўполикларни йўқ қилди.

«Катта қийинчилик ва машаққатларни енгиб душман ортида иш олиб борган «Садо» разведгруппасининг ҳар бир хабарлари жуда муҳим ва аниқ бўлиб чиқди. Унинг қанчалик аниқ ва муҳимлиги қўшинларимизнинг жанглардаги ғалабаси билан тасдиқланди». Қўмондонликнинг бизга берган ушбу юксак баҳоси менга кейинчалик маълум бўлди.

Берлин операцияси кунларида мен асосий йўналишда эмас, балки Дрезден йўналишида эдим. Бу зақтда Нашвати биз билан эмасди. Фронт штаби билан Дрезденга «Садо» группасидан мен билан Ольга тушиб қолди. Эльба бўйидаги бу шаҳарда биз ғалабачи кутиб олдик. Шаҳар харобалари ичида тутун бурқсар эди. Бу шаҳарга қўшинларимиз кириш олдидан америкаликлар гўё иттифоқдошлик мақсадларига риоя қилган каби (зарурати бўлмаса ҳам) қадимий шаҳарни бомбардимон қилиб харобага айлантиргандилар. Биз қўшинлар тўлиб кетган кўчалардан ўтиб борардик. Десантчилар ўзларининг мослама тўпларида, қўлларида қуролларини маҳкам ушлаганларича Т-34 танкларининг зирҳларида кетардилар. Уларга

байрам шарафига отилаётган ўқларнинг товуши ҳам юзларча гармон ва қўшиқ овозлари ҳам таъсир этмасди.

Рота ошпази узун навбатга тизилган немис болаларини солдат бўтқаси билан сийларди.

Офтоб чарақлаб нур сочмоқда эди. Тўсатдан Ольга:

— Капитан Михайлов, асли исми шарифингиз нима? — деб сўраб қолди.

— Евгений Березняк. Сеники-чи?

— Лиза... Елизаветта Вологодская. Мана танишиб ҳам олдик, капитан. Энди бизникилар қаерда экан?

Собиқ Саксония қиролларининг қароргоҳи бўлиш — Цвингер харобалари олдига келдик. Кимдир радиокарнай ўрнатган экан, ундан Москвадан гапирётган Левитаннинг «Ғалаба қилдик, азиз ватандошлар, ғалаба қилдик», деган шодиёна овози янграр эди.

...Бўш вақт кўп эди. Бундан фойдаланиб, душман орқасидан чиққан замони шошиб-пишиб қаламга олган ёзувларимни тартибга келтирдим. Натижада кундаликка ўхшаш дафтар ҳосил бўлди.

Кундузи ўз иборам билан айтганимдек экскурсияга — яъни шаҳар ва унинг атрофига саёҳат қилиш учун жўнардим. Тезда бунга нуқта қўйилди. Чунки бир куни мени ва Ольгани штабга чақиришиб, қўлимизга ҳужжатларимизни беришди. Сўнг озиқ-овқат талонлари тутқазиб, уйга қайтишга рухсат этишди. Биз учун тинч ҳаёт бошланди.

ВАСИЛИЙ СТЕПАНОВИЧ

Шу йиллар давомида менда бир ҳис, разведка мактабидаги устозим бўлмиш Василий Степанович билан учрашиш истаги бор эди. У билан учрашиб, менга қилган ҳамма яхшиликлари учун миннатдорчилик билдиришни орзу қилар эдим. Армия сафидан қайтганимдан кейин мен яна Львов шаҳар маориф бўлимининг мудири, кейинроқ Украина ССР Маориф министрлигида мактаблар бошқармасининг бошлиғи бўлиб ишлай бошладим. Хизмат юзасидан тез-тез Москвага бориб туришга тўғри келарди. У ерга борган вақтларимда устозимни суриштириб телефон орқали уйга қўнғироқ қилардим, ҳар сафар аёл киши гапни чўзмасдан «Василий Степанович узоқ муддатли командировкада», деб жавоб қилар эди.

Биз фақат 1969 йилнинг февраль ойида учраша олдик. Лекин Василий Степанович мени аввалроқ «Комсомольская правда» газетасида «Шаҳар омон қолиши керак», қиссаси босилгандан кейин топиб, қўнғироқ қилди ва табриклар қўйди. Орамизда ёзишма бошланди.

Мана, биз «Юность» меҳмонхонасининг шинамгина хонасида ўтирибмиз.

Василий Степанович граждандан кийимида. Бир неча йилдирки у ўзининг «етук» даврини бахшида қилган иш билан хайрлашган. Ҳозир у шахсий пенсионер. Лекин ишлаяпти. Кўришмаганимизга ҳам чорак аср бўлибди...

— Ёзган рапортинг эсингдами? Ахир сендан разведкачи чиқдику. Мен тамаки фабрикаси воқеасидан кейин сендан албатта иш чиқишини билган эдим.

...Тамаки фабрикаси воқеаси бизнинг разведка мактабидаги биринчи жиддий ишимиз эди. Бунга қадар биз парашютдан сакрашни машқ қилар эдик. Айниқса тунги сакрашлар одамдан ўз ҳушини йиғиб ҳаракат қилишни тақозо этарди. Март ойида Москва

атрофидаги ўрмонлар кишини чалғитувчи даражада бўларди. Ана шу шароитда тунлари азимут бўйича юриш машқлари ўтказиларди. Тунда муз устига қадам қўйишинг билан унинг юпқалигидан оёғинг чуқур қорга ботиб кетади. Сен эса компас кўрсаткичи бўйича В пунктига жарлик, ўрмон ва эски мазорни кесиб ўтишинг керак. Йўлда эмаклаб кета туриб, бирорта хас-чўп ёки муз парчасининг чирсиллаб синган товуши эшитилмаслиги шарт. Шундай шарт билан белгиланган йўлни босиб ўтиб, соқчини хавфсизландириш ҳамда мина кўмиш керак бўлади.

Шарт бўйича мендек исми шарифсиз «йўқ ердан» пайдо бўлган одам, Москва шароитидаги ҳарбий ҳолатга қарамасдан, ҳужжат топиб тамаки фабрикасига ишга жойлашиб олиши керак, кейин эса корхонадаги разведка эътиборига лойиқ маълумотларни тўплашим лозим эди.

Менинг мактабдошим бўлмиш Олегнинг ажойиб қобилиятлари туфайли ишимиз яхши бошланди. Биз у билан бир партада ўтириб, бир товоқдан овқат ер ва бир уйда истиқомат қилардик. «Яхши ўртоқ туғишганингдан афзал» деганларидек, биз иккимиз қиёматлик дўст эдик. Бундай ёрқин истеъдодли одамни умримда бошқа учратмадим. У разведка мактабига яширин ишда икки йилча ишлаб кейин келганди. Ўзи довюррак, жасур, совуққон, топқир ва тезда бир қарорга кела оладиган одам эди. Олег ўрта бўйли бўлиб, сабр-тоқат ва чидамликда ҳатто кўпни кўрган ўқитувчиларимизни ҳам ҳайратда қолдирарди. У камгап ва ўзини тутабилар, ақлли, бировга ўхшатиб лақаб қўйябилса ҳам устидан асло кулмасди. Шу хислатлари билан танасидан тортиб тирноғигача ҳақиқий феъл-атворли рус кишиси эди.

Қачон мен Олегга тикилиб қарасам доим Алексей Толстойнинг ушбу шеъри ёдимга тушарди.

Севсанг агар — сев телбасимоп,
Ғазабинг ҳам — қатъий, беомон.
Сўксанг ҳамки — ёниб сўк фақат
Кессанг, чопсанг — билмагин шафқат.
Баҳе айласанг — ўз сўзингда тур,
Жазоласанг — оч биқинга ур.

Шафқат қилсанг — чин дилдан фақат,
Уйиб ташла — берсанг зиёфат.

Дўстим ҳаётни севарди. У ҳаётнинг асири эди. Унинг қобилиятли ҳунарларидан бири (жуда кам учрайдиган) сохта ҳужжат ва муҳр тайёрлаш ҳунари бўлиб, душман орқасидаги яширин ишда ишлаган даврида кўпинча ҳар турли гебитс комиссарлар ва бургомистрлар номига муҳр тайёрлашга тўғри келарди. У бу ишни шундай моҳирона бажарардики, яширин ташкилотнинг аъзолари навбатдаги топшириққа кета туриб, албатта Олег тайёрлаган ҳужжатни олишга ҳаракат қилардилар. Шу сабабдан уларнинг кўплари омон қолганлиги учун ундан миннатдор эдилар. Мен эса — тамаки фабрикасидаги муваффақиятим учун ундан беҳад миннатдор эдим. Ушанда мен справка бланкасини топиб келтиргандим. Олег ярим соатда унга муҳр тайёрлаб босди. Ушбу справкада фамилиям Глушков И. И. бўлиб, ярадорлигим туфайли госпиталда ётиб чиққанлигим ва шу сабабдан тамоман тузалиб кетмагунимча ҳарбий хизматдан озод этилганим кўрсатилган эди.

Шу «ҳужжат» билан фабрика кадрлар бўлимининг бошлиғи олдиға кирдим. Камзулининг олд тугмалари қадалган, сочи қиртишлаб олинган кадрлар бўлимининг бошлиғи, справкани уч маротаба ўқиб, ҳатто ҳидлаб кўриб: «Бизга одамлар жудаям зарур», дея ишга қабул қилди.

Мен ўша вақтнинг ибораси билан айтадиган бўлсак, генераллар чекадиган папирос тайёрлар эдим. Учинчи куни фабрика идорасидаги бир қиз билан салом-аликни қуюқлаштириб олдим. Қизча хушбичим бўлиб, жуда ҳам ишонувчан эди. Унинг олдиға ишдан кейин кириб турадиган бўлдим. Ҳафтанинг охирларига бориб менинг қўлимда бир қанча накладнойнинг нусхалари тўпланиб қолди. Бу ҳужжатлар унчалик кўзга ташланмаса ҳам аммо фронтга қанча миқдорда папирослар юборилишини билиш мумкин эди. Маълумот жуда аҳамиятли чиқиб қолди. Фабрикадан мен «фронтга» жўнаб кетдим. Кетаётганимда менга ҳатто бу «генераллар» ўзлари чекадиган папиросдан бериб, хайрлашиб қолишди.

Ушанда Василий Степанович бу папиросларни

маза қилиб чекар экан, бизнинг бу операциямизни миридан-сиригача таҳлил қилиб, мени топқирлигим ва Олегни истеъдоди учун мақтади.

— Василий Степанович, Олег қандай ҳалок бўлди?— деб сўрадим.

— Урушдан сўнг уни қидирдим, суриштирдим. менга топшириқни бажаришга кетиб қайтиб келмади, деб жавоб беришди.

— Жуда ажойиб разведкачи эди-я! Йўқ, у ҳеч қачон қўрқмаган, балки қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Унинг группасини Чехословакияга ташлашган эди, ҳаводан тушиб келишгаётганда душманлар сезиб қолишди. Уларни тириклай қўлга олишмоқчи эдилар, аммо улар сўнгги ўқлари қолгунча отишиб, ҳалок бўлдилар. Ҳа, ҳаётда разведкачи учун ҳамма нарсдан ташқари яна омад ҳам керак экан. Ўша сафар Олегнинг омади келмади. Шундай деб, Василий Степанович ўйланиб қолди. Нима учундир эсига Зоя, Зоя Космодемьянская тушиб кетди.

ЯНА ДЎСТЛАРИМИЗ ДИЁРИДАМИЗ

(ХОТИМА ЎРНИДА)

Мен бу сафар ҳақида кўпдан бери орзу қилар эдим. Ниҳоят деярли бутун «Садо» группамиз (Ольга — Чивин, Алексей Шаповалов — Момақалди роқ ва ушбу сатрларнинг муаллифи) урушдан сўнг 1964 йилда биринчи бор Краков шаҳрига бордик. Бизларни Краков шаҳар Халқ Радасининг Президиуми ҳамда Польша-Совет дўстлиги жамияти таклиф этганди.

Шодлик ва ҳаяжонга тўла бу сафаримиз узоқ вақт ёдимизда қолди. Шаҳар Халқ Радасининг Президиуми бизнинг шарафимизга қабул маросими ўтказди. Маҳаллий радио ва телевидение орқали сўзга чиқдик. «Садо» группаси аъзоларининг номлари шаҳарни омон сақлаб қолувчилар рўйхатига абадий киритилди. Биз учун бу катта шараф эди. Бундан бир неча йил аввал эса Польша ҳукумати бизни «Виртути Милитари» ҳарбий нишони билан мукофотлаган эди. Собиқ жанговар дўстлар билан қизғин учрашувлар бўлиб ўтди. Учрашувларда Юзеф Зайонц, Владислав Бохенек, Новаклар, Гардий ва Тадек биздан норасмий равишда тез-тез келиб туришимизни илтимос қилишди. Менинг бу дўстларим бир неча йил давомида ўзларининг «лято»ларига оилам билан келишни таклиф этардилар. Улар: «Аъло даражада дам олишингизга кафолат берамиз», — дейишарди.

Менинг ўзимда ҳам «Садо» босиб ўтган ерларни шошилмай зиёрат қилиш истаги бор эди.

Ниҳоят 1969 йилнинг июлида бутун оилам билан бирга йўлга тушдик. Польшанинг Пшемшль шаҳарчасидаги чегара станциясида бизни Тадеуш Григорчик (Тадек) кутиб олди. Гўё биз у билан аввалдан гаплашиб қўйганимиздек: «тўғри бизникига, Жаркига борамиз», деди. Жаркига ярим кечада кириб бордик. Жуда кеч бўлишига қарамасдан бизни жуда яхши кутиб олишди. Келишимизни эшитиб, Тадекникига оқшомдан бошлаб одамлар кела бошлабди. Улар собиқ

партизанлар, қуролдош ўртоқлар бўлиб, ўз оилалари билан келишган.

Ўтган воқеаларни эслаб, қадаҳ кўтардик.

— Эсингиздами? Нариги дунёдан Ольга Совецка пайдо бўлганда қанчалик шодланган эдик?

— Биз Бабья Гурга ҳужум қилганимиз-чи? — Савол оҳангидан бу овоз Тадекнинг азаматлари Збишека билан Янеклар эканини билдим. Яна эски воқеалар таассуротига берилиб кетамиз.

...Олдимда мағрур, ғоят гўзал, олтин сочли аёл турарди. Шошиб қолганимдан унинг шўх, дадил ва кулимсираб турган кўзларига тикилиб кимгадир ўхшатаман. Ҳа, албатта, бу Геленка — Тадекнинг алоқачиси-ку! 1944 йилнинг октябрида у ўн беш ёшда эди. Ҳозир у оилалик бўлиб, уч фарзанди бор экан. Оила-си билан Варшавада яшаркан. Бизнинг учрашувимиздан хабар топиб, ҳамма ишларини йиғиштирганча Жаркига чопибди.

Гелена биринчи бўлиб қўшиқ бошлади. Ҳамма у куйлаётган партизанларнинг эски қўшиғига жўр бўлди.

«Бир кун кечқурун, — деб ҳикоя қилинарди қўшиқда, — биз майдонга яхши ният — немисларнинг адабини бериш ва полякларга озодлик келтириш ҳамда ўзимизга шон-шуҳрат ёғдириш учун йиғилдик».

Геленанинг овози еқимли ва юракдан чиқарди.

Партизанлар ортидан эй қиз
Қўй, йиғлама, тўкмагил кўз-ёш.
Яқин қолди ғалаба куни,
Сайр айлаймиз бирга қаламқош.

Шу ерда ўтирган аёлларнинг Бескид партизанлари сафидаги еридан биронтаси ҳам қайтиб келмаганди. Улар ўз халқининг озодлиги йўлида жонларини фидо қилган эдилар. Лекин қўшиқда бунинг учун кўзёши тўкмаслик кераклиги ҳақида гапирилса-да, аммо аёллар у ёқда турсин, ўзимизнинг ҳам юракларимиз эзилиб, кўзларимиздан ёш оқа бошлади.

Кайфиятимизни кўтариш мақсадида Тадек шўх, партизан қатраларини эслаб, айта бошлади:

Болта, кетмон, арра, стакан...
Кундуз қуршов, тунлар йўқ ором.
Болта, кетмон, арраю, пичоқ...
Гитлер жангда енгилди тамом.

Эрталаб меҳмонлар тарқалишди. Кундузи эса биз ўрмонда малина, қўзиқоринлар тердик. Кечга яқин Краковга жўнадик. Владислав Бохенек (Владек) бизга йўлбошчи бўлди. У маъноли кулимсираганча бизни эски Краковдан ташқарига бошлади. Тезда олдимизда замонавий саноат шаҳарчаси кўринди. Узоқдан баланд-баланд қатор кетган тураржой бинолари, янгигина шаҳар боғлари, осмонга бўй чўзган трубалар, домна печлари кўзга ташланарди. Минорада катта ҳарфлар билан: «Ленин номли Гута», деб ёзиб қўйилганди.

Бу корхона нимаси биландир бизнинг «Запорож-сталь»га ўхшаб кетарди.

Биз ҳар сафар гоҳ у, гоҳ бу корхона олдида тўхтаб қолардик. Владислав пўлат қуйиш, коксохимия ва цемент заводларини, кучли электростанцияларни, ультра-замонавий прокат цехларини ғурур билан кўрсатар эди. Мен келишим олдидан ўзим билан эски картани олган эдим. Ана шу карта бўйича 1944 йилги гитлерчилар бу ерларда зудлик билан хандақлар қазиб, бункерлар қурган эдилар. Марказ икки мартаба айнан шу районнинг квадратини аниқлашни сўраганди. Курт Пекель шу квадратни аниқлаш учун ана шу районнинг чизмалари устида бир неча марталаб бош қотирган эди.

— Худди шу ерлар дала бўлганди, — тасдиқлади Владислав. — 1945 йилнинг январида Конев қўшинлари мана шу ердан Краковга ёриб кирган эдилар.

Мен ўзим учун эсдалик бўлган Могила деб аталувчи аҳоли пунктини қидирар эдим. Чунки шу қишлоқдаги Сендеровлар уйидан радистка Чивиннинг биринчи радиограммалари эфирга берилган эди. Сендеровлар бизнинг алоқачиларимизни доимо бажонидил кутиб олардилар. Қирқ бешинчи йилда Могила қишлоғи ва бепоён қор даласи бир неча соат давомда қизгин жанг марказига айланиб, гитлерчилар учун ҳақиқий мазорга айланди.

Кейинроқ, бу ерга биринчи қурувчи бригадалар

келиб иш бошлаганда улар тупроқ остида қолиб кетган танк қисмларига, ўқ, снаряд ва каскаларга дуч келдилар.

— Совет Иттифоқи,— деб гап бошлади шу пайт Бохенек— уруш йилларидаги каби яна ёрдамга етиб келди. Биз янги Гутани Сизларнинг тажрибангизга ва ёрдамингизга суяниб қурдик. Уни қуришда Совет лойиҳачи ва инженерлари бевосита ёрдам бердилар. Янги Гутага Ленин номини ким берганини биласизми? Бутун Польша ва халқ берди.

Азиз Владислав... Уруш йилларида мен уни Куба, Владек таҳаллуси билан сохта ҳужжат ясовчи устаси фаранглардан деб билар эдим. Уруш арафасида у Польша Коммунистик ёшлар Союзининг аъзоси эди. «Садо» группаси ўз ишини бошлаганда, Куба Людовой Армиясининг область штаби аъзоси бўлиб, Польша ишчи партияси яширин комитетининг Величка вилояти фаолиятига раҳбарлик қиларди.

Валентина ва Момақалди роқ орқали ундан одамларимизни очиқ ишлашига имкон берувчи ҳужжатлар ва қимматли маълумотлар олар эдик.

Группамиз учун унинг рафиқаси — Янина — Иоанна Пашкевич кўп хизматлар қилди. Зайонцнинг топшириғига биноан у туз кони идорасига ишга жойлашиб олишга муваффақ бўлди. У ердан ҳарбий қисмлар ва эшелонлар ҳаракатини кузатиш қулай эди. Бохенекка зарур бланкаларни Янина топиб келарди.

Эндиликда пани Иоанна Пашкевич — Бохенек ПОРП аъзоси. У иқтисодчи бўлиб ишламоқда. Унинг қўли гул кимёгар ва сохта ҳужжатлар устаси бўлмиш эри шу йиллар давомида йирик инженер, химик-металлург бўлиб етишди. Ҳозир у давлат контроли комитетининг раиси бўлиб ишламоқда. У ўз вақтида янги Гутага ўзининг меҳр-муҳаббати, билими ва истеъдодини бағишлаган эди. Янги Гута — Краковнинг бир бўлаги бўлиб, маъмурий жиҳатдан унга қарарди. Аммо Гута ҳақиқий социалистик ва бутун Польша ичида қостёлсиз (черковсиз) шаҳарча бўлиб, ўзининг чиройли тураржой бинолари, стадион, ресторан, кафе ва бошқа маданий иншоотлари билан ажралиб турарди. Менга унинг олтинчи шаҳарчаси Запорожьенинги янги тураржой массивини жуда эслатди.

Биз «Волга»ни босиб ўтиб, ўнгга бурилдик. Ярим

аср муқаддам бу йўл билан мен Малик олдига келган эдим. Ўша вақтдан бери қанча сувлар оқиб ўтди. Рыбнеда ҳам жуда кўп ўзгаришлар юз берди. Шундай бўлсаям, мен ҳеч кимдан ҳеч нимани сўрамасликка қарор қилиб, Рыбне кўчаларидан юриб ўтар эканман, менга эскидан таниш бўлган кўҳна бутхона ҳамда илгаригидек қуёш нурида улуғвор савлат тўкиб турган улкан дубга шодланиб тикиламан.

Маликнинг эски уйдан фақат бир қисми қолган бўлса ҳам унинг дарвозахонасини узоқдан танидим. Станислав Малик қандайдир ходаларни жуда берилиб ташир эди. Унинг юзи ўзгармагандек кўринарди. Кўринишда худди илгаригидек қотма, серҳаракат ва тийрак эди. Унинг кўзлари хотиржам боқарди. Фақат сочларининг оқи кўпайиб қолибди. Нима учундир байрамлардагидек байроқчалар билан безатилган ҳовлига кириб бордик.

Малик бу кутилмаган меҳмонларга тушунолмай қараётган бўлса ҳам истиқболимизга очиқ чеҳра билан юриб келарди.

Танирмикан ёки танимасмикан?

Йўқ, танимади.

— Саломалайкум, пан...

— Саломалайкум,— ғурур билан жавоб берди Малик.

— Пан олхўриларни неча пулдан сотади?— деб сўрадим. Станислав пан ҳазил қилган кўринади, июлда олхўрилар нима қилсин демоқчи бўлди-ю, лекин минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилнинг сентябрь тонгидаги айтилган паролимиз лоп этиб ёдига тушди шекилли, менга, Нашвати ва Момақалди роққа айтадиган жавоб шартини қайтарди.

Шундан сўнг биз солдатчасига уч маротаба ўпишиб кўришдик. Бизнинг овозимизга уй ичидан Маликнинг ўғли — Генрих югуриб чиқди. У салкам менга тенгдош бўлиб, уруш йилларида отасининг ўнг қўли эди. Мана шу Генрих Санкадаги ишимиз очилиб Врубллар билан Ольга қўлга тушиб қолгандан кейин Скомскийлар ўрмонида менга кийим-бош, озиқ-овқат ва тамаки келтириб берганди.

— Нега бизни огоҳлантирмадинглар? Агарда капитан Михайловни яна оиласи билан келишини илгарироқ билганимизда, биз тўйни бир оз сурган бўлар

эдик. Мана аср тенгдоши бўлган ёнғоқ дарахти остидаги узун столлар ва байрамлардагидек илиғлиқ байроқчаларнинг ҳилпираб туриши сабаби ойдин бўлди. Бизни келишимиз арафасида Генрих ўз қизини турмушга узатган экан. Шу муносабат билан бу ерда уч кун тўй бўлибди. Бизнинг беихтиёр кечиқиб келишимиз бу тўйнинг яна қайталанишига сабабчи бўлди.

Дастурхон атрофида «Садо» группаси собиқ яширин учрашув уйининг мезбони бўлмиш Станислав Малик биринчи учрашган вақтимиздаги баъзи майда тафсилотларни эсга солди. Булар менинг аллақачон хаёлимдан кўтарилган экан.

Ушанда қўшним келиб:— Станислав, сени кимдир сўраяпти,— деди. Шунда мен сизга кўзим тушиши билан дарров нима гаплигини тушундим. Чунки биз Ольга Советска иккимиз капитан Михайловни бир ҳафтадан бери кутар эдик. Аммо ҳеч гапдан хабари йўқ одамдай сизни уйга таклиф қилдим. Уйга кирганингиздан кейин пароль алмашдик.

...Станислав Малик — эски коммунист, антифашист. Узиям буни тасдиқлаб, партияга Гитлер ҳокимият тепасига ўтирган йили кирганини гапириб берди. Ҳозир унинг ёши етмиш иккидан ошган. Шахсий пенсионер. Аммо кекса коммунист пенсияда қўл қовуштириб ўтиргани йўқ. У қўлидан келган хизматни аямай бажараяпти. Унинг маслаҳатларига элатлари бажонидил қулоқ солишади.

Биз Малик билан илиқ хайрлашиб, ёшларга бахтли ҳаёт ва ҳар йили биттадан фарзанд кўришларини тиладик. Жўнаш олдидан... «Столят» қўшиғини куйладик.

Шу куни бизни яна бир ҳаяжонли учрашув кутарди.

Биз Санька қишлоғидан икки километрча нарида ўрмон чеккасида жойлашган уйга машина билан яқин боролмадик. Аввалгидек у ерга машина йўли йўқ. Гитлерчилар ҳам ўша 1944 йилнинг 16 сентябридаги биз учун қора ҳисобланган кунда Врубллар қўрғонига машинада яқин келолмаган эдилар. Улар уч томондан: Санька, Рыбне, Морги тарафдан яқинлашиб келдилар.

Стёфа билан Рузяни биз уйда учратмадик. Улар далада эканлар Рузянинг кенжа қизи — она ва хола-сини чақриб келиш учун чопиб кетди. Улар бизни келганимизни билиб, хурсанд бўлганларидан кулгу ва кўзёшлари билан югуриб келишди. Ҳаммамиз бир-биримиз билан қучоқ очиб кўришдик.

Опа-сингиллар келганимизни ўрмонда белгилаш-ни таклиф этишди. Юзеф Скомский кутган ва менга таниш бўлган майдончада гулхан ёқдик. Гулхан қўрига кўмилган землянкалар олтинранг ва курсиллаш даражасида етилди. Улар бизнинг татусь — Михал Врубль бир вақтлар тайёрлагандай ажойиб бўлибди. Ҳозир Михалнинг қизлари дурустгина яшар эди. Польша ҳукумати уларни совет разведкачиларига кўрсатган ёрдамлари учун партизан шуҳратининг Олтин крести билан мукофотлаб, опа-сингилларга шахсий пенсия тайинлабди.

Маҳаллий маъмурият уларнинг уйига чироқ ва радио ўтказиб берибди. Ольгани рацияси билан, кейинроқ эса «Садо» группасини ҳам ўз оғушига олган бу қўрғонча ташқи томондан ҳеч ўзгармабди. Фақат Михалнинг қўли билан чопиб ўрнатилган ёғоч деворлар бир оз қорайганга ўхшайди.

Рузянинг оиласи катта бўлиб, тўртта боласи бор экан. Стёфа эса урушдан сўнг кўп вақт касалланиб азоб чекибди. Чуқур ҳаяжон билан ўрмондаги бу уйнинг хоналарини айланиб чиқдим. Ахир бир вақтлар бу уйда Михал билан тонгга қадар ўтириб ишлардик. Омборхонани ҳам кўздан кечирдим. Илгари у уйда уланиб кетган эди. Эндиликда бир оз ўрмон томонга суришибди. Мана шу омборда менинг келишимга қадар, Михал капитан Михайлов учун яширин хона тайёрлаб қўйган эди. Ҳозир унинг шипигача пичан босилган.

— Немислар ўрмондан югуриб чиққанларида мен ҳовлида эдим. Қичқариб сизни огоҳлантирмоқчи эдим, улгуролмадим. Улар менга ташланишиб ушлаб олишди. Офицер унинг олдига тушиб юришимга мажбур этди. Ўзи бўлса, уйда партизанлар борлигидан гумонсираб орқамдан эгилганича автомат ўқталиб чўчиб келарди, — деб ҳикоя қиларди Стёфа.

Рузяни эрталабдан окоп қазишга жўнатишди. Немислар ўшанда жуда кўп одамларни окоп қазишга

ҳайдашган эди. Мени, Ольгани ва отамни ҳовлида сўроқ қилишди. Рузя билан Монтелюпихда учрашдим. Уни биздан сал кейинроқ қўлга олишган эди. Аммо у ҳам ҳеч нарса билмайман ва ҳеч гапдан хабарим йўқ, деб туриб олди. Биз у билан бир хонада ўн икки кун бирга бўлдик. Отамизни учинчи куни қамоқхона йўлагига кўриб қолдик. Олдинига уни танимадик. Чунки у қаттиқ калтакланган бўлиб, қўл ва елкаларидаги гўштлари юлиб олинган эди. У мен томон қадам қўйиб: «Икки кечадан бери қопонғич итлар билан бир хонада биргаман», деди.

Монтелюпих қамоқхонасида шундай камералар бор эдики... Утирган жойингдан сал қимирласанг ёки қўлингни силжитсанг борми, махсус ўргатилган итлар сенга ташланиб ғажишга тушарди. У ажралиш олдидан: «Ўзларингни маҳкам тутинглар, ҳеч бўшашманглар», деди.

Бизни ҳар куни сўроқ қилишиб: «Ольга Советка ким билан эди? Унинг олдига кимлар келарди, катта бошлиқ қаерда?» деб сўрашар, сўнг девор томон юз билан турғизиб қўйишиб орқамиздан ўқ отишарди. Кейин яна ва яна сўроқ қилар эдилар. Кейин ҳаммаси тўхтатилди. Бизнинг билишимизча отамизни Освенцимга олиб кетишибди. Танишларимиз отамизни ўша ерда кўрган эканлар. Отамиз Краков озод этилишига бир кун қолганда қазо қилибди.

Бизни эса Равенсбрукка — аёллар ўлдириладиган лагерга жўнатишди. У ерда икки ҳафтагача бизга ҳеч қандай овқат беришмади. Биз шу аҳволда ўлиб кетар эдик-ку, аммо руслар ва французлар ёрдам беришди. Рузя тепкили терлама касали билан оғриб қолди. У бир бўлак қандчани менга бериб: «Ол, Стёфа, менга энди ҳеч нима керак эмас», дерди. Лагердагилар бизни бу ерга Советларга ёрдам берганимиз учун юборишганини билиб қолишди. Шу сабабдан ҳар ким қўлидан келган ёрдамни аямади. Рузяни турли комиссия ва текширишлардан беркитиб, йўқ ердаги дорини топиб беришар эди. Шундай қилишмаганда биринчи текширишнинг ўзидаёқ уни печкага ташлаб юборишган бўларди. Америкаликлар лагеримизни озод қилишгандан кейин Қизил Крест бизни Швецияга олиб чиқди. Ўша пайтда мен қирқ олти, Рузя эса қирқ тўрт килограмм эдик. Врачлар мени ечинтириб кў-

ришганда қандай қилиб тирик эканлигимга ҳайрон қолишди. Кейин биз иккимиз бир ҳафта давомида юришни ўргандик. Сўнг уйга юборишларини сўраддик. Отамиз тирик деб умид қилган эдик. Афсуски 1945 йилнинг кузида биз қайтиб келсак уйимизда ҳеч ким йўқ эди. Стёфа бошдан кечирганларини гапириб бергунча, Рузя дастурхон тузатди. Кейин кекса Скомскийни, унинг икки қаватли катта уйини эсга олдик. Энди бу уйда ким туриши билан қизиқдим. Рузя кулиб:

— Бизнинг болаларимиз,— деб жавоб қилди.

— Долчинранг хиёбон эсингиздами? Энди у ерда бизнинг янги мактабимиз жойлашган.

— Хўш, унинг ўғли-чи? Еш Скомский бу ерларга келиб турадими?

— Бўлмасам-чи! Ҳар йили ёзда келади. Ҳар сафар бизларникига кириб ўтади.

Айтишларича у ҳозир катта олим бўлиб етишган эмиш. Отам унга ишонарди. Доим: «Пан уруғидан бўлса ҳам чин инсон», дердилар. Мабодо Краковда бўлсангиз биздан унга салом айтиб қўйинг. Яхшилик ҳеч қачон унутилмайди.

Мариацкий костёлининг қадимий оҳангдор «Хейнал» садолари Краков кўчалари, боғлари, унинг найзадор минорали томлари ва савдо расталари узра чўзиқ янграйди.

Кўҳна Краков марказини ўраб турувчи улкан ва кўм-кўк Плянтов хиёбони айланаси бўйлаб кетмоқдамиз. Барча краковликлар каби Бохенек ҳам ўз шаҳрига меҳр-муҳаббат қўйган. Унинг ҳикояларидан кўз олдимизда шаҳарнинг узоқ ўтмиши, бугунги куни ва келажаги гавдаланади.

Унинг асрнинг иккинчи ярмида араб сайёҳи ва савдогари Иброҳим ибн Ёқуб «Кароко» — Краковни Европанинг йирик савдо марказларидан бири сифатида кўрган эди. Краков — Киев тенгдоши бўлиб, унда кўп жиҳатдан Киевнинг тақдирини кўриш мумкин эди.

Киев ва Краков... Оламда ўз қиёфасида халқлар ва миллатлар тақдирини шунчалар яққол гавдалантирган шаҳарлар унчалик кўп эмас. Киев — «рус ша-

ҳарларининг онаси» бўлса, Краков — «бутун қиролликнинг боши ва онаси» эди.

Днепрдаги шаҳарчалардан бирининг номи афсонавий юк ташувчи Кия номи билан аталади. Крак ҳарбий саркардасининг номи ҳам афсонавий бургут тимсолини олган. Халқ ривоятларига қараганда у Вавель тепалигидаги ғорда яшовчи даҳшатли аждарни енган экан. Ғалаба шарафига бу ерда у шаҳар барпо этиб, унга ўз номини қўяди.

Яна, бу икки шаҳар тарихидаги фожиали саҳифалар ҳам бир-бирига яқин.

1240—1241 йиллар — Ботухоннинг босқинчи галалари бу шаҳарларни босиб вайронага айлантирган эди. Харобалардан бош кўтарган Краков кейинроқ расмий равишда Польшанинг пўлат шаҳрига айланди.

Мана шу ўтган урушда ўлимнинг ва фалокатнинг қора сояси бу шаҳарлардан қанот қоқиб ўтди. Бабий Яр ва Освенцим, портлатилган Крешатик, миналаштирилган ва ўлимга маҳкум этилган Висладаги бу шаҳар бунга ёрқин мисолдир.

Шундай кунларни ўз бошидан кечирган бўлсалар ҳам кекса шаҳарлар ўз бошларини душман олдида эгмадилар. Улар душманга бўйсунмай, мардонавор туриб бердилар. Краков ва Киев бугун—биродар шаҳардирлар. Киев каби Краков ҳам замонавий социалистик шаҳар тусини олиб, ўзида қадимий гўзал обидаларни мужассамлаштирди. Биз қадимий обидалардан бири бўлган Мариацкий костелининг улкан Вита Скваша меҳроби олдида турибмиз. Унинг ёнидаги буюк поляк ҳайкалтароши Микеланджело жон ато қилган ёғоч ҳайкаллар беш асрдан бери бу ерда қадам ранжида этган ҳар бир кимсани ҳаяжонга солади. Меҳробнинг ўртасида — бир тўда ҳаворийлар бошини қуйи солган Биби Марямни тутиб турмоқдалар. Руҳонийларнинг юзида тўла фожа акс этган.

Мариацкий минорасида карнайчи пайдо бўлиб шаҳар узра яна оҳангдор «Хейнал» садолари янграганда биз костёлдан чиқиб туристлар тўдасига қўшилдик. Мен бу шовқин-сурон ва турли тилларни эшитиш мумкин бўлган бу майдонни жуда севаман. Бу ерда ҳар бир миллат вакилини учратасан киши. Краковни Халқ Польшасининг йирик туристик маркази деб бекорга айтишмайди.

Ҳамшаҳарларим — киевликлар учраб қолишди. Уларга бориб қўшилдим. Замонавий кийинган, свитерида Ягеллон университетининг белгиси тақилган кўзойнакли ёшгина гид (экскурсовод) — рус тилида (рус тили Халқ Польшасининг ҳамма мактабларида ўқитилади) «Хейнал» тарихини ҳикоя қилиб берди. Узоқ замонларда костёлнинг бу баланд минораси шаҳар учун қўриқчи мезана ҳисобланар экан.

Кунлардан бир кун мезананинг қўриқчиси узоқдан кўтарилаётган чангни кўриб, от туёқларининг товушини эшитади. Краков деворлари томон ўзининг пакана отларида татарлар (Ботухон қўшинлари) қуюндай ёпирилиб келарди. Қўриқчи карнай чаларди. Шунда унинг товуши уйқудаги шаҳар узра янграйди. Фақат душман камонидан отилган ўқ довюракларнинг юрагига санчилиб: «Хейнал» товуши узилиб қолади. Шундан буён олти аср ўтди. Ўшандан бери ҳар соатда Мариацкий минораси мезанасининг эшикчалари очилиб, ёғочдан ясалган карнайчи кўринади ва карнай оҳанглари янграйди-да, охирига етмай тўсатдан узилиб қолади. Гўё «Тинч Краков аҳолиси, буни унутманг», дегандай бўлади.

* *
*

Зайонцнинг телефон китобини варақлаб туриб таниш фамилияни топдим. Сўнг ёш Скомскийга қўнғироқ қилдим. Менга ёш Скомский жавоб берди. Лекин бу унинг ўзи эмас, балки ўғли эди. У отам шу дақиқаларда келиб қолади, деб жавоб беришга улгурмай, отаси кириб телефонни қўлига олди. Мен кимлигимни айтмай у билан саломлашдим. Аммо шу замон: «Салом капитан Михайлов, сизни кутяпмиз, сиз бизнинг энг азиз меҳмонимиз бўласиз», деди.

Юзеф мени ўз уйда кутиб олди. У бир вақтлар мен билан гаплашганда «Заминдорнинг ўғли бўлмиш камина янги Польшада ўқиш ҳуқуқига эга бўлармикан», деб хавотирланган эди. Эндиликда Юзеф Ягеллон университетининг ҳуқуқ бўйича профессори.

1945 йилда Скомскийлар ерини унинг ҳақиқий эгалари — деҳқонларга беришди. Унинг отаси кекса заминдор халқ ҳокимияти даврида олти йил яшади.

Улими олдидан у: «Биби Марям менга юз йил яшашни ато қилган-да, мен балки коммунист бўлиб етишармидим», деб ҳазил қилди.

Юзеф урушдан кейин (халқ ҳокимияти унинг Ватан олдидаги хизматларини ҳисобга олган эди) Ягеллон университетининг ҳуқуқ факультетига кириб, уни муваффақиятли тамомлади. Уқитувчилик ишининг барча поғоналарини босиб ўтиб, ниҳоят фан кандидати, сўнг ҳуқуқ фанлари доктори бўлди. Юзеф менга яқинда ўзининг Краковда босилиб чиққан «Халқаро хусусий ҳуқуқда ирода автономияси» номли китобини совға қилди. Бу профессор Скомскийнинг ўттиз бешта илмий ишидан бири эди.

Юзеф студентлик чоғидаёқ уйланган бўлиб, хотини ҳам ҳуқуқшунос — адвокат бўлиб ишларди. Унинг ўғли, 1944 йилда Юзеф неча ёшда бўлса ҳозир шунча ёшда бўлиб, университетнинг ҳуқуқ факультетида ўқир эди.

Биз мўлжалланган программамизни бажариб қўйдик. Фақат бир жой — Освенцимни кўриш қолганди.

Илгари Освенцим қандай жой эканлигини ҳамма билади. Бу гитлерчилар лагерлари ичида одам ўлдиришнинг конвейр усули мукамал такомиллашган энг даҳшатли лагерлардан бири эди. Бу ерда ҳар куни икки мингга яқин одам совун, маданий ўғит ва тутунга айланарди.

Уруш давомида Освенцимда тўрт миллион одам ҳалок қилинди. Улар орасида бизнинг жанговар дўстлар: варшавалик докторнинг қизи, совет разведкачиси Ганка ва поляк деҳқони санкалик батрак Михал Врубль бор эди.

Биз билан бу ерга Тадек ҳам ўз оиласи билан келганди. Жаркидан Освенцимга қадар машинада бир соатли йўл. Бу ердан то лагерь озод этилгунга қадар жуда оз миқдордаги маҳбуслар қочиб қутулган. Булар орасида Тадек ҳам бор эди.

Бизнинг «Волга» Освенцимга кираверишдаги кенг майдонга келиб тўхтади. Собиқ лагерь Польша Халқ Республикаси сеймининг қарорига мувофиқ фашизм қурбонлари ва поляк ҳамда бошқа халқларнинг кураш тарихи музейига абадий айлантирилган экан.

Биз асосий дарвозадан кириб бордик. Энди бу дарвоза доимо очиқ. Собиқ дўзахнинг дарвозаси устига даҳшатли сўзлар: «Арбайт махт фрай» — «Меҳнат одамни озод қилади», деб ёзиб қўйилганди. Музейга кираверишда Совет Армиясига миннатдорчилик белгиси сифатида ёдгорлик ўрнатилган. 1945 йилнинг 27 январида 1-Украина fronti қўшинлари Освенцимни озод этишган эди.

Қирол қасри Вавель устида беш йил давомида фашистларнинг қора ёвуз байроғи ҳилпираб турди. Шу давр мобайнида Освенцим печкалари ҳам бетўхтов ишлади. «Биз,— деган эди жаллодбошилардан бири Ганс Франк,— Польша деган тушунчани одамларнинг ёдидан абадий ўчириб ташлашга эришамиз».

Музейнинг кино залида бизга йигирма минутли ҳужжатли фильм намоёиш этишди. Экранда ўлимга маҳкум этилган сон-саноқсиз одамлар намоён бўлади. Уларни урушмоқда, итларга талатишмоқда. Мана сўнгги йўл: «Ҳаммом». Бу ерда уларга: «Сизни ювинтиришга келтирдик», дея ечинтириб, газ камерасига киритишади. Бунда уларни заҳарлаб, сўнг печкаларга ташлашади. Крематорийга кираверишда болалар пойабзали ва ўйинчоқлари тоғ бўлиб уюлиб ётибди.

Мана, Нюрнберг процессидан кадрлар. Освенцим лагерининг собиқ комендантини сўроқ қилишяпти. Унга: «Эсэсчилар болаларни ўтга ташлашгани тўғрими?» — деб савол беришганда, у буни тасдиқлабгина қолмай, яна шуларни ҳам қўшимча қилади: «Ёш болалар ҳалок этиларди. Чунки улар қувватлари йўқлигидан ишга ярамасдилар. Кўпинча аёллар болаларни ўз этаклари остига яширардилар, албатта биз уларни топиб олишимиз биланоқ йўқ қилар эдик».

Анави нимади? Той-той тахланган моллар омборику! Ҳар бир тойнинг устида: «Эркаклар сочи», «Аёллар сочи» деган ёзув кўринарди. Бу сочлардан тўшаклар ясалар, гиламлар қилинар, сув остида хизмат этувчи немисларга пайпоқ тўқиларди.

Экранда яна тоғдек уюлиб ётган оёқ кийимлари, ўликлар намоён бўлади. Европанинг энг яхши музикачиларидан тузилган оркестр чорасизларнинг оҳу нолалари, ҳасрат-надоматларини босгундай бўлиб «Ажал куйи»ни чалаяпти.

Гитлерчилар ўзларининг жинояткорона ишлари изини йўқ қилиш учун 1945 йилнинг январиди, ўн йиллар давомида бетиним ишлашга мўлжалланган крематорияни портлатиб юбордилар. (Гитлер бутун поляк халқини Освенцим ва бошқа лагерлардаги печкалар орқали кулга айлантirmoқчи эди.) Сўнг лагерь ҳужжатларини ёқиб, йўқ қилдилар. Фақат Совет Армиясининг шиддатли ҳужуми поляк халқини бутунлай қирилиб кетишдан сақлаб қолмай, гитлерчиларнинг ўз ёвузликлари изини бутунлай йўқотишга имкон бермади.

Поляк ва бошқа славян халқларини тўғридан-тўғри йўқ қилиш режалари Гитлер томонидан иккинчи жаҳон уруши бошланмасдан анча аввалроқ ишлаб чиқилганди. Лекин совет халқи ва унинг Армиясининг мардонавор кураши туфайлигина бу шум режа амалга оширилмай қолди.

Шу сабабдан Освенцим лагерининг кўпгина ҳужжатлари ва иншоотлари сақлаб қолинди. Буларнинг бари музей экспонатларига айлантирилди. Шу экспонатлар орасида шундай суратлар борки, одамнинг юрагини музлатиб юборади. Собиқ лагерда мунтазам равишда одамлар устидан турли тажрибалар ўтказиб турилган. Маҳбуслар устидан қаҳратон қишда совуқ сув қуйишар ва бу билан гитлерчилар инсон шундай шароитда қанча яшай олишини синашган. Маҳбусларни заҳарланган ўқ билан отишган. Уларга турли юқумли касалликлар юқтириб кўришган. Эркак ва аёлларни бичишган ва ҳоказо.

Бизнинг Ганка қандай қилиб ва қаерда ҳалок бўлган?

Бошқалар каби у ҳам «экспериментал» блокда ҳалок бўлганмикин? Қийноқлар хонасида ёки Освенцим «Ҳаммоми»да енгил ўлим топганмикин? Биродаримиз ва дўстимиз Михал Врубль одам қони ва кули билан тўлган бу ерда қандай азоблар билан оламдан ўтган экан? Тирик қолганим учун мен ундан бир умр қарздорман.

Освенцимдаги инсонлар хотирасига ўрнатилган ёдгорлик остига биз Ганка ва Михал Врубль қонидай қизил гулдаста қўйдик.

Ҳа, тириклар унутмаса, ўликлар доимо тирикдир.

БИРОДАРЛАР ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СУЗ

Дўстлар диёрига қилган саёҳатимиз ниҳоясига етди. Қиссамиз ҳам тугай деб қолди. Бунда, сиз азиз китобхонлар, кўпгина поляк ватанпарварлари билан танишдингиз. Қайсики уларнинг ёрдамисиз «Садо» группаси ўз вазифасини бундай муваффақиятли бажара олмас эди.

Ҳа, уларнинг кўпи билан танишдингиз, лекин барчаси билан танишганингиз йўқ.

«Капитан Михайлов»нинг ён дафтарларида шифрланган исмлар, лақаблар, қисқача жанговар характеристикалар сақланиб қолган.

Зайонц, Бохенек, Тадек ва Гардийлар билан учрашган пайтларда бу ёзувларни янада аниқлаб, тўлдириб олдим. Ўйлайманки, буларнинг исм-шарифлари ва ишлари сиз азиз китобхонларни қизиқтирмай қолмаса керак. Шу боисдан улар ҳақидаги маълумотларни келтираман.

ТАРГОВСКИЙ ИГНАЦИ — деҳқон. Рыбнеда яшайди. Эндиликда ПОРП аъзоси. Унинг уйида бирмунча вақт Чивин ишлаган, сўнг учрашув уйи бўлган эди.

ОЧКОСЬ СТАНИСЛАВ (Скала) — Чернихуванинг Краков уезидан. Ҳарбий унвони капитан. Коммунист. У орқали «Садо» группаси душмanning тош ва темир йўл бўйлаб ҳарбий ҳаракати ҳақида қимматли маълумотлар олиб турган.

ГАНЦАРЧИКИ РОМАН ва **ЯН** (Збышек ва Янек)— яширин иш олиб борувчи партизанлар «Садо» группаси билан алоқада бўлишган.

ПЫТЛИК ФРАНЦ — халқ милицияси капитани, урушгача — Польша коммунистик ёшлар союзининг аъзоси. Душман оккупацияси даврида Людвик Варьинский номидаги партизан отряди командирининг ўринбосари бўлган. «Садо» группасига ҳар томонлама ёрдам бериб, қўпоров ишларида фаол қатнашган.

ЛЕНКЕВИЧ ЯН (Моравский) — «Садо» группасининг алоқачиси.

ПАЕР ЯНИНА (Янка) — Станислав Очкоснинг қизи. 1944 йилнинг октябрь-декабрь ойларида «Садо» билан Момақалдироқ ўртасидаги алоқачи бўлган.

СОЛТЫКОВА КЛАРА — пенсионер. Немис ҳарбий қисмларидаги штаблардан бирида фаррош бўлиб ишлаб, «Садо» группасига фойдаланилган қора қоғоз (копирка) ва айрим ҳужжатларни етказиб турган.

ПАШКЕВИЧ-БОХЕНЕК **ИОАННА** — Владислав Бохенекнинг рафиқаси. 1944 йилда «Садо» группаси учун немис ҳарбий қисмларининг Краков районида жойлашуви ва силжуви ҳақидаги маълумотларни тўплаган. Касби иқтисодчи, ПОРП аъзоси.

ГАРЧОЛ-НАВАРА СТАНИСЛАВ (Навара) — Оккупация даврида Крайова Армияси отрядининг командири бўлган. Унвони капитан. Польшанинг олий ҳарбий мукофотлари билан тақдирланган.

СЕНДЕР ФРАНЦ — оккупация даврида деҳқон батальонлари қатнашчиси бўлган. Акаси Ян билан бирга радисткамиз Чивин ҳамда разведкачи Анькаларга биринчи бўлиб ёрдам берган.

КОНИК МЕЧИСЛАВ (Кава) — 1945 йил 18 январиди гитлерчилар билан бўлган жангда ҳалок бўлган. Радиостанциямизни ва радисткамиз Чивинни қўриқларди. ППР аъзоси. Людовий Армияси махсус қуршов группасининг командири.

РАК ЮЗЕФ — тшебинялик деҳқон, унинг уйида 1944—1945 йилларда «Садо» группасининг командири ва кўпгина аъзолари бўлиб туришган. У «Садо» группасини доимо озиқ-овқат билан таъминлаб турган.

РАК АННА — тшебинялик. Совет кишиларини немислардан беркитиб, баъзиларини «Садо» группасига юбориб турган.

Ҳеч нарса унутилгани йўқ. Совет ҳукумати довурак қуролдош биродарларимиз хизматини юқори баҳолади. Қуйида бир неча йиллардан бери ёнимда олиб юрган ва мен учун ниҳоятда азиз поляк ватанпарварларини тақдирлаш ҳақидаги ҳужжат: «Красная Звезда» газетасида босилган фармонни келтираман:

**ПОЛЬША ХАЛҚ РЕСПУБЛИКАСИ
ГРАЖДАНЛАРИНИ ТАҚДИРЛАШ
ҲАҚИДА
СССР ОЛИЙ СОВЕТИ ПРЕЗИДИУМИНИНГ
Ф А Р М О Н И**

Улуг Ватан уруши йилларида немис-фашист босқинчиларига қарши курашда Совет Армияси Кўмондонлигига яқиндан ёрдам берганлиги ва бунда ташаббус, мардлик ҳамда жасорат намуналарини кўрсатганликлари учун Польша Халқ Республикасининг қуйидаги граждандлари:

1. Бохенек Владислав Янович
 2. Врубль Михал Мацеевич (вафотидан сўнг)
 3. Зайонц Юзеф Францишковичлар
- I- даражали Ватан уруши ордени билан;

1. Зайонц Валерия Яновна
 2. Очкося Станислав Янович
 3. Прысак Юзеф Юзефович (вафотидан сўнг)
- II- даражали Ватан уруши ордени билан тақдирлансин.
- Москва, Кремль.
7 май 1968 йил.

1944—1945 йилларда фашист босқинчилари оккупация қилган Краков шаҳри атрофида Евгений Степанович Березняк раҳбарлигидаги бир группа ҳарбий совет разведкачилари иш олиб борди.

Разведкачиларимизга I-Украина fronti кўмондонлигининг топшириқларини бажаришда поляк ватанпарварлари Владислав, Михал Врубль ва уларнинг Краковда яшовчи дўстлари катта ёрдам бердилар.

Оккупация режимидаги оғир шароитларда Е. С. Березняк разведгруппаси маҳаллий партизан ва поляк яширин ташкилотчилари билан яқин алоқа ўрнатиб, уларнинг ёрдами билан душман қўшинларининг жойлашуви, ҳаракати ва сони ҳақидаги маълумотларини олишга эришди. Совет разведкачилари ва поляк ватанпарварлари эр-хотин Зайонц Юзеф ва Валерия, Владислав Бохенек, Юзеф Прысак ва бошқа қуролдош ўртоқлар билан биргаликда, фашистларнинг шум режалари бўлмиш Польшанинг қадимий пойтахти ва тарихий обидалар шаҳри Краковни вайрон қилинишдан сақлаб қолишга сабабчи бўлдилар. (ТАСС)

«Красная звезда», 9 май
1968 йил.

МЕНИНГ ПОЧТАМ

Нимасини айтасиз! Яхши одамлардан хатлар олиш кишига хуш бағишларкан. Комсомол газетасида «Шаҳар омон қолиши керак» ҳужжатли қисса босилиб чиққандан кейин «Садо» группасидаги ўртоқларим каби мен ҳам кўплаб хатлар ола бошладим. Айниқса телевидение орқали кўрсатув ва «Известия» газетасидаги чиқишимдан сўнг почтальон дасталаб хатлар келтира бошлади. Ростини айтсам жуда шошиб қолдим. Энди бу мактубларга қандай жавоб берсам экан?

Ўзимга ўзим, шошма: Ахир сен ўқитувчисанку, қайси ўқитувчи саволлардан хурсанд бўлмайди?— Мана олдинда синф. Бу синф одатдан ташқари. У Владивостокдан то Будапешт ва Софиягача, Петрозаводскдан то Ужгород ва Краковгача чўзилиб кетган,— деб фараз қил,— дедим. Шунда Веселой кишлоғини, ундаги биринчи ўқувчиларни эсладим. Шўх, ўйчан, ҳар нарсага қизиқувчи ва кўзлари ёниб турган болаларни кўз олдимдан ўтказдим. Шундай синф учун кечалари билан ўтириб тайёрлансанг арзийди. Шуларни назарда тутиб ушбу китобимни ёзишга киришдим. Бу китобда яхшими-ёмонми, ҳар ҳолда кўп сонли хат эгалари — дўстларимга ва менга яъни, собиқ ҳарбий разведкачи Садога шахсан йўлланган саволларга жавоб беришга уриниб кўрдим. Шундай бўлса ҳам ҳамма гапни ниҳоясига етказа олмадим. Чунки барча саволларга жавобни ушбу сатрларга жо қилиш қийин эди. Зероки шундай хатлар борки, уларнинг замирида кишилар ҳаёти ва тақдири ётади.

...Иш куни охирляпти. Идорага келганларнинг сўнггиси ҳам кетиб бўлди. Бугун ҳеч қандай учрашув ёки мажлис йўқ. Биз ёлғиз қолаёпмиз. Биз — яъни мен ва менинг синфим. Ундаги кўринмас, менинг нотаниш мухбирларим. Кўнглим сезяпти: уларнинг кўплари билан ҳали дўстлашиб кетамиз. Чунки шошилиб йиртиб олинган ўқувчилар дафтариининг варақ-

ларида жуда ажойиб, киши кўнглини эритиб юборуъчи хатларни учратиб қоламан.

Мана улардан бири:

«Сизга Ростовдан Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган солдатнинг қизи — Лидия Яковлевна Варфоломеева ёзаяпти. Менинг отам Яков Федорович Варфоломеев Курск остоналарида ҳалок бўлган. У Курск шаҳридаги ҳарбий мазорга кўмилган (133-гўрда). Уша урушда яна унинг барча ака-укалари Григорий, Крилл, Иван, Николайлар бедарак йўқолган. Онамнинг акаси Анатолий Хмарский ҳам ҳалок бўлган. Менинг туғишган жигарим Александр Яковлевич оғир жароҳатланган бўлса ҳам тирик қайтди.

Аммо кўпга бормай ўлди. Мен фашистларнинг одамларни қийнаб, азоблаб ўлдирганларини ўз кўзим билан кўрганман...»

Уруш бошланганда Лида бор-йўғи ўн ёшга кирган эди. Варфоломеевлар уйида олти кишига келган «қора хат» сақланади...

Лекин бу йўқотув ва оғир қайғулар уларни чўктириб эзиб қўймади, балки катта совет оиласи билан янада яқинлаштирди. Мана шундай одамлар билан ғурурланмасдан бўлармиди! Шу туфайли тирик қолганларнинг озод юриши учун курашган «Садо» группасининг разведкачиларини кўриб шодланасан, ғурурланасан. Ўз ўғлимни улар каби ҳақиқий ватанпарвар қилиб тарбиялаяпман. Ҳозир у ҳарбий комиссариат ҳисобга олганлиги ҳақидаги гувоҳномага эга. Бир оғиз сўз билан ифодалайдиган бўлсам, энди у аскар. Лекин менда ўғлим уруш даҳшатлари нима эканлигини ҳеч билмасин деган истак бор. Жонажон Ватанимизни ҳимоя қилиш лозим бўлиб қолса унинг Алексей Шаповалов, Юзеф Зайонц, Ася Жуковаларга ўхшаш тўғри, мард, довьюрак, жасур — хуллас ҳақиқий инсон бўлишини истайман.

Мен Лидия Яковлевнага жавоб ёзиб, ундан яна бир мактуб олдим. Унда: «Биринчи майда қаҳрамон шаҳар — Волгоградга бориб келдим. Мамаев тепалигида бўлиб, ўша ернинг муқаддас тупроғидан келтирдим», — дейилганди.

Мана бу хат Одессадан. Унинг ҳар бир сатрида

ўткир характер; ажойиб жасорат, чексиз матонат ҳис этасан.

«Мен ҳам уруш йиллари разведкада хизмат этганман. Урушга кўнгилли бўлиб жўнаганман. Фронтидан мени Москвага, махсус мактабга юборишди. 1942 йилнинг августида аёллар махсус группаси составида Березино районида ташлашди. Уша пайт бизнинг (уч қизнинг) ёшимиз йигирмаларда эди. Қайсидир аблаҳ немисларни огоҳлантириб қўйибди. Улар бизни кутиб туришган экан. Лекин шамол бизларни суриб кетиб фақат иккитамиз қўлга тушиб қолдик. Учинчимиз Артёмова рация, шифр, қурол ва пулларни сақлаб қолди. У партизан отрядида ярадор бўлди. Биз душманга сир айтмадик, сохта кўрсатма бердик. Шунинг учун улар бизнинг ҳақиқий исми шарифимизни била олмадилар. Дугонамни Германиядаги лагерлардан бирига жўнатишди. Мени эса ўлим кутарди.

Варшава қамоқхонасида тепкили терлама билан оғриб қолдим. Гестапочилар мени ниҳоятда қаттиқ қўриқлашарди. Кейин поляклар мени Варшавадаги Хотимский терлама касалхонасига олиб ўтишга мурасар бўлишди. Урушгача бу ер фабрика бўлган экан. 1942 йили унинг катта совуқ цехида терлама билан оғриган касаллар ётишарди. Ҳеч ким мени разведкачи эканлигимни билмасди. Менинг исми шарифим Васильцова Александра эди. Бу фронтдаги дугонамнинг исми шарифи бўлиб, уни мен ўзимга олгандим. Врач, энага ва руҳонийлар менга ўз қариндошларини даволаётгандай қарадилар. Доктор Новецкий, ҳамшира Путиловская ва кўпгина бошқалар мени ўлим чангалидан қутқариб олишди. Менда улар тўғрисида ҳеч хабар йўқлиги туфайли ўзимни миннатдорчилигимни билдира олмай юрибман. Аммо уларни бир умр ёдимдан чиқармайман.

...Кейин мени Германиядан қайтиб келаётганлар лагери — Рамбертовага юборишди. Йўлда қочишга муваффақ бўлдим. Оёқ-қўлларимни совуққа олдириб, оч, битлаб кетган ҳолда қор кечиб Вязьмага, фронт чизиғига етиб олдим. Эмаклаб фронтдан ўта олмадим. Исаково районида дала жандарми қўлига тушиб қолдим. Аммо улар мени осншга улгура олмадилар.

Ҳозир мен уруш инвалидиман. Юрагим касал. Оёғимнинг томирлари ишламайди. Ўзим тарихчиман.

Мақтабни ва ўз касбимни жуда севаман. Ўзим тўғримда ҳеч кимга сўзламайман. Лекин мен поляк дўстларимга сақлаб юрган раҳматномамни айта олмаганимдан ўкинаман.

Мабодо Польшада бўлсангиз ва улар билан учраша олсангиз, менинг ташаккуримни айтиб қўйишингизни илтимос қилар эдим. Сизга ва оилангизга бахтсаодат тилайман».

«Зоя»нинг қисматига қандай азоб ва уқубатлар тушган. Жасур разведкачини шундай деб аташарди. «Менга ҳеч нарса керак эмас. Мен фақат ўз бурчимни бажардим холос. Мен болаларни Ватанни севишга ўргатайпман, жон-дилим билан ўргатайпман», деб ёзарди иккинчи хатида у.

...Одессада бир аёл яшайди. Унинг юраги касал. Кечалари тушига лагерь даҳшатлари кириб чиқади. Болаларни Ватанни севишга ўргатаётган, жасоратга тўла ҳар кунги ажойиб ҳаётнинг қадрини тушунтираётган инсоннинг кимлигини билишармикан?

МОМАҚАЛДИРОҚ, ЧИВИН, НАШВАТИ ВА БОШҚАЛАР ҲАҚИДА

(Қаердасиз сафдош дўстларим?)

Кўпгина хатларнинг муаллифлари мендан «Садо» группасидаги жанговар дўстларим тақдири ҳақида ҳикоя қилишимни сўрашади. Шу боисдан улар тўғрисида гапириб ўтишга тўғри келади. Кўп йиллар давомида биз бир-биримиз ҳақида ҳеч нима билмас эдик. Фақат 1963 йили «Красная звезда» газетаси Чивин, Момақалдироқ, Нашвати ва Садонинг ҳақиқий исмларини ўз саҳифасида келтирди.

1964 йили биз учовимиз (Нашвати — Ася Жуковадан ташқари) Краковда учрашдик... «Садо» группаси тўла составда 1966 йили «Комсомольская правда» газетасининг мовий залида учрашди.

Момақалдироқ Москвага, туғилган ери Кировограддан учиб келди. Ўша ердан у кўнгилли бўлиб фронтга кетган, оккупация йилларида яширин ишнинг биринчи сабогини олган, сўнг ҳарбий разведка ҳаётига йўланма олган эди. Эндиликда биз тез-тез учрашиб ту-

рамиз. Алексей Трофимович Шаповалов — Украина Компартияси Кировоград область комитетининг масъул ходими. Йиллар унинг жингалак сочларидан бошқа ҳеч жойига таъсир ўтказа олмаган. У илгаригидек чаққон, ғояларга тўла, одати бўйича огоҳлантирмай бизнинг уйга шамолдай кириб келиб қолади. Унинг тиниб-тинчимаслиги, серҳаракатлиги назаримда уй жиҳозларига ҳам юқиб қолади. Унинг ўтирган стуллари силкиниб қимирлайди, стаканлар шўх жаранглайди. Ўзи бўлса катта чақмоқ юмалоғига ўхшаб копток каби хонадан-хонага, Кировограднинг сўнгги янгилекларини, Зайонцлардан олган хатидан бир қисмини ёддан келтирганча ва қандайдир қизиқ воқеани йўлакай айтганича учиб юради.

Учрашувга Ася Жукова Ялтадан етиб келди. Ўтган икки ўн йиллик мобайнида менинг ҳамшаҳарим ўзининг орзу-ниятига етишибди. У Днепропетровск медицина институтини тамомлаб, ўн беш йилча Узоқ Шимолда ишлади. Ўзининг қизлик фамилиясига эрининг грузияда машҳур бўлган — Церетели фамилиясини қўшиб олибди. Ася менинг асл исм-шарифимга кўниқолмай, илгаригидек, Вася амаки деб атар эди. Биз ҳозир ҳам ёзишиб турамиз. Магадан кино ҳужжатчиларига раҳматлар бўлсинки — улар туфайли яқинда Асяни экранда кўришга муяссар бўлдим.

Нашватининг жасорати шимолнинг қаттиқ ва оғир шароитида давом этмоқда. Собиқ ҳарбий радист-разведкачи ҳар қандай ҳаво шароитида ҳам итлар қўшилган чана ёки вездеходда ўз беморларига етиб боради. У биринчи чақирқиғни эшитиши биланоқ ёрдамга шошилади.

Ольга — Елизавета Яковлевна Вологодская Львовда яшайпти. Ўзининг ҳарбий касбини тинч касбга алмаштирган. Ҳозир техник-қурувчи бўлиб ишламоқда.

«Садо» группасига ўлим лагерларидан ва поляк партизан отрядларидан ўтган совет кишиларининг тақдири ҳақида батафсил тўхталиб ўтмоқчиман. Китобхонларга маълумки, шулар туфайли қўпоровчи группа тузиб разведка билан қўпориш ишларини биргаликда муваффақиятли олиб боришга муяссар бўлдик.

Афсуски, чорак аср давомида кўп нарсани билишнинг имкони бўлмади. Семён Ростопшин ҳалок бўлди. Шу пайтгача бизнинг баковулимиз бошқирд

Саша — Абдулла Гатаулиннинг тақдири номаълум бўлиб қолди. Ҳанузгача старший сержант Ильенко Дмитрий Максеевич — Митя-лўли, белорус Заборонек Владимир Александрович, полтаваликлар Федорин Андрей Андреевич (Куёв), Шиманский Павел Яковлевич, ҳарбий техник Смолич Константин Ефимович, харьковлик Мирошников Николай Федорович ва ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч умидсизликка тушмайдиган Виктор Отченашевлар жавоб бермадилар.

Мен, улар тирик, ҳали жавоб берадилар, деган умиддаман...

Ҳозирча қўпоровчи группадан фақат биргина Близняков ўзининг қаердалигини маълум қилиб жавоб берди. Бу ўша Курт Пекелни ўғирлашга раҳбарлик қилган Евсей Близняков. Уруш тугагандан кейин у алоҳида тоифадаги разведкачи бўлиб қолган. Урушдан кейинги ҳаёти тўғрисида у гўё разведка маълумоти тайёрлагандек қисқа ва лўнда қилиб:

«1945 йил 14 майдан то 1967 йил 1 мартгача «Украинефть» саноати бирлашмасида ва «Львовгаз» ишлаб чиқариш — эксплуатация саноати трестида ишладим.

1956 йили Дрогович нефть ишлаб чиқариш техникуми (Нефть-газ дастгоҳлари ишлаб чиқариш техник-механик мутахассислиги бўйича) тугатдим. Ҳозирги даврда «Белнефтьразведка трестининг чуқур разведка пармалаш Мозирск идорасида пармаловчи дастгоҳлар инженери бўлиб ишламоқдаман», деб ёзганди.

Бу қисқа сатрдан кўриниб тирибдики, Евсей Никифорович кўп йил кезишдан сўнг ўзининг туғилган Белоруссиясига қайтган.

Яқинда мен уникида — Мозирскдаги Ветровой кўчаси 55- уйда меҳмон бўлдим. Полесьянинг юрагида жойлашган, Припяти дарёси бўйидаги бу жимжит шаҳар менга ёқиб қолди.

Революцияга қадар жуда камбағал ва кам ерли Полесья деҳқонларидан жирканишиб «палехлар» деб аташарди. Штатдан ташқари бу шаҳар тарихчиларга шу жиҳатдан маълум эдики, унинг қадимий йўлкалари бўйлаб 1812 йилда император Наполеон ўз мулозимлари билан юриб ўтган эди. Евсей Близняков ўз хўжалиги бўлмиш: Архизамонавий нефть дастгоҳлари, қоялар ва тошларни мойдек кесиб ўтувчи «олмос»

пармаларни ва улкан дуб дарахтлари орасидаги тартибли вишкалар қурилмасини ғурур билан кўрсатди.

Тунда Припяти бўйида гулхан ёқиб, балиқшўрва тайёрладик. Уйда тузланган қўзиқориннинг мазасини татиб кўрдик. Атрофдан мусалласбон олмалар, турли гул ва ўсимликларнинг хушбўй ҳиди келади.

Биз гулхан атрофида тўшалган янги пичан устида осмонга тикилиб ётибмиз. Утган ишлар ва кунларни эслаб яна жим қоламиз. Назаримизда осмондаги юлдузлар бир-бирлари билан сўзлашаётгандай кўринади. Бирдан бурилишдан кўк, қизил рангдаги чироқлар кўринади. Қоронғилиқ қаъридан юк кемасининг шакли пайдо бўлди.

Шунда мен Евсейнинг ҳаяжон тўла овозини эшитдим:

— Сузишаяпти, сузишаяпти азаматлар. Руда олиб кетишаяпти. Уларнинг йўллари олис. Ҳали кўп сузишлари керак. Улар дарё ва каналлардан сузиб, биласизми, қаерга боришади, командир? Польшага, бизнинг Краковга, Ленин номидаги янги Гутага боришади.

М У Н Д А Р И Ж А

Муаллифдан	3
Яккама-якка	5
Тандет	20
Қочиш	22
Булар бамисоли чақмоқ топ	26
Яна биргамиз	28
Бизнинг группа	31
Бу қандай бошланди	35
Ўртоқ Михал	53
Юзеф Скомский	56
16 сентябрда	59
«Ҳар аҳтимолга қарши яширин хона»да	63
Бескид	66
Чивиннинг қайтиши	72
Отманнинг ростгўй бўлиб қолгани ҳақида	75
Ростгўй ва чақмоқнинг маълумст- лари	78
Тўй	80
Биз мустақил бўла бошладик	83
Ян Новак	86
Явоже	90
Бухенвалдлик «Пауль»	95
Момақалдироқ Фюрерга хизмат қила бошлади	100
Скавина	106
Шаҳар омон қолиши керак	111
Курт Пекель	117
«Козлувкадаги жанг»	126
Варшавага — қардошлар совғаси	130
Сўнгги кунлар	132
Қутқарилган шаҳар	138
Василий Степанович	147
Яна дўстларимиз диёридамиз	151
Биродарлар ҳақида икки оғиз сўз	165
Менинг почтам	168
Момақалдироқ, Чивин, Нашвати ва бошқалар ҳақида	171

Березняк Евгений.

Мен — «Садо» ман. (Саргузашт қисса) Бадий ишловчи Б. Хандрос, Русчадан Ҳ. Пирмуҳамедов таржимаси.— Т. Ёш гвардия, 1979.—176 б.

Березняк Е. Я —«голос».

ББК 84Р7
Р2

На узбекском языке

**Березняк Евгений
Степанович**

Я — «ГОЛОС»

Издательство «Ёш гвардия», Ташкент — 1979 г.

«Молодая гвардия» нашриётининг 1971 йил нашридан айрим қисқартишлар билан таржима қилинди.

Редактор Э. Сиддиқов
Расм К. Воробьёв
Расмлар редактори Қ. Алиев
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор М. Юнусова

ИБ № 409.

Теришга берилди 23/II-1979 й. Босишга рухсат этилди 15/V-1979 й.
Қоғоз № 1. Формати 84×108¹/₃₂. Босма листи 5,5 Шартли босма листи 9,24.
Нашр листи 8,6. Тиражи 15000.
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент 700129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 128—78. Заказ 75. Баҳоси 70 т.
Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси. Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44.